

POGLEDI

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

MIHAJLO MARKOVIĆ: O KARAKTERU SIMBOLICKE LOGIKE I GLAVNIM ETAPAMA NJENOG RAZVITKA — IVAN FOCHT: ANTINOMIJE MODERNE MUZIKE — JURA MEDARIĆ: NESTO O ELEMENTIMA NAUČNE OSNOVE NASE HISTORIOGRAFIJE — KULTURNI ŽIVOT — GRGA GAMULIN: NA PODRUČJU LIKOVNE UMJETNOSTI — NAUČNA KRONIKA — S. DOGAN: PROF. DR. DEZIDER JULIUS — DRAGO GRDENIĆ: O FERVOR-EFERTU — PRIKAZI I OSVRTI — PREDRAG VRANICKI: HENRI LEFEBVRE: DIJALEKTICKI MATERIJALIZAM — ĐANKO GRLIĆ: G. V. PLEHANOV: PROTIV REVIZIONIZMA, KRITIKA NASIH KRITICARA — ĐUSKO BERLOT: RENE LE SENNE: RASPRAVA O OPCEM MORALU — TVRTKO SVOB: O HISTORIJSKOM RAZVOJU FUNKCIJA ŽIVCANOG SISTEMA — PREGLED ČASOPISA — VLADIMIR FILIPOVIĆ: ZEITSCHRIFT FÜR PHILOSOPHISCHE FORSCHUNG — RUDI SUPEK: LES TEMPS MODERNES — BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE — IZ SVEUČILISNOG ŽIVOTA — IVO ZUVELA: DJELATNOST DRUŠTVA SVEUČILISNIH NASTAVNIKA U 1953. GODINI — OSNIVANJE INSTITUTA HISTORIJSKIH NAUKA U ZADRU

»POGLEDI 54«

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

Izdaje:

Sekcija za teoriju društvenih i prirodnih nauka
Društva nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika-naučnih ustanova

Uređuje redakcijski kolegij:

Slavko Borojević, Ivo Frangeš, Grga Gamulin,
Jura Medarić, Leo Randić, Predrag Vranicki

Sekretar redakcije i odgovorni urednik:
Rudi Supek

Šira redakcija:

Berus Niko, profesor Više Pedagoške Škole
Brandt Miroslav, asistent Filozofskog fakulteta
Filipović Vladimir, profesor Filozofskog fakulteta
Flaker Aleksander, asistent Filozofskog fakulteta
Franković Dragutin, predavač Filozofskog fakulteta
Gospodnetić Jugoslav, asistent Filozofskog fakulteta
Grdenić Drago, docent Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Ibler Vladimir, predavač Pravnog fakulteta
Kangrga Milan, asistent Filozofskog fakulteta
Kurepa Đuro, profesor Prirodoslovno-matematskog fakulteta
Lang Rikard, docent Pravnog fakulteta
Mandić Oleg, docent Pravnog fakulteta
Perić Berislav, asistent Pravnog fakulteta
Pinter Tomislav, profesor Medicinskog fakulteta
Prelog Milan, predavač Filozofskog fakulteta
Sabolović Dušan, predavač Ekonomskog fakulteta
Sutlić Vanja, asistent Filozofskog fakulteta
Šidak Jaroslav, profesor Filozofskog fakulteta
Škavić Josip, rektor Akademije za kazališnu umjetnost
Škreb Zdenko, profesor Filozofskog fakulteta
Škreb Nikola, asistent Medicinskog fakulteta
Tkalčić Marijan, profesor Filozofskog fakulteta
Vojnović Zdenko, direktor Muzeja za umjetnost i obrt
Zaninović Vice, predavač Filozofskog fakulteta

Četvrtgodišnja pretplata: 200 Dinara, polugodišnja pretplata: 400 Dinara, godišnja pretplata: 800 Dinara — Cijena pojedincm broju 90 Dinara — Časopis izlazi mjesečno (osim u septembru i oktobru) — Časopis izlazi na 7 štampanih araka

Uredništvo i administracija: Zagreb, Braće Kavurića broj 17 (Društvo nastavnika sveučilišta i visokih škola i suradnika naučnih ustanova), telefon broj 38-289. Tek. rač. kod Grad. štedionice, Zagreb: br. 401-305/1 Grad. štedionica, Zagreb — K-121

Tisak Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

»POGLEDI 54«

ČASOPIS ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

Izdaje:

Sekcija za teoriju društvenih i prirodnih nauka

Društva nastavnika sveučilišta, visokih škola i suradnika naučnih ustanova

Uređuje redakcijski kolegij:

Slavko Borojević, Ivo Frangeš, Grga Gamulin,
Jura Medarić, Leo Randić, Predrag Vranicki

Sekretar redakcije i odgovorni urednik:

Rudi Supek

Šira redakcija:

Berus Niko, profesor Više Pedagoške Škole
 Brandt Miroslav, asistent Filozofskog fakulteta
 Filipović Vladimir, profesor Filozofskog fakulteta
 Flaker Aleksander, asistent Filozofskog fakulteta
 Franković Dragutin, predavač Filozofskog fakulteta
 Gospodnetić Jugoslav, asistent Filozofskog fakulteta
 Grdenić Drago, docent Prirodoslovno-matematskog fakulteta
 Ibler Vladimir, predavač Pravnog fakulteta
 Kangrga Milan, asistent Filozofskog fakulteta
 Kurepa Đuro, profesor Prirodoslovno-matematskog fakulteta
 Lang Rikard, docent Pravnog fakulteta
 Mandić Oleg, docent Pravnog fakulteta
 Perić Berislav, asistent Pravnog fakulteta
 Pinter Tomislav, profesor Medicinskog fakulteta
 Prelog Milan, predavač Filozofskog fakulteta
 Sabolović Dušan, predavač Ekonomskog fakulteta
 Sutlić Vanja, asistent Filozofskog fakulteta
 Šđak Jaroslav, profesor Filozofskog fakulteta
 Škavić Josip, rektor Akademije za kazališnu umjetnost
 Škreb Zdenko, profesor Filozofskog fakulteta
 Škreb Nikola, asistent Medicinskog fakulteta
 Tkalčić Marijan, profesor Filozofskog fakulteta
 Vojnović Zdenko, direktor Muzeja za umjetnost i obrt
 Zaninović Vice, predavač Filozofskog fakulteta

Četvrtgodišnja pretplata: 200 Dinara, polugodišnja pretplata: 400 Dinara, godišnja pretplata: 800 Dinara — Cijena pojedinom broju 90 Dinara — Časopis izlazi mjesečno (osim u septembru i oktobru) — Časopis izlazi na 7 štampanih araka

Uredništvo i administracija: Zagreb, Braće Kavurića broj 17 (Društvo nastavnika sveučilišta i visokih škola i suradnika naučnih ustanova), telefon broj 38-289. Tek. rač. kod Grad. štedionice, Zagreb: br. 401-305/1 Grad. štedionica, Zagreb — K-121

Tisak Grafički zavod Hrvatske, Zagreb

DISKUSIJA O LOGICI I DIJALEKTICI

Mihajlo Marković:

O KARAKTERU SIMBOLIČNE LOGIKE I GLAVNIM ETAPAMA NJENOG RAZVITKA

I.

1. Opšta karakteristika simboličke logike

Kad danas ma koji obavešten čovek sa Zapada govori o naučnoj logici, ili o savremenoj, modernoj, novoj itd. logici, on pritom gotovo isključivo misli na simboličku logiku.¹ Ustvari je simboličkom logikom logički formalizam dobio svoj krajnje ekstremni i zaoštreni izraz i istovremeno svoje potpuno zakonito pravo građanstva u ovoj nauci. Ni u jednom drugom pravcu formalne logike nije sam formalizam bio eksplicitno postavljen kao ideal. Čak i Kant i neokantijanci, koji su izdvojili čiste forme u jedan poseban idealni svet koji važi »po sebi«, insistirali su na njihovom jedinstvu sa sadržajem u svakom aktualnom saznanju i razrađivali su koncepciju jedne teorisko-saznajne logike, koja treba da se bavi *predmetnim* mišljenjem. Međutim, pretstavnici simboličke logike otvoreno teže isključivanju svakog sadržaja iz logike i kao ideal postavljaju stvaranje jednog tako savršenog algoritma (simboličkog aparata), koji će sam sobom voditi našu misao »nepogrešivo i gotovo isto tako mehanički kao što je to slučaj kod mašine za računanje.«² Već je Lajbnic sanjao o takvoj jednoj metodi koja »treba da nas snabde Arijadninom građom« i da isto tako sigurno vodi naš duh, kao što čine nacrtane linije u geometriji i formule u aritmetici.³ Njegove se ideje već odavno ostvaruju u praksi,

¹ Katkad se kao sinonim za simboličku logiku upotrebljava termin »logistika«. Ovaj termin vodi poreklo od grčke reči »logistikos« što znači računski. U tom je smislu poznati matematičar Viet zvao logistikom algebru uopšte. Kasnije je taj termin upotrebljavao Lambert da bi njim označio svoj logički račun. Ustvari, iako bi etimološko poreklo termina »logistika« dozvoljavalo ovako široku njegovu upotrebu, on danas faktički označava samo jedan pravac simboličke logike, samo jednu fazu njenog razvoja — onu koja je bila vezana za ime Rasla i Kutira i za koju je bio karakterističan pokušaj izvođenja čitave matematike iz logike. Znatno je broj pretstavnika simboličke logike koji sebe niukoliko ne smatraju logističarima i čak su se borili protiv logistike (napr. Hilbert).

² Lewis — A. Survey of Symbolic Logic, Berkeley, 1918.

³ Lajbnic — Pismo Galoisu, Gerhard-Philosophische Schriften von Leibniz, B. VII, Scientia Generalis, S. 21.

bar kad je reč o izradi jednog preciznog algoritma kojim se svaki naučni stav može prevesti na simbolički jezik, međutim njegov ideal jedne »mathesis universalis« ostao je i do danas neostvaren san. Baš u času trijumfa posle »Principia mathematica« Rasla i Vajtheda iskrsele su najveće teškoće koje ni do danas nisu prevaziđene i koje su dovele do raspada jednog jedinstvenog logističkog pravca na niz škola i grupa od kojih svaka u poslednje tri decenije ide svojim posebnim putem i koje su sve već manje-više napustile Lajbnicovu utopiju u celini, zadržavajući samo novi simbolički metod i pokušavajući da pomoću njega utvrdi logičku strukturu matematike i drugih posebnih nauka.

Ako bi trebalo jednom definicijom obuhvati čitav ovaj kompleks pravaca, škola i grupa, moglo bi se reći da je simbolička logika jedna nova specifična vrsta formalne logike deduktivnog, aksiomatskog tipa, koja teži da do krajnjih granica eliminiše jezik kao instrumenat izražavanja mišljenja i da ga zameni jednim detaljno razrađenim simboličkim aparatom, prvobitno pozajmljenim iz matematike, ali kasnije znatno specifikovanim, koji treba da posluži ne samo radi kraćeg i sažetijeg izražavanja misli, već i radi obezbeđenja maksimalne moguće egzaktnosti u zaključivanju. Svi tvorci i pretstavnici simboličke logike polaze od jednog ubeđenja koje je prihvatljivo samo ukoliko se u suštini stoji na idealističkim pozicijama — naime od ubeđenja da je tačnost mišljenja moguće obezbediti jedino putem što doslednijeg i potpunijeg formalizma u logici. Treba tako odrediti osnovne stavove (aksiome) i pravila baratanja simbolima, da se analizom aksioma pomoću ovih pravila mogu na čisto formalan način dokazati svi dosad poznati stavovi matematike (ili neke druge nauke), a isto tako i izvesti — anticipirati novi još nepoznati stavovi, koji će zbog svog simboličkog izraza (dakle zbog neodređenosti svojih članova) važiti za svaku njihovu vrednost i biti »uvek istiniti stavovi« — zakoni (»tautologije«). Treba, dakle, naći apsolutan i zatvoren aksiomatski sistem koji bi zadovoljavao sve potrebne uslove, pa bi samo mišljenje bilo stvar tehnike. Pošto je ovu tehniku relativno lako naučiti i pošto je ona sama po sebi isto onoliko nepogrešiva kao napr. matematička tehnika rešavanja jednog sistema jednačina, ideal apsolutne egzaktnosti bio bi dostignut. Bile bi izbegnute sve greške koje nastaju usled dvosmislenosti jezika, usled subjektivnog karaktera impresije o konkretnim predmetima o kojima se razmišlja, usled proizvoljnosti mnoštva hipoteza od kojih se u običnom mišljenju polazi itd. Čitava stvarnost (ili neko njeno specijalno područje) bila bi obuhvaćena našim sistemom. Sve što se o njoj može reći bilo bi već potencijalno (implicito) sadržano u malom broju aksioma. Saznanje ne bi bilo ništa drugo do prosto eksplicitiranje čitavog onog sveta koji je već implicitno dat u polaznim stavovima.

Nije li to čisti formalizam? — Da, ali baš on obezbeđuje nepogrešivost i osigurava nas od svake proizvoljnosti i subjektivizma. Držite se samo sistema koji ste izabrali i ne možete pogrešiti isto onako kao što ne možete pogrešiti računajući s tablom množenja. Logističari se, dakle, ponose time što su uspeli da stvore tako savršen formalizam, koji ih čini skoro nepogrešivim mislocima. Pri svemu tome oni bi bili potpuno u pravu, kad bi čovek zaista bio »mera stvari« (Protagora) odnosno »zakonodavac prirode« (Kant). Međutim, pošto je ovaj antropologizam uglavnom već progнан iz nauke, a i u spekulativnoj filozofiji sve manje sme da dozvoli sebi otvoreno pojavljivanje, može se već na početku analize simboličke logike reći da sa njenom egzaktnošću stvari stoje prilično loše. Ona, doduše, uspeva da obezbedi savršenu tačnost u samoj tehnici obavljanja logičkih operacija, ali ova tačnost znači samo adekvatnost unapred usvojenim aksiomima i pra-

vilima zaključivanja. Ali da li je to ona tačnost, koja je nauci potrebna? Je li nauci potrebna kakva bilo »tačnost radi tačnosti«, ili tačnost mišljenja u odnosu na objektivnu stvarnost, tačnost koja čoveku treba da obezbedi sve moćnije ovladavanje prirodom, sve potpunije njeno »humaniziranje« (i istovremeno ostvarivanje prave ljudske prirode — Marks)? Ova druga tačnost identična je s objektivnom istinitošću. Nasuprot tome u simboličkoj logici vlada puni rascep egzaktnosti i istine. U njoj jedan stav uopšte ne mora biti objektivno istinit, a ipak će se smatrati logički tačnim i dokazanim, ako se može izvesti iz datih aksioma pomoću datih pravila koje svako može da odabere po svojoj volji, bez obaveze da se rukovodi ma kakvim objektivnim kriterijumom.

2. Uslovi nastanka i razvoja simboličke logike⁴

Ovakav formalizam simboličke logike i ovako *principijelno* dopuštanje jaza između teorije i stvarnosti suprotno je intencijama nauke, pogotovo takve nauke kakva je logika. Što se takva otvoreno formalistička shvatanja, baš u takvom svom obliku, održavaju i nalaze toliko pristalica među filozofima i matematičarima na Zapadu, ne može se objasniti isključivo gnoseološkim uslovima. Opštu osnovu koja pothranjuje i stimulira baš formalizam kao takav, kao opštu logičku koncepciju (ne ova ili ona posebna rešenja koja mogu biti i relativno tačna) — treba tražiti u onim reakcionarnim društvenim snagama savremenog društva, kojima je potrebna upravo takva logika koja pitanja objektivne istine eliminiše i po kojoj se i onom što je lažno može dati privid logičke tačnosti i pravilnosti.

Društveni uslovi određuju ideološku stranu simboličke logike koja je u protivrečnosti prema njenoj naučnoj strani. Simbolička se logika ni u kom slučaju ne može prosto negirati zbog toga, što njene interpretacije mogu predstavljati ideološko oružje reakcionarnih društvenih snaga. Ona je ipak nauka koja je doprinela rešenjima izvesnih konkretnih problema, a to je mogla da bude samo zato, što je njen nastanak i razvoj bio neposredno uslovljen živom praksom naučnog rada u filozofiji i matematici.

Ako razmatramo te gnoseološke uslove najpre u samom razvoju formalne logike, uočićemo da simbolizam u njoj nije prosto samo dalji korak u njenoj formalizaciji, već je on i prije svega reakcija na skolaštiki verbalizam, koji je uvek u manjoj ili većoj meri bio u njoj prisutan. Ljudski jezik zaista je daleko od savršenosti; u njemu zaista ima mnogo nepreciznosti i dvosmislenosti, zato on kao instrument jedne *formalne* logike (koja apstrahuje sadržaj njegovih termina i rečenica, a uzima u obzir samo njihovu formu) zaista ne može a da ne bude stalan izvor sofizma i paralogizama. Zato je, *ukoliko se već ostaje u okvirima formalne logike*, jedini put za prevazilaženje ovog verbalizma diskurzivne logike mogla biti zamena jezika jednim matematički preciznim simboličkim aparatom (algoritmom). Simbolizam je, dakle, imao jedno realno tle na koje se oslanjao u svom kritičkom protivstavu prema jezičkoj formi tradicionalne logike; međutim, kao negacija negacije *u okvirima* formalne logike, on nije mogao da bude pravo njeno prevazilaženje (ukidanje i samih tih okvira).

Dalje, jedna druga granica aristotelovske logike sastojala se u tome što su njeni okviri sa svojim jako usko preciziranim logičkim formama postali pretesni

⁴ Pitanja društvenih uslova nastanka i razvoja simboličke logike već sam se kratko dotakao u članku »Matematička logika i dijalektika« — »Nova misao« br. 1, 1953. g. Zato će ovde biti reći uglavnom o gnoseološkim uslovima.

za ogromna nagomilana znanja u svim područjima nauke. Jedna jedina forma suda za koju je znala klasična formalna logika bila je atributivna forma sa šemom »S je P«. Međutim, postalo je očividno da je ova relacija atributa prema svom predmetu samo jedan poseban slučaj u velikom broju relacija koje ne mogu stati u okviru atributivne forme i koje su zato ostale van logike. U vezi s tim ni silogizam nije mogao više ostati jedina forma deduktivnog posrednog zaključivanja, već je i on postao samo poseban slučaj u jednoj opštijoj logici relacija.

Jedno dalje pitanje koje se već u okviru stare logike postavilo i koje je zahtevalo mnogo egzaktnija sredstva svog rešavanja od onih što je ova mogla da pruži, bilo je i pitanje osnova teorije dokazivanja, tj. pitanje aksiomatike. Već je u klasičnoj logici dokazivanje svedeno na deduktivno izvođenje. Tako je Aristotel video mogućnost dokazivanja nekog stava jedino u otkrivanju takvog jednog opšteg stava iz koga se ovaj može zaključiti putem silogizma. Međutim, ovaj opštiji stav mora također biti dokazan od strane nekog još opštijeg stava da bi se njime išta moglo dokazivati. Da bi izbegao »regressus ad infinitum«, Aristotel je morao da postavi negde granicu ovom hodu ka sve prostijem i opštijem, pa je pretpostavio da se na kraju dolazi do izvesnih principa, koji su sami po sebi očividni i ne zahtevaju nikakvo dalje dokazivanje. Vremenom se sve više pokazivala potreba da se pitanje aksioma naučno izuči i da se postave izvesni strogi uslovi koje oni treba da zadovoljavaju da bi bili prihvatljivi. Zato je u drugoj polovini XIX veka i u početku XX veka uloženo mnogo napora na polju aksiomatike — ne samo u logici nego još više u matematici. Kroz rad na ovoj problematici izrastala je i sama simbolička logika kao bitno deduktivna aksiomska logika.

Najzad, pojava i razvoj simboličke logike bili su uslovljeni i ograničenostima drugih logičkih škola i pravaca, koji su pretendovali na reformisanje klasične formalne logike. Formalizam simboličke logike sav je izrastao u protivstavu prema njihovom formalizmu, u borbi s njima.

Tako je ona nasuprot *induktivnoj logici* pozitivista i empirista sredine XIX veka apsolutno deduktivna. Indukcija je za nju u najboljem slučaju samo pomoćno sredstvo koje daje verovatne zaključke, ali koje nikad ništa ne može da dokaže. Nasuprot empirističkoj metodi ove logike koja polazi od posmatranja i eksperimenata, simbolička logika postavlja strogi racionalizam matematičkih metoda. Ona ne priznaje iskustveno poreklo svojih aksioma i pravila zaključivanja. Relacije kojima se ona bavi univerzalnog su a ne istoriskog karaktera. Ona izbegava fenomenalizam empirista, ali mu protivstavlja izvestan realizam platonijanskoga karaktera: ona ne ostaje samo na pojavama onako kako ih mi iskustveno poznajemo, već traži da otkrije večnu i univerzalnu strukturu stvarnosti.⁵

Isto tako se simbolička logika svojim bitnim obeležjima oštro protivstavlja jednom drugom pokušaju reforme klasične formalne logike — *transcendentalnoj logici* neokantijanaca. Dok je za ovu poslednju stvarno saznanje moguće jedino kao sintetička konstrukcija predmeta našeg mišljenja, simbolička logika apsolutizuje suprotni momenat. Saznanje može biti samo ono mišljenje koje je strogo dokazano, a strogo dokazano može biti samo ono mišljenje koje se vrši analitičkim transformacijama već utvrđenih stavova saglasno sa prethodno usvojenim pravilima.

⁵ Treba istaći da se ovaj realizam, tipičan, naprimer, za Rasla, kasnije nije održao u simboličkoj logici i bio je kritikovan kao metafizika od strane Vītgenštajna i pretstavnika »Bečkoga kruga«.

Dalje, simbolička logika se oštro protivstavlja svim *psihologističkim* tendencijama u logici od Friza i Benekea do Gobloa. Ona smatra da bi logika, shvaćena kao psihologija razuma, kao nauka koja treba da proučava i analizira operacije duha, bila samo empiriska i deskriptivna nauka. Njeni zakoni odnosili bi se na misaone procese kao psihičke fenomene, kao činjenice svesti. Nasuprot tome oni moraju biti *idealni i normativni* po svom karakteru. Oni se bave mišljenjem sa stajališta njegove *vrednosti* (istinite ili lažne). Zato ovu logiku ne interesuju operacije po kojima se faktički obavlja ma koji konkretni proces mišljenja, već logičke relacije koje su »univerzalne«, »objektivne«, po kojima *treba* misliti. »Logika ne kaže: tako se uvek ili najčešće misli, ona kaže: tako *treba* misliti ako se hoće misliti normalno i korektno«⁶

Najzad, simbolička logika odbacuje *sociologizam* kao jednu opštu tendenciju u logici. Ona odbija da kao kriterijum racionalnosti usvoji opšte važenje određenih ideja, opšte slaganje ljudi u njihovom shvatanju i ocenjivanju njihove vrednosti. Ona odbija da istinu shvati kao društveni proizvod i u krajnjoj liniji kao društvenu konvenciju. Za nju logika opterećena sociologizmom prestaje da bude normativna nauka, već postaje istoriska i deskriptivna (vidimo da se ovde atribut istoričnosti shvata kao nedostatak!). Njom se negira svaka idealnost i zapada se u subjektivizam i relativizam, jer njeni principi ostaju vezani samo za određene društvene sredine i određene epohe.

Vidimo da je formalizam simboličke logike nesumnjivo ispravan u protivstavu prema relativizmu sociologističkih tendencija u logici. Opšte važenje u društvu datog vremena i mesta zaista nije kriterijum istinitosti, kako to pretpostavljaju Zigvart i Goblo i mnogi drugi logičari. Objektivnost mišljenja ni izdaleka nije obezbeđena opštim slaganjem, jer su manje-više sve istoriske zablude u svoje vreme bile negde opšte usvojene. Međutim, formalizam simboličke logike u svojoj je kritičnosti prema sociologizmu negativan kad ispušta iz vida racionalno zrno njegovog relativizma — istoričnost, i kad apsolutizuje logičke principe kao neke vanvremenske i vanprostorne idealne norme. Tako, naprimer, Kutira veli: »Postoji *jedna* logika i *jedan* moral u odnosu na koje mogu i treba da se sude sve logike i morali različitih vremena i različitih društava«... »Ako ljudi mogu da međusobno opšte, da se razumeju i da se konstituišu u društvo, to je zato što su oni u stanju da obrazuju gotovo iste ideje, naročito da ih vezuju na isti način, da utvrđuju među njima iste relacije. Izučavanje relacija među idejama prethodi dakle izučavanju jezika i sa još većim razlogom izučavanju relacija među ljudima. Logika prethodi lingvistici i sociologiji i ne zavisi niukoliko od njih.«

Ovaj sumarni pregled odnosa formalizma simboličke logike prema raznim drugim savremenim formalizmima pokazuje kako je on nužno nastao i razvijao se u protivstavu prema njihovim unutrašnjim granicama, kao pokušaj njihovog prevazilaženja. Naravno, u opštim okvirima formalne logike istinsko prevazilaženje nije bilo moguće. Ipak je sudar ovih različitih formalizama dao jedno neprocenjivo logičko iskustvo. Između ostalog, on je dao dijalektici skoro sasvim dovoljno kritičkih argumenata za ukidanje svake od ovih jednostranosti ponaosob,

⁶ Louis Couturat — La logique et la philosophie contemporaine, Revue de métaphysique et de morale 1906, 320.

jer je svaka od njih u unakrsnoj vatri sa više strana jasno ispoljila mnoge od svojih suštinskih nedostataka.

* * *

Među presudne gnoseološke uslove nastanka i razvoja simboličke logike treba uvrstiti i evoluciju koju je matematika doživela u XIX i XX veku. Ako bi se hronološki izložile tekovine matematike koje su imale veći ili manji, neposredni ili posredni uticaj na stvaranje i razvoj simboličke logike, onda bi pre svega trebalo pomenuti nastanak projektivne geometrije Monža i Poncelea na osnovu koje je logičar Žergon, jedan od Bulovih prethodnika, postavio svoj opšti princip supstitucije pojmova simetričnih područja, koji je nazvao principom dualiteta. Ovaj princip odigrao je kasnije veliku ulogu i od svih je logičara usvojen kao jedan od osnovnih i najplodnijih principa formalno-logičkih operacija.

Dalje, treba naročito istaći veliku ulogu koju je za stvaranje jedne krajnje apstraktne deduktivne logike odigrao razvoj neeuclidiske geometrije Gausa, Lobachevskog, Rimana i Boleia. Tako je nastala opšta koncepcija jedne apstraktne geometrije, koja može imati više mogućih interpretacija i u kojoj se pokazalo mogućim da se polazeći od jednog ili više postulata izgrade različiti sistemi, koji svi imaju svoje realno važenje i pored svoje očigledne protivurečnosti s našim čulnim opažanjem. Ova činjenica zahtijevala je svoju logičku analizu i objašnjenje i veoma je snažno uticala na sve matematičare koji su se interesovali za logičku problematiku (i obratno) u smislu orijentacije ka jednoj koncepciji logike kao hipotetičko-deduktivnog sistema.

Međutim, od odlučujućeg značaja za davanje snažnog impulsa razvoju simboličke logike (koja se već bila rodila u svojoj prvobitnoj formi »algebre logike« Bula, Morgana, Dževnsa, Pirsra i Šredera), bile su dve krupne tekovine matematičke misli: teorija skupova Georga Kantora i radovi na aksiomatizaciji i sistematizaciji matematike, među kojima su naročito značajna dela Dedekinda i Davida Hilberta.

Kantorova teorija skupova dostigla je tako visok stupanj generalizacije kvantitativnih odnosa i kategorija, da se neposredno približila jednoj ekstenzionalističkoj koncepciji logike (sa pojmovima uzetim samo po liniji obima a ne i sadržaja). Sam pojam skupa ili množine neposredno je odgovarao pojmu logičke klase. Izvanredno bogati rezultati do kojih je došao Kantor izučavajući najopštija svojstva i relacije skupova, bili su tekovina koja se mogla neposredno iskoristiti u simboličkoj logici. Zasluga je Bertrana Rasla što je matematičkim aparatom teorije skupova obogatio relativno siromašan algoritam (»algebre-logike«).

Logističku analizu strukture matematike neposredno su pripremali matematičari koji su radili na sistematizaciji matematike, pre svega na otkrivanju veza među različitim vrstama brojeva i na definisanju složenijih brojeva pomoću prostijih. U tom je smislu bio značajan Vajerštrasov pokret za aritmetiziranjem matematike, tj. za njenim svođenjem na izučavanje svojstava celih brojeva. Dedekind je u svom poznatom delu »Was sind und was sollen die Zahlen« (1888) uspeo da otkrije metod definisanja realnih brojeva u matematičkom kontinuumu pomoću racionalnih brojeva. Pošto definisanje razlomaka pomoću celih brojeva nikad nije predstavljalo teškoću, na ovaj način je već u okviru matematike bilo izvršeno povezivanje izvesnih njenih delova. Na taj način je utvrđen jedan deo puta za logičare, ali su i otvoreni izvesni gorući problemi, a u prvom redu pitanje: kako

definirati ceo broj, odnosno pojam broja uopšte. Nastala je paradoksalna situacija: osnovni pojam matematike jest pojam broja. Matematičari su se kroz milenijume njime služili, a sad se ispostavilo da ne znaju kako da ga definišu. Ovakvo stanje potstaklo je jedan opšti pokret matematičara za preciziranjem temelja svoje nauke i za sistematizacijom celokupnih njenih znanja. Posle radova čitave plejade istaknutih matematičara počev od Grasmana, Morica Paša i Pirsra do Peana i Davida Hilberta, stvorila se sledeća situacija: Hilbertu je u njegovom čuvenom delu »Die Grundlagen der Geometrie« konačno bilo pošlo za rukom da izvede i dokaže čitavu geometriju polazeći od 18 aksioma u kojima više nije ostao nijedan geometriski pojam nedefinisan, ali su ostali nedefinisan izvesni osnovni aritmetički pojmovi. Međutim, kad je trebalo izvršiti aksiomatizaciju aritmetike i osloniti je na logiku, isto onako kao što je geometrija bila zasnovana na aritmetici, iskrsao je čitav niz teškoća i problema logičke prirode.

Matematičari su tako po prirodi same stvari morali da postanu logičari i, naravno, kao što to uvek biva kad strogi specijalisti počnu da vrše filozofska uopštavanja, oni su rezultate koji mogu biti značajni za posebnu disciplinu kojom se oni bave, apsolutizovali i protegli na čitavu oblast ljudskog saznanja.

Simboličku logiku su — kao što se iz svega ovoga vidi — rodili protivurečni uslovi (društveni i naučni), pa je i ona sama protivurečnog karaktera. Koren te protivurečnosti nalazi se u činjenici da je ona nauka o mišljenju pretstavnik jedne klase čija je uloga u društvu izrazito reakcionarna, ali koja je i dalje u stanju da razvija nauku, pre svega prirodne nauke, a među njima naročito matematiku i fiziku. Zato se u njoj sukobljavaju njena ideološka i naučna strana, njen formalizam i izvesni stihisko-dijalektički elementi sadržani u pojedinostima, u analizi i rešenjima nekih konkretnih problema. S jedne strane, nju određeni društveni razlozi orijentišu da »in abstracto« bude »čista igra simbola«, besadržajna, nestvarna, proizvoljna konstrukcija našeg duha, ili čak »intelektualna gimnastika«, kao što kaže Marsel Bol; međutim, s druge strane, ona »in concreto« dobrim delom počiva na realnom sadržaju i ne može da bude čisto formalna, makoliko to deklarirala i tome eksplicitno težila.

II.

Tri osnovne etape razvoja simboličke logike

1. Prethodnici simboličke logike

Među prethodnicima savremene simboličke logike treba naročito istaći Lajbnica, koji je prvi skicirao neke od njenih osnovnih ideja i postavio ideal kome ona i danas teži. Ustvari, razni logičari pronalaze anticipacije izvesnih strana i momenata svog učenja i kod mnogih drugih filozofa. Na primer, kod Platona, kod stoika (u njihovoj nominalističkoj orijentaciji proučavanja stavova), kod Rajmonda Lulusa (u formalizmu njegove »Ars magna«), kod Dekarta u njegovoj koncepciji »Mathesis pura atque abstracta« kao temelju čiste logike, a zatim i u njegovom prevazilaženju atributivne forme kao jedino moguće forme logičkih relacija. Međutim, istinskim prethodnikom simboličke logike kao celovite logičke koncepcije može se smatrati jedino Lajbnic.⁸ Njegov program stvaranja jedne univer-

⁸ Sam Lajbnic smatra svojim prethodnicima Rajmonda Lulusa, Atanaziusa Kirhera, Džona Vilkinsa i Džordž Dalgarna.

začne matematike, koja treba da rekonstruiše čitavu nauku i filozofiju, rasut na preko 500 strana njegovih posthumnih »Hanoverskih rukopisa« ustvari je program logistike u svojim najopštijim još neodređenim konturama. On se vremenom menjao, jer je Lajbnic radio na njemu s prekidima kroz čitav život, ali su ostala dva bitna momenta u svim njegovim projektima:

1) Čitava nauka i filozofija treba da bude izražena jednim »univerzalnim jezikom« ili »univerzalnom karakteristikom« (»characteristica universalis«). Celokupno ljudsko znanje treba raščlaniti na izvestan broj osnovnih, najprostijih pojmova, koji treba da budu označeni naročitim ideografskim znacima. Na ovaj način dobiće se »azbuka ljudske misli«. Kombinovanjem ovih azbučnih znakova treba da se dobiju svi složeniji pojmovi i svi mogući stavovi.

2) Drugi momenat je ideja »univerzalnog računa« ili »računa zaključivanja«. Ovaj račun treba da sadrži opšte principe operisanja simbolima i da predstavlja na taj način instrument za razvijanje čitavog sistema univerzalnog jezika. On treba da posluži maksimalnom skraćanju i krajnjoj egzaktnosti procesa zaključivanja na svim naučnim poljima. Krajnji cilj je generalna rekonstrukcija svih nauka i njihovo sjedinjavanje u jednu jedinstvenu »univerzalnu matematiku« (»mathesis universalis«).

2. Prva etapa razvoja simboličke logike — algebra logike

Lajbnic nije uspeo da izađe na kraj sa ogromnim teškoćama na koja je naišao u pokušaju detaljne razrade ovih ideja. Još su u manjoj meri u tome uspeli njegovi daleko manje genijalni sledbenici na putu stvaranja jedne simboličke, matematičke logike — Segner, Žak Bernuli, Pluke, Lambert, Holand, Kastijon, Salomon Majmon i Žergon, koji su svi, izuzev Žergona, živeli i stvarali u XVIII. veku. Tek engleski matematičar Džordž Bul (1815—1864) uspeo je da stvori jedan pravi logički račun u svojim delima »Matematička analiza logike kao pokušaj stvaranja jednog računa deduktivnog zaključivanja« (1847) u »Istraživanje zakona mišljenja na kojima su zasnovane matematičke teorije logike i verovatnoće« (1854). Dok su svi njegovi prethodnici ili prosto prevodili aristotelovsku logiku na ovaj ili onaj simbolički jezik ostajući potpuno u njenim okvirima, ili obratno, prosto prenosili matematičke metode u gotovom vidu u logiku, Bul je, s jedne strane, jako proširio okvire logičkih formi stare Aristotelove logike, a s druge strane stvorio je jedan potpuno nov simbolički aparat (algoritam) modifikujući matematičke operacije — naprimer sabiranje, oduzimanje, množenje, rešavanje algebarskih jednačina — prema svojstvima logičkih odnosa.

Tako, naprimer, logički proizvod $X \times Y$ znači kod Bula logičku klasu koja obuhvata po obimu zajedničke karakteristike i klase X i klase Y . Naprimer, ako X označava klasu »biljaka«, a Y klasu »živih bića koja žive u moru«, onda bi proizvod $X \times Y$ bila klasa »morskih biljaka«. Međutim, proizvod klase sa samom sobom ne daje kvadrat kao u matematici. Klasa koja bi obuhvatila karakteristike proizvoda »biljka« \times »biljka« neće biti ništa drugo nego opet klasa »biljaka«. Dakle, $X \times Y$ u logičkom računu daje X a ne X^2 . Slično tome X plus X daje samo X a ne $2X$. Na taj način uopšte se ne pojavljuju stepeni ni druge brojne konstante sem 0 i 1. Bul je uočio — i to je bilo od izvanredno velikog značaja za izgradnju njegove algebre logike — da se brojevi 0 i 1 ponašaju isto kao i logičke klase. Zato im je on dao specijalno značenje: za 0 logičko nebiće, a za 1 celokupnost svih logičkih klasa — logički univerzum.

Značaj Bulove algebre logike za razvoj logistike jest u tome, što je on pre svega stvorio detaljno razrađen, dotle najsavršeniji sistem simboličkog izražavanja svih mogućih stavova i zaključaka putem simbola logičkih klasa (X , Y , itd.), logičkih operacija množenja, sabiranja i oduzimanja, znaka za identitet i logičkih konstanti 0 i 1.

2) On je utvrdio čitav niz zakona simboličke logike koji i danas imaju u njoj puni značaj (zakon dualiteta, zakon tautologije, komutativni, distributivni i asocijativni zakon itd.

3) Logističari (naprimer Luj Kutira) naročito odaju priznanje Bulu što je otkrio analogiju klasa i stavova i utvrdio, da za njih važe jedni isti zakoni.

4) Bul je otkrio opštu metodu rešavanja logičkih jednačina eliminisanjem neograničenog broja srednjih termina. Ovo je, ustvari, po prvi put značilo ostvarenje jedne metode za praktično rešavanje naučnih problema. Sam Bul uspešno je primenio ovu svoju metodu na rešavanje nekih problema računa verovatnoće.

* * *

Pored Avgusta de Morgana (1806—1871), profesora matematike Londonskog univerziteta koji je svojim delom »Formalna logika ili račun zaključivanja« (1847) naročito doprineo postavljanju temelja jedne logike relacija u krilu simboličke logike, treba istaći doprinose njenom daljem razvoju u delima Bulovog učenika Stenli Dževisa, zatim profesora Harvardskog univerziteta Čarlsa Sandersa Pirs a i Nemca Ernesta Šredera. Dževns je donekle uprostio jako zamršenu Bulovu simboliku, kritikovao izvesna njegova matematička preterivanja, neadekvatna logici, i pokušao da zasnuje čisto formalnu indukciju kao inverzan postupak formalnoj dedukciji. Pirs, koga neki autori cene kao najznačajnijeg logističara u XIX veku, znatno je usavršio algebru Bula, nazreo već pojam propozicionalne funkcije, dalje razvio Morganovo tretiranje logičkih relacija i mnogo učinio na primeni simboličke logike u matematici, naročito na problemima računa verovatnoće. Mogu se dalje pomenuti iz ovog vremena i tri Pirsova savremenika: Grasman, Mak Kol i mis Led-Franklin. Svi rezultati ovog prvog perioda logistike skupljeni su, brižljivo obrađeni, usavršeni, izloženi u jednostavnoj i sistematskoj formi u velikom trotomnom delu Ernesta Šredera »Vorlesungen über die Algebra der Logik« (1890—1895). Prvi tom ovog dela izlaže algebru klasa, drugi algebru stavova, treći račun relacija.

Tu je data klasična forma onom što se danas u logistici zove »Algebra logike« (za razliku od kasnijih logičkih sistema), i što se može smatrati kao prva forma, prva razvojna etapa logistike. Opšte karakteristike algebre logike i istovremeno one njene ograničenosti sa logističkog stanovišta koje su kasnije morale da budu prevaziđene, bile su sledeće:

1) Algebra logike u svom je prvom naporu reformisanja aristotelovske logike još uvijek ostala pupčanom vrpcom vezana za nju. Ne samo što je ona zadržala sve osnovne formalno-logičke zakone, već je u svojoj celini, kao sistem, još uvek bila izgrađena na isključivo dvema osnovnim relacijama poznatim još u aristotelovskoj logici, a to su relacija identiteta i relacija inkluzije — uključivanja među pojmovima, odnosno implikacije među stavovima.

2) Kao takva ona nije mogla da bude ni od kakve naročite koristi matematici, izuzev pojedinih njenih grana kao što je, naprimer, račun verovatnoće. Svu sterilnost ovako postavljene simboličke logike najbolje je izrazio Ernst Šreder kad je rekao, da je nauka dobila jedan savršeno obrađen instrument, ali za njega nema

nikakvog posla («nothing for it to do»). Naravno da je ova sterilnost bila u vapijućoj protivurečnosti sa osnovnim ciljem rekonstrukcije celokupne nauke koji je još Lajbnic postavio.

3) Algebra logike bila je prvenstveno logika klasa. Račun stavova i relacija bio je izveden iz računa klasa. Međutim, nepunu deceniju posle pojavljivanja III toma Šrederovog dela, Rasl je u svom čuvenom pismu Frégeu 1903. godine ukazao na neotklonjive protivurečnosti («Raslovi paradoksi») u čitavoj dotadašnjoj koncepciji logičkih klasa. Na taj način sam pojam logičke klase dospao je u krizu, i pojavila se nužnost njegovog potpunog napuštanja.

Jasno je, onda, da je i sa razvojem simboličke logike u onom pravcu, u kome je bila počela »algebra logike«, bilo svršeno.

3. Druga etapa razvoja simboličke logike — logistika Fregea, Peana i Rasla

Kao druga etapa razvoja simboličke logike mogao bi se okarakterisati period stvaranja Gotloba Fregea, Đuzepa Peana i Bertrana Rasla, tj. period od Fregeovog dela »Begriffsschrift« (1879) do fundamentalnog dela čitave logistike »Principia mathematica« (1910—1913). Ovaj je period u neku ruku životni »akme« logistike — vreme kad se ona najbrže razvijala i relativno najplodnije rezultate dala bar u odnosu na matematiku. Preokret koji je tom prilikom napravljen (u odnosu na algebru logike) mogao bi se jednom rečenicom izraziti: od matematizacije logike prešlo se na logičku analizu i sistematizaciju matematike. Aparat koji je pozajmljen iz matematike, modifikovan i usavršen od strane Bula i njegovih sledbenika, postao je sad spretno oruđe kojim će se povezano i sistematski izložiti čitava matematika. Tog posla će se najpre prihvatiti opet dva matematičara Italijan Đuzepe Peano (1858—1932) i Nemač Gotlob Frege (1848—1925). Pored »Geometriskog računa« (1888), »Principa geometrije« i »Principa aritmetike izloženih na nov način« (1889) glavno Peanovo delo u pet tomova, na kome je sa svojom školom radio čitavu deceniju jeste »Formulaire de mathématique« (1895—1908).

Peano je znatno usavršio ideografski jezik logistike, tako da ga je sam Rasl kasnije bez velikih izmena od njega preuzeo. Značajno je bilo njegovo uvođenje jedne nove relacije — odnosa pripadnosti pojedinačkog klasi. Polazna tačka za njega nije više kao u algebri logike račun klasa, već račun stavova. Čitav sistem ostaje strogo deduktivan, aksiomatičan — što mu je nametnula i sama priroda materije kojom se bavio i zadatak koga se prihvatio — naime zadatak logičkog zasnivanja matematike. Međutim, Peano, po struci pre svega matematičar, bio je do te mere zainteresovan nekim čisto matematičkim problemima, da nije vodio računa o krajnjoj logičkoj preciznosti svoje analize. Zato njemu nedostaje onako detaljno i do kraja eksplicitno ispitivanje osnova matematike, kao što kasnije nailazimo u »Principia mathematica« Rasla. Zato on još ne svodi čitavu matematiku na logiku i zadržava još uvek izvesne nedefinisane matematičke ideje i matematičke postulate umesto da ih definiše čisto logičkim simbolima, kao što će to kasnije uraditi Rasl.⁹

⁹ Rasl i Vajthed su na sledeći način ocenili značaj Peana: »Njegova velika zasluga ne sastoji se toliko u određenim logičkim otkrićima, ni u pojedinostima njegovog načina označavanja (ma da je oboje izvrsno), već u činjenici da je on prvi pokazao kako da se simbolička logika oslobodi formi obične algebre, čime ju je učinio upotrebljivim oruđem istraživanja« (Russell, Whitehead — Einführung in die Mathematische Logik, München 1932, s. 5).

Što se tiče Gotloba Fregea, usamljenog mislioca iz Jene, čija dela¹⁰ decenijama niko nije čitao, izgleda da je tek u poslednje vreme njegov značaj za razvoj logistike priznat, tako da ga mnogi smatraju uopšte najkrupnijom pojavom u istoriji simboličke logike. Činjenica je da je već on, pre Rasla, uspeo da izvede aritmetiku iz logike bez ikakvih aritmetičkih postulata i aritmetičkih prvobitnih pojmova. Čak i pojmove broja i matematičke indukcije on je definisao čisto logičkim elementima. Dalje, već je on analizirajući sadržaj stava uveo pojam logičke funkcije koji je bio od izvanrednog značaja za dalji razvoj simboličke logike. Najzad, on je anticipirao izvesna kasnija produbljanja čitavog sistema, kao što je, naprimer, Raslova teorija tipova. Rasl je uostalom i sam istakao da se u svim logičko-analičkim pitanjima najviše oslanjao na Fregea.¹¹ Međutim, ono što je čitavu njegovu zgradu iz temelja potreslo, bilo je otkriće niza protivurečnosti — t. zv. logičkih paradoksa ili logičkih antinomija — dakle najstrašnija stvar koja može da se desi jednoj formalističkoj logičkoj teoriji (čiji je jedini kriterijum vrednosti njena unutrašnja koherentnost), naročito kad se to desi na samom kraju njene izgradnje, posle četvrt veka rada na njoj — kao što je to bilo s Fregeom.

Čovek koji je prvi otkrio ove protivurečnosti i već 1903. godine u jednom pismu skrenuo Fregeu pažnju na njih, a koji je u u toku više od jedne decenije činio ogromne napore da ih prevaziđe, bio je engleski filozof Bertran Rasl (1872). Njegovo delo počev od »Principa matematike«¹² (1903) do »Principia mathematica« na kome je radio zajedno sa Vajthedom (1910—1913), pretstavlja po širini, oštromunosti i doslednosti svakako vrhunac, onog što se moglo dati na liniji razvoja logistike. Ono je sem toga sinteza svih dotadašnjih tekovina, s jedne strane simboličke logike (Bul-Šrederove algebre, učenja o logičkim relacijama Morgana, Pirsia i Šredera, Peanovog simbolizma, Fregeove analize) i s druge strane, takve krupne tekovine matematike kao što je Kantorova teorija skupova koju je francuski filozof Leon Brenšvik okarakterisao kao srednji termin između algebre logike i logističke filozofije matematike.¹³ Ako bi trebalo označiti ono što je najbitnije i najznačajnije u onih nekoliko hiljada strana što ih je Rasl napisao iz logistike, a što se i danas u njoj smatra fundamentalnim, (samo »Principia mathematica« obuhvataju preko dve hiljade), bilo bi to možda sledeće:

1) Dalji korak u simbolizaciji logike i otklanjanje izvesnih nedoslednosti u tom pitanju kod njegovih prethodnika.

2) Redukcija čitave matematike na logiku, brisanje svake principijelne razlike između ovih nauka.

3) Napuštanje pojma logičke klase i zasnivanje čitave logistike na logici stavova kao na polaznoj tački.

4) Proširenje područja logičkih relacija.

5) Otkrivanje protivurečnosti (antinomija) u čitavoj dotadašnjoj logistici i teoriji skupova i prvi delimično uspešan pokušaj njihovog preodolevanja.

Dalja simbolizacija logike sastojala se u tome, što je Rasl neke od osnovnih logičkih operacija pretstavio simbolički već u postulatima. Dotadašnji logističari

¹⁰ »Begriffsschrift« (1879), »Grundlagen der Arithmetik« (1884), »Grundgesetze der Arithmetik begriffsschriftlich abgeleitet« (1893—1903).

¹¹ »U svim logičko-analičkim pitanjima najviše smo obavezni Fregeu« (Ibid, s. 6).

¹² »The principles of mathematics«

¹³ Léon Brunschwig - Les étapes de la philosophie mathématique, p. 383.

vršili su obrtanje u lažnom krugu («circulus vitiosus»), jer su se najpre obilatost služili takvim operacijama, kakve su naprimer: negacija, implikacija («ako... onda...»), disjunkcija («ili... ili...»), konjukcija («i») u nesimboličkom vidu, tj u izrazima običnog govora, pa ih tek onda uvodili simbolizovane. Na taj je način čitava logika stavova uzimana za dopuštenu da bi se tek onda dokazivala onim što je pomoću nje dokazano.

U vezi s tim je i promena polazne tačke. S obzirom na neotklonjive protivurečnosti koje je logika klasa sobom nosila, Rasl je nju napustio kao osnovu logičke zgrade, pa čak i kao formalnu nužnost uopšte. Rasl je pravilno ocenio da su stavovi ono najelementarnije od čega treba početi izgradnju logike (treba se setiti da u »filozofskim sveskama« i Lenjin postavlja takav zahtev korenito suprotnoj, sadržajnoj, dijalektičkoj logici.¹⁴ Ovakva polazna tačka Raslova proističe nužno iz njegove opšte filozofske neorealističke koncepcije logičkog atomizma, po kojoj su logički poslednji elementi iz kojih je čitav svet sastavljen — izvesne veze, relacije atomskih činjenica.

Generalizacija logike stavova je logika relacija, koju francuski logičar Luf Kutira smatra najoriginalnijim delom Raslovog učenja.¹⁵ Dok prva proučava veze između ma kojih stavova, druga proučava najopštije relacije među objektima, odnosno terminima u samim stavovima, pri čemu je relacija identiteta postala samo jedna od relacija, i to jedna od manje značajnih. Opštu šemu svake relacije pretstavio je Rasl oznakom $x R y$, što znači da su termini x i y povezani relacijom R . Ovako shvaćena struktura stava pruža nesumnjivo daleko šire mogućnosti izražavanja različitih konkretnih stavova nego Aristotelova šema S je P . Ona obuhvata i takve veze kao što su, napr. »Pariz je veći od Beograda« i »Odnosi proizvođača su nezavisni od volje ljudi«, sem toga ona se ne ograničava samo na dva termina, subjekt i predikat, već može da obuhvati i relacije više termina, kao što je naprimer, slučaj u stavu »Tačka A se nalazi između tačke B i tačke V «. U ovom bi slučaju šema stava bila $R(A, B, V)$. Aristotelova logika identiteta postala je na taj način samo jedan poseban slučaj Raslove logičke relacija. Međutim, s druge strane, ovakvo tretiranje strukture stava znači i dalji korak formalizacije u odnosu na Aristotela. Termini koji se jedan prema drugom odnose, postaju logički nebitni, dok se relacije hipostaziraju i stupaju u prvi plan. Predmeti se na taj način rastvaraju u čiste relacije. Materijalistička polazna tačka Aristotelova zamenjuje se nekom vrstom skolastičkog realizma.

Sa ovakvim i drugim poboljšanjima u algoritmu Rasl je uspeo da potpuno i doslednije nego ma ko do danas u logistici izloži osnovne grane matematike polazeći od isključivo logičkih pojmova. Iz pojma stava kao polazne tačke on je izveo pojam propozicionalne funkcije uvodeći u stav promenljive elemente. Integracija promenljivih jedne funkcije označava logičku klasu. Najzad, iz pojma klase Rasl je izveo pojam broja, koji nije više klasa pojedinačnih termina, već klasa klasa. Posle ovog najtežeg problema — izvođenja pojma broja iz logike, ostali je posao bio relativno lak. Međutim, Rasl je ne samo izveo matematiku iz logike, već je i potpuno redukovao prvu na drugu i izbrisao svaku principijelnu razliku među njima kao naukama. U svom delu »Principi matematike« on je pisao:

»Činjenica da čitava matematika spada u simboličku logiku jedno je od najvećih otkrića naše epohe, i kad je jednom ova činjenica utvrđena, studija principa matematike sastoji se jedino u analizi same simboličke logike.«¹⁶

Ovakva očito neodrživa koncepcija, koju sem logičara ostali pretstavnici simboličke logike većinom nisu prihvatili, ustvari je samo rezultat Raslove doslednosti. Ako se logika — nauka o najopštijim zakonima stvarnosti — matematizira i svede na proučavanje jedne posebne, kvantitativne strane te zakonitosti, kao što su to uradili logičari još pre Rasla, onda ono što se dobije — matematička logika zaista ne može imati druge principe no što su principi same matematike, i obratno. Greška nije, dakle, u redukciji matematike na ovako shvaćenu logiku, već u redukciji logike na ovako shvaćenu logiku.

Naročit značaj ima Bertran Rasl u istoriji simboličke logike zbog svog rada na otkrivanju i uklanjanju unutrašnjih protivurečnosti kojih je iskrsao čitav niz u dotadašnjim sistemima, i od kojih se neke i zovu njegovim imenom, jer ih je sam otkrio (Raslove antinomije).¹⁷ Jedna od najpoznatijih antinomija je sledeća: sve klase mogu se podeliti na dve velike grupe: U jednoj grupi su one, koje samu sebe sadrže kao elemenat; tako, naprimer, termin »pojam« među svim pojmovima sadrži i sebe, jer je i sam jedan pojam. U drugoj je grupi ogromna većina klasa, tj. sve one koje sebe ne sadrže kao elemenat. Kad se sad posmatra klasa svih ovih klasa koje sebe ne sadrže kao elemenat i kad se postavi pitanje da li ona sebe sadrži kao elemenat ili ne, iskrsava sledeća protivurečnost. Ako ne sadrži sebe, onda baš po tome treba da bude uključena u sebe, jer je onda i ona jedna od klasa, koje ne sadrže sebe kao elemenat. Obratno; ako sebe sadrži kao elemenat, onda to protivureći pretpostavci da u nju treba da budu uključene samo klase koje ne sadrže sebe kao elemenat.

Ova i sve druge slične antinomije ili paradoksi nastaju, ustvari, iz dva osnovna uzroka: jedan je vezanost za zakone formalne logike, naročito za zakone neprotivurečnosti i isključenja trećeg, a drugi je apstrahovanje obima — kvantitativne strane pojmova od sadržaja — njegove kvalitativne strane. Kad se ne bi otrzao obim od sadržaja, sasvim bi se drukčije postavljalo pitanje da li neki pojam (ne više klasa!) sadrži ili ne sadrži sebe kao elemenat. Niti bi se mogla napraviti gruba podela na dve grupe po zakonima neprotivurečnosti i isključenja trećeg, niti bi bilo razloga za paniku što bi neki pojmovi sebe i uključivali i ne bi uključivali kao elemenat. No to je, naravno, jedno vrlo interesantno pitanje za posebno raspravljanje. Činjenica je da simbolička logika ni do danas nije uspela da potpuno izađe na kraj sa ovim svojim protivurečnostima, jer da bi to mogla, trebalo bi da prestane da bude formalna logika, da prestane da bude logika obima, kvantiteta, da prestane da bude apsolutno deduktivna logika — jednom reči da prestane da bude simbolička logika.

Druga činjenica veoma interesantna jeste da je simbolička logika utoliko uspevala da okrpi pukotine nastale otkrićem ovih antinomija i da spreči svoje potpuno rušenje, ukoliko je u svoj sistem stihijno unosila izvesne elemente dijalektike. To donekle važi i za čuvenu Raslovu teoriju tipova, a naročito za t. zv. polivalentnu logiku Lukašjeviča (koja je nastala nešto kasnije — oko 1920 god.), u kojoj se otputilo od formalno-logičkih zakona neprotivurečnosti i isključenja

¹⁴ Lenin — Filozofske tetradi, Ogiz, 1947, str. 328—329.

¹⁵ Louis Couturat — Les principes des mathématiques, Paris, 1905, p. 27.

¹⁶ Russell — The principles of mathematics, 4, p. 5.

¹⁷ Poznate su još Burali-Fortijeva, Cermelo-Kenigova, Riuardova, Grelingova i druge antinomije.

trećeg. Naravno, u okvirima jednog članka nemoguće je upuštati se u izlaganje ovih specijalnih teorija i dodataka kojima se pokušavalo da se logistika ozdravi. Treba, međutim, istaći da su sva ova rešenja bila privremena. Koliko god su ona popravljala stvar s jedne strane, toliko su sa druge strane stvarala nove teškoće. Tako, naprimer, Raslova teorija tipova¹⁸ koja u sebi kao racionalno zrno nosi razlikovanje logičkih funkcija po stupnjevima, slično dijalektičkom razlikovanju suština prvog reda, suština drugog reda itd. — onemogućila je u strogo formalizovanom Raslovom sistemu neke dokaze teorije množina, a pre svega onemogućila je zasnivanje teorije prirodnih brojeva. Da bi izbegli ovo suviše ograničavanje polja dozvoljenih logičkih operacija, Rasl i Vajthed uveli su t. zv. »aksiom svodljivosti«, kojim je omogućen prelaz od jednog logičkog tipa ka drugom u njihovoj hijerarhiji. Međutim, ovaj je aksiom od svojih sopstvenih tvoraca usvojen samo zato što je bio najmanje zlo među drugima. On kritičara »Principia« bio je jednoglasno odbačen, a zatim su ga i sam Rasl i Vajthed izbacili iz II izdanja svog dela. U drugom izdanju »Principia mathematica«, koje je izašlo 1925 godine, Rasl i Vajthed pokušali su sreću s Vitgenštajnovim principom ekstenzionaliteta umesto principa svodivosti, ali ni na ovom putu nije uspelo zasnivanje teorije realnih brojeva. Posle toga Rasl se bavio uglavnom etičkim, društvenim i pedagoškim problemima. Četvrti tom »Principia«, u kome je trebalo izložiti geometriju metodom simboličke logike, nije ni do danas izašao.

(Nastavak i zaključak u sledećem broju)

Ivan Focht:

ANTINOMIJE MODERNE MUZIKE

U naše doba često čujemo, da se moderna ekspresionistička muzika još nije idejno i praktički konstituirala u jednu potpuno zaokruženu cjelinu, da još nije mogla sabrati sve mogućnosti koje joj se nadaju i povezati ih u čvrsti i jednoznačno određeni kanon komponiranja i da bi zbog toga bilo preuranjeno odbaciti je i poricati smisao njenih nastojanja. Suvremena muzika, tako se govori, još uvijek traži i tapka, jer i vrijeme u kojem se rada nije još konačno oformljeno i dovršeno u svojoj kulturno-povijesnoj specifičnosti. Pripominje se, s uvjerenjem da se tako kritički prevazilazi ograničenost vremena, da su gotovo svi veliki kompozitori nailazili na nerazumijevanje od strane svojih suvremenika — kao da se može obratno, iz pojave neshvatanja, najsigurnije zaključiti na veličinu neshvaćenoga. Ukratko, dopušta se mogućnost, da »nismo shvatili svu veličinu glazbe koja tako revolucionarno kida sa tradicijom« i da će »tek buduća pokoljenja moći pravilno ocijeniti jednog Honeggera.«

No ipak, i oni koji na ovaj način žele suvremenu muziku zaštititi od svakog eventualnog napada, uviđaju, jednako kao i Honegger¹, da se ta muzika u prosjeku ne dopada. I svoju malobrojnu publiku pridobila je najviše time što je kao pojava nova i što u repertoar unosi promjene — ta se publika tuži, da se »prečesto izvode »u uvijek ista« djela prošlosti, koja našem dobu »sve manje govore« — dok je umjetničkom vrijednošću svojih novosti pridobila samo izvanredno rijetke pojedince. Ali i usprkos tome što donekle zasićuje potražnju i obogaćuje repertoar, ostaje kao nepobitna činjenica, da se sviđa sve manje, što je novija.

Moderna je muzika stvorila nad sobom čitavu jednu ogromnu nadgradnju: nikada se o muzici nije pisalo toliko muzičko-teorijskih estetskih, socioloških i filozofskih studija i rasprava, nikada toliko panegirika i pamfleta. Sam fakat da se tako bjesomučno piše o ovom kompleksu koji se jednim imenom zove »nova muzika«, da se uvijek iznova pronalaze novi, dublji i finiji argumenti za i protiv nje, pokazuje najbolje da nešto nije u redu: time što se brani, otkriva se da je odbrana potrebna. Prije je sama muzika najrječitije govorila o svojoj vrijednosti.

Ako, pored toga, i sami kompozitori svakim danom sve više pišu o svojoj umjetnosti, možda to znači, da njihova djela sve manje djeluju neposredno i da

¹ Honegger je jednom prilikom izjavio, ograničujući se, istina, samo na Francusku, da publika ne voli nijedan od brojnih modernih muzičkih pravaca. Kako Francuska u pogledu muzičke produkcije, njezina kvaliteta i raznovrsnosti ni u kom slučaju nije na periferiji i kako u nju prodiru i nalaze odjeka razna stremljena i iz drugih zemalja, ta se konstatacija može proširiti i uopćiti.

¹⁸ Rasl je nju izložio kao dodatak u »The principles of mathematics« (1903).

su im potrebna objašnjenja i dopune. Možda činjenica da se moderna muzika ne dopada ne ukazuje na nesposobnost publike da je shvati, već na njenu stvarnu slabost. Nije li jedna od osnovnih karakteristika muzike kao takve da neposredno djeluje na slušaoca?

* * *

Neki u stilskoj neujednačenosti i nejedinstvenosti novije muzičke produkcije vide rezultat eksperimentiranja, koje je u jednu ruku postalo nužno nakon raskrštanja s tradicijom. Pritom se najčešće misli na prijelaz u atonalnost. Tako Werner Karsten, u jednom kratkom, ali u ovom pogledu veoma karakterističnom članku,² želi dokazati, da je prijelaz u atonalnost jedna povijesno nastala nužnost i da stoga nije potrebno ništa osim toga reći još i o ljepoti i vrijednosti moderne muzike, ako hoćemo da je opravdamo. Povijesno-muzička nužnost i povijesno-kulturna specifičnost našega vremena trebale bi po toj logici privući na sebe sve prigovore što se upućuju samoj muzici i tako kritiku prebaciti na plan u kojem postaje nemoćna — jer, šta se može protiv nužnosti!

Karsten nalazi ovu nužnost u tome, što suvremeni nazor na svijet, premda tek u fazi sazrijevanja, neodoljivo prodire u sve oblasti kulture, pa prema tome primorava i muziku da mu služi i da ga izražava. Tako bi i kompozitori današnjice bili, i nesvjesno, nošeni težnjom da spoznaju i izraze četvrtu dimenziju, jer se, po ovom švajcarskom muzikologu, suvremeni nazor na svijet razlikuje od svih prethodnih upravo po tome što napušta temelje trodimenzionalnog shvatanja svijeta. Da bi pokazao kako je atonalna muzika nastala nužno, Karsten se služi alegorijama koje uzima bukvalno i pojedinačnim činjenicama koje neopravdano uopćava do ranga čitave ideologije. Njegovo izlaganje teče ukratko ovako.

Muzika prošlosti, u skladu s nazorom na svijet koji je dominirao epohama u kojima se javljala, predočivala je i gradila analogno sa prostornim tijelima (razlikuju se tonovi po »visini« i »dubini«, govori se o »distanicama tonova«, melodijsko kretanje shvaća se kao uspinjanje i padanje, i t. d.). Međutim, promjene koje su uslijedile smjenom ovog životnog nazora, ostaju razumljive i publici još uvijek pristupačne u svim drugim umjetničkim vrstama (navikli smo na apstraktno slikanje na kubuse i aperspektivnost umjesto površinski-čulnih izgleda tijela), jedino suvremena muzika nije popularna i razumljiva. Svi markantni tipovi ostvareni u muzičkim djelima prošlosti stoje na jednoj liniji razvitka (Bach, Mozart, Beethoven, Schubert usavršavaju muzički jezik na istim temeljima, t. j. u duhu trodimenzionalnog interpretiranja svijeta), a suvremena muzika tako radikalno napušta sve zakone nađene i postavljene na ovoj liniji. »Mi smo, doduše, u stanju«, veli Karsten, »uživjeti se u ove i druge ljudske tipove prošlosti, suosjetiti s njihovim duševnim manifestacijama i doživjeti vječne vrednote date u njihovim djelima, ali ako treba izraziti ono što je originalno, tipično i neponovljivo u našoj epohi, jezik Bacha i Mozarta, pa i Beethovena i Schuberta, ne može biti naš jezik.« Zato nije ništa neobično, nastavlja Karsten, otkrivajući osnovni razlog svoje argumentacije, da se napušta tonalnost i trozvuk, simbol trodimenzionalnosti, i da se u atonalnom traži jedan novi poredak. Ako se i poriče vrijednost i ljepota moderne muzike, mora se uvidjeti, da su njena traženja nužna i jedino moguća. Moderna se muzika ne smije nipošto shvatiti kao proizvod jedne težnje za novotari-

² W. Karsten: »Mjesto nove muzike unutar novog pogleda na svijet«. Članak je objavljen u »Schweizerische Musikzeitung« 1952, br. 1.

jama, koja samo izmišlja, a ni kao nemoć i stvaralačka neplodnost. Ona traži i tapka, jer se i nazor koji je vodi još nije konačno oblikovao i postao jasan.

Drugim riječima, vrijednost ove muzike bila bi u tome što služi kao most nečemu što će tek postati vrijedno. Ako se s Karstenom složimo, da »treba izraziti ono što je u našoj epohi originalno, tipično i neponovljivo« i prihvatimo još, da se to tipično sastoji u težnji da iz aspekta četvrte dimenzije sagledamo ovaj naš svijet, možemo sa sigurnošću tvrditi, da nam muzički jezik uopće ne može poslužiti. Muzički jezik je nepodesan i neprecizan da bi mogao izraziti naše spoznaje o četvrtoj dimenziji. Prepustimo to pojmovnom jeziku: fizici, matematičari, filozofiji. Četvrta dimenzija ni kao predmet spoznaje nije neposredno pristupačna, pa se utoliko manje spoznaje o njoj mogu neposredno pripočeti.³

Ako bi pak moderna muzika morala izraziti osjećaje što nastaju na putu ovako apstraktnog zadatka, ako bi imala prikazati psihičko stanje čovjeka koji se, baveći se četvrtom dimenzijom, tako mentalno razlikuje od svojih predaka, došli bismo o tom čovjeku, preko novijih muzičkih djela, nelijepu sliku: bio bi to nervozan i rastrojen individuum, nepristupačan svim prirodnim i, ako hoćemo, naivnim reakcijama.

Mnogi zaista misle, da odlika čovjeka dvadesetoga vijeka, epohe silnog procvata tehnike i mehaniziranih ratova ogromnih razmjera, i ne može biti ništa drugo već jedna nervna zategnutost i rastrganost, teška psihoza i nepostojanost, pa da je, prema tome, i suvremena muzika, ovako rastrgana i disonantna, prava slika njegove duše.⁴

S druge strane, rodilo se čudno shvatanje, da u vremenu kad je »vrijeme novac«, kad mlazni avioni paraju nebo, a život u užurbanom civiliziranom gradu tako brzo troši i ruiniira nerve, muzika uopće ne može više staloženo, »naivno« pjevati o nekoj postojanoj »romantičnoj« ljubavi. Kao da je čovjek toliko slab prema prodiranju mašine u njegov život, da će odmah zaboraviti na sve svoje lične radosti i brige, kao da je toliko duševno siromašan, da će neprestano o toj mašini misliti. Samo ovakvi apsurdni zaključci mogli su dovesti do onog smiješnog i suludog »aeromuzičkog manifesta«⁵, prema kome bi najreprezentativnije djelo današnjice bila ona kompozicija koja bi najezaktnije i najpotpunije imitirala zviždanje avionskog motora.

³ Druga je stvar, što i muzika ima spoznajnu vrijednost i što i tonovi mogu izraziti misli. Ali te su misli drugog karaktera, kako divno kaže Proust, tako prijatelji i otvoreni muzičkom djelovanju: »... Svan je muzičke motive smatrao praviim mislima, s nekog drugog sveta, nekog drugog reda, mislima prekrivenim tminama, nepoznatim, neprodinim za inteligenciju, ali koje se ipak savršeno razlikuju jedne od drugih, nejednake među sobom po vrednosti i značenju.« (Citirano u prijevodu Eli Fincija, Marsel Prust: U traganju za izgubljenim vremenom, fragmenti; izdanje Prosveta, Beograd 1953, str. 54).

⁴ Theodor Adorno, na pr., u svom djelu »Filozofija nove muzike«, Tübingen 1949, na str. 5. piše: »Dok djela novije muzike svojom površinom zvuče publici odbojno, proizašla su iz istih društvenih i antropoloških pretpostavaka pod kojima živi i slušalac. Disonance koje ga plaše govore o njegovu vlastitom stanju: samo zato one su mu neizdržive.«

⁵ Pod naslovom »Futuristički manifest aeromuzike«, koji nosi megalomanski podnaslov »Sintetički, geometrijski, ljekovit«, objavili su F. T. Marinetti i Maestro Giuntini u talijanskom časopisu »Stile futurista«, augusta 1934. g., svoj spasonosni recept. Tu čitamo, da treba napustiti tradiciju i sve porušiti da bi se rodila »futrurstička muzika, sintetički izraz velikog ekonomskog, erotskog, herojskog, avijatičkog, mehaničkog dinamizma.« Ta bi muzika bila »prkos aeromotora«, pa bi kao takva djelovala »okrijepljujuće«.

No i pod pretpostavkom da su ovakvi osjećaji tipični za suvremenog čovjeka i da se on uznosi isključivo »avijatičkim, mehaničkim dinamizmom« vremena, muzika ih ne bi mogla izraziti atonalnim sredstvima. Ako muzika treba, vratimo se Karstenu, odraziti duh naše epohe, a pod tim mislimo na onaj specifični oblik i način reagiranja koji su svojstveni samo suvremenom čovjeku, ona ne smije napustiti temelje na kojima su se izgradili svi tradicionalni oblici i principi komponiranja — sam tonalni sistem. To je, naime, uslov sine qua non, bez tog sistema muzika ne može uopće ništa reći.

Prijelaz u atonalnost odvija se danas u dva pravca: s jedne strane, on ne znači samo da se funkcionalni odnos tonova napušta u vertikalnom pravcu, t. j. da se ignorira centralni ton harmonije (»centre harmonique«, koji je otkrio i čiju neophodnost je prvi teorijski obrazložio veliki barokni majstor Jean Philipp Rameau), već se taj funkcionalni odnos tonova kidá i sjecka i u horizontalnom pravcu, tako da iščezava melodijska linija, pa i tematsko jedinstvo, dok svaki ton treba sam po sebi nešto predstavljati. Boja više ne služi liniji i sama nosi naglasak, a ton je izolirano tretiran, tako da s onima koji slijede ne tvori još jedno više jedinstvo.⁶ Kao kad bismo nešto htjeli reći slovima, a ne riječima i rečenicama.

Herbert Eimert, istaknuti teoretik dvanaesttonske muzike, objasnio je pojavu atonalnog komponiranja ovako: »Tonalni su kompozitori redali tonove prema određenim stupnjevima njihove srodnosti. Premda su im svi tonovi stajali na raspolaganju, nisu bili dvanaesttonski kompozitori... Jer »tek u jednoj kasnijoj fazi razvitka, sredinom XIX. stoljeća, postalo je jasno, da nisu samo određene tonske grupe međusobno srodne, nego svi tonovi sa svima, a što su se više povlačili stupnjevi srodnosti, snažnije je dolazio do izraza čist karakter materije dvanaest tonova. Gotovo nakon pola stoljeća nastala je muzika koja je smjelo napustila jednoznačni harmonijski centar i nestalnu harmoniju uzdigla do principa oblikovanja: Wagnerov »Tristan i Isolde«. Time je data građa koja je dostajala dvjema slijedećim generacijama, a pod konac stoljeća muzička umjetnost izraza mobilizirala je sve više tonova, jer je morala izraziti sve više — dok konačno nije postala vidljiva gola materija, »alfabet«. Iz zamršenog poretka i neporetka tonaliteta, koji neprestano luta, vodi još posljednji korak, veli Eimert, do isključavanja dvanaest tonova iz tonske vrste i funkcije. Tonovi su se oslobodili iz ovog poretka što se raspada; sami su postali poredak. Umjesto funkcije interval je postao organizacioni zakon kompletne tonske materije. Kromatski su polutonovi stavljeni izvan funkcije i osamostaljeni: kroma postaje »stupnjevana«, od dvanaest polutona nastaje dvanaest tonova. Ovo odsustvo enharmoničnoga — osnovni argument svake jeftine polemike — povijesno predstavlja sličan gubitak kao što je gubitak tonskog roda u »slobodnom« tonalitetu.«⁷

Ako ovu muzičko-teorijsku terminologiju prevedemo na estetski jezik, uvidjet ćemo neposredno, da prijelaz u atonalnost predstavlja zapravo iščezavanje sadržajnosti, da ne kažemo larpurlartizam. U krajnjoj konzekvenciji ovog procesa,

⁶ Hans Mersmann u svojoj »Primijenjenoj muzičkoj estetici«, Berlin 1926., na str. 9., potpuno točno ustanovljuje da je »horizontalni slijed tonova moguć bez vertikalnog (»Klangverbindungen«), kako je i bilo kod starijeg jednoglasja, dok vertikalno odvijanje uvijek pretpostavlja horizontalno, pa makar ono bilo i okrnjeno.« Zato je druga konzekvencija atonalnosti još dalekosežnija i teža.

⁷ Herbert Eimert: »Udžbenik dvanaesttonske tehnike«, Wiesbaden 1950, str. 6 i dalje.

koji sve dublje zahvata muzičku produkciju Zapada, elementi na kojima se zasniva muzički izraz kao takav, prijenosnici sadržaja, snaga i oruđe muzičkih misli i ideja, postaju sami sebi svrhom. Ništa drugo, naime, ne može značiti ono »osamostaljenje«, ono »izdvajanje tonova iz poretka«, njihovo »stavljanje izvan funkcije« i njihovo »oslobađanje« koje je učinilo da »sami postanu poredak«. »Gola materija, alfabet«, kako veli Eimert, počela je sama sebe prikazivati. Težnja da se »mobilizira sve više tonova« nije uslijedila zato, što bi se imalo »izraziti sve više«, nego, naprotiv, zato što se nema šta reći. Proširenje tehničkih mogućnosti izvojevano specijalnim akustičkim analizama i studijem fiziologije našeg slušnog organa — još nepoznati, nikad slušani tonovi, koji se finom, često jedva zamjetljivom gradacijom ili bojom razlikuju od ostalih — obogaćenje tonske građe, dakle, ne otkriva sadržaj i muzičku misao, već prikriva fakt da ne postoje, ne služi kao izraz, već ga nadomiješta. Zato su suvremene kompozicije ustvari »introvertirane« konstrukcije.

Ovo pretvaranje u materijal svih onih elemenata koji su do novijeg vremena služili muzičkom izrazu, publika osjeća kao neku emotivnu prazninu, nedostatak misli i dosadu. Zato proces »osamostaljenja tonova«, čiju formalističku suštinu tako dobro otkriva Schönbergova fraza »komponiranje s tonovima«, treba shvatiti kao najtežu i najrazorniju antinomiju moderne muzike.

Preobraćanje izražajnih sredstava u materijal ispoljava se, kako rekosmo, u konstruiranju. Kad je već »stavljena u pitanje mogućnost izraza kao takvog« (Adorno) i kad je potisnuta briga oko traženja najpogodnijeg izraza za određeni sadržaj, preostaje samo da se racionalno konstruira i da se slažu mozaici prema shemama što ih nalaže karakter materijala. Premda Adorno također razumije postanak dvanaesttonske tehnike u povijesno-muzičkim vezama, za razliku od Eimerta vidi i slijedeće: »Dvanaesttonska tehnika... sputava muziku time što je oslobađa. Subjekt vlada muzikom pomoću racionalnog sistema, da bi sâm tom racionalnom sistemu podlegao. Kako će se u dvanaesttonskoj tehnici pravo komponiranje, produktivnost variranja, potisnuti u materijal, to potpuno izmiče slobodi kompozitora. Dok se ta sloboda ostvaruje u raspolaganju s materijalom, postaje i sama jedna odredba materijala, koji se subjektu suprotstavlja kao nešto tuđe, što podliježe njegovoj snazi.«⁸ Ovakav kompozitor postaje rob, oruđe onoga što je stvoreno da mu kao oruđe služi.

Pod formulacijom »fetišizam sredstva« Adorno i kod Stravinskog otkriva istu formalističku tendenciju, tako svojstvenu modernim muzičkim smjerovima: »Istinski Stravinski je u svojoj tehnici. Primat specijalnosti nad intencijom, kult djela, uživanje u vještini korištenjima, kao što je upotreba udaraljki u Vojniku,⁹ sve to forsira sredstvo protiv cilja. Sredstvo u najdoslovnijem smislu, instrument, hipostazira se i dobija prednost nad muzikom.«¹⁰

Nije nužno, da formalistička tendencija dovede i do ovakvih posljedica. Ali najgore je upravo ono, što je učinjeno već samim napuštanjem »funkcije«, jer ono neizbježno sve dublje vodi netematskom traitementu kompozicije. Samo nam muzičke teme nešto kažu, i samo se preko njih manifestira spoznajna vrijednost muzike. A tema ne može biti tamo gdje je naglasak na materijalu i gdje je sve samo pojedinačni izolirani ton, jednokratni zvuk. Poput onog slikara koji je ne-

⁸ L. c., str. 44.

⁹ Adorno misli na djelo Stravinskog: L'Histoire du Soldat, ed. Chester.

¹⁰ L. c., str. 113

davno u Parizu izložio sliku u svega dvije različito obojene plohe, moderni kompozitor kaže zapravo samo ovo: »Vidite li, kakve sam tonove dobio u svom laboratoriju!« Moderna je muzika mahom zbirka zvučnih uzoraka (»Klangtapetenmuster« u smislu u kojem formalist Hanslick vidi suštinu muzike uopće).

Da ne bi netko posumnjao, da možda Eimert i Adorno nisu otkrili pravu suštinu moderne muzike, najbolje je da damo riječ samim kompozitorima. Izabrat ćemo dvojicu od onih čije se ime nerazlučivo veže uz pojam moderne građanske muzike uopće: Arnolda Schönberga i Albana Berga.

Schönberg, protagonist ideje o napuštanju tonalnosti, pisao je u jednom pismu upućenom Slominskome o porijeklu dvanaesttonskog sistema.¹¹ Navodim ove kratke odlomke koji najbolje pokazuju, koliko je tvorac tog sistema okupiran idejom o konstruiranju i stvaranjem takvog »racionalnog sistema«, koji, ustvari, ignorira sadržaj:

»Metod komponiranja sa dvanest tonova« imao je više razvojnih etapa. Prva je počela oko decembra 1914., ili početkom 1915., kad sam skicirao jednu simfoniju od čijeg je posljednjeg stavka nastao »Jakobsleiter« i koju nikad nisam dovršio. Scherzo te simfonije bazirao sam na temi koja se sastojala od dvanaest tonova. Ali ona je bila samo jedna od tema. Još sam bio daleko od ideje da upotrebim takvu jednu osnovnu temu kao jedinstvenog nosioca čitavog djela.

Poslije toga uvijek sam bio okupiran ciljem da svijesno baziram strukturu svoje muzike na jednoj jedinstvenoj misli (»ideal«), koja ne samo da bi proizvela sve ostale misli (»ideas«), nego i regulirala njihovu pratnju i suglasje, »harmoniju«.

... Nasuprot uobičajenom načinu upotrebe jednog motiva, upotrebio sam ga na manir »temeljne grupe od dvanaest tonova« (»basic set of twelve tones«). Iz toga sam sagradio druge motive, pa i pratnju i harmonizaciju, ali se tema nije sastojala od dvanaest tonova.«¹² I t. d.

Po ovim Schönbergovim riječima jasno se vidi, da se čitav taj manir sastoji u jednoj formalističkoj tendenciji, u pretvorbi izražajnih sredstava u materijal. Schönberg se ne pita na koji bi način dao najadekvatniju formu jednom određenom sadržaju, već nastoji da čitavo djelo konstruira po jednoj apriornoj ideji. Ona se temeljna grupa tonova ne izabire po kriteriju: što bi mogla značiti i kakav bi emotivni ton mogla izazvati; štoviše, ona uopće nema intencionalni karakter i predmetno značenje u smislu u kojem ga mora imati svaki izraz. Pri izboru te grupe tonova Schönberg uopće ne uzima u obzir da oni mogu izazvati sasvim određeni, kvalitativno diferentni efekt i rukovodi se isključivo akustičkom strukturom tonske građe i formalnim mogućnostima provedbe jedne teme.

Jednu anegdodu rado spominju oni koji smatraju da se muzika uopće ne može riječima protumačiti.¹³ Priča se, kako je neki kompozitor odsvirao jedno svoje

¹¹ Pismo je objavio sam Nicolas Slonimsky u svojoj knjizi »Muzika od 1900-te«; London 1938, str. 572.

¹² Primjer te težnje jest Schönbergova »Serenada«, naročito njen treći stavak — »Varijacije«.

¹³ En passant rečeno, uvjerenje da muzika kao fenomen ostaje nešto tajanstveno i neobjašnjivo, raširilo se tek u novije vrijeme, što znači, tek na osnovu primjera što ih pruža novija muzika. I Paul Hindemith, između mnogih, predaje se ovom divljenju bez riječi; on ustvari, kaže da se o muzici ne može ništa reći. On piše o »Snagama i toku muzičke kompozicije« na nepune četiri stranice časopisa (»Universitas«, sept. 1952, str. 935—938). Evo samo jedne njegove karakteristične rečenice: »Nešto, ne zna se što, nekome padne na pamet, ne zna se otkud — i raste, ne zna se kako, do izvjesne forme, ne zna se zašto.«

novo djelo, pa kad su ga upitali »što je time htio reći«, odvratio je: »Upravo ovo... i ponovo izveo cijelu kompoziciju. Ako u toj anegdoti ima nešto istine, Schönberg bi mogao biti njen junak. Tonovi njegove muzike, naime, govore samo o sebi samima.

Alban Berg je nastojao rehabilitirati atonalnu muziku¹⁴ otklanjajući neke posljedice koje joj se opravdano pripisuju i koje, mislim, samo napuštanje dur i moll tonaliteta nužno, pa makar tek u krajnjoj liniji, ipak povlači za sobom. Prema Bergu su u atonalnim kompozicijama »istina, izgubljene neke harmonijske mogućnosti, ali su sve ostale muzičke kvalitete sačuvane«, uključivši čak i melodiju. Međutim, treba imati u vidu, da je prava melodija nemoguća bez simetrije, a simetrija se ne može ostvariti u nužno razlomljenom tkivu atonalnih oblika. Ako je »sačuvana melodija«, to je jedino po cijenu nedosljednosti: uklapajući tonalne komplekse u atonalni slijed tonova.¹⁵ Berg je pojam atonalnosti toliko proširio da se takva uopće više ne suprotstavlja tradicionalnoj muzici. Na koncu svog razgovora na radiju i on konstatira, da ništa ne bismo mogli bez »dobre stare tonalnosti«.¹⁶

Berg upoređuje atonalnu muziku s jezikom govorne proze, za razliku od tonalne, koja bi odgovarala formi lirskog stiha. Čim pokušamo razviti ovu analogiju, pokazat će se da je pogrešna.

Smisao govornog jezika zasnovan je na funkcionalnom odnosu u vezivanju slova — tako nastaju riječi i rečenice. Smisao pak muzičkog jezika temelji se na funkcionalnom odnosu u vezivanju tonova — tako nastaju muzički motivi i teme. I kao što tek određeni niz slova nešto znači, tako tek određeni niz tonova tvori nekakav smisao, odnosno nešto izražava. Slova sama za sebe ili u slučajnoj vezi ne tvore nikakav smisao ili je pak njihov smisao također slučajno nastao. Takav niz slova djeluje kao nesuvisli govor. S druge strane, i tonovi sami za sebe nemaju nikakva smisla, odnosno, ostaju bespredmetni.

Netko će, naravno, primijetiti, da se i u atonalnoj muzici tonovi redaju po određenom principu, da nisu slučajno povezani. Ali, usporedbu govornog i muzičkog jezika možemo razviti još dalje. Slova se ne mogu povezivati u grupe i komplekse po bilo kakvom principu ako želimo da reprezentiraju izvjestan smisao; na primjer, smisaone riječi ne nastaju ako nižemo samoglasnike pazeći da ne bude nijedan suglasnik, kao »aoi eaou«, ili sva slova pazeći da se nijedno ne ponovi: »abcdef...«, premda se u oba slučaja služimo jednim principom. U jednom kontekstu ne smiju se zanemariti gramatička i apofantička pravila ako se želi izraziti ili saopćiti određeni pojmovni sadržaj. Tako i u muzici. Smisaona ili, drugačije, sadržajna muzika moguća je samo na temeljima tonalnog sistema. Atonalna muzika pak, premda gradi na određenom principu (na primjer »metod kompo-

¹⁴ U radio-razgovoru, koji je 23. aprila 1930. emitirala radiostanica Wien, pod naslovom: »Šta je atonalno?«. Raspolagao sam samo engleskim prijevodom tog razgovora, što ga je objavio Slonimsky u prije spomenutom djelu.

¹⁵ Kad Eimert, u gore navedenom djelu, tvrdi, da se po prirodi samog materijala zvuka »mnogi tonalni odnosi vraćaju u dvanaesttonskoj muzici«, on pritom misli isključivo na harmonijske odnose. Međutim, ovo se ne može utvrditi i u horizontalnom slijedu tonova u atonalnim kompozicijama.

¹⁶ Koliko je tonalna osnova neophodna kao preduslov za svaku sadržajnu muziku, pokazuje i primjer Prokofjeva: u nastojanju da ipak ostane suvremen, on je našao modus, komponirajući jednu simfonijsku s primjedbom: »Ovako bi pisao Mozart, da živi u naše vrijeme.« Ono što je u toj simfoniji Mozartovo, tonalno je.

niranja sa dvanaest tonova» dopušta oblik od dvanaest tonova kao najmanje jedinstvo), ne niže tonove tako da ostvaruju izvjestan smisao, jer za osnovu uzima grupu tonova koji nemaju određenu funkcionalnu vezu (»aoi eaou«), odnosno, čija je funkcija samo formalna, nastala iz klasifikacije jezičnog materijala (»kgh čžš«), po konvenciji (»abcdef...«), ili umjetnim grupiranjem (»sao sio suo«).

Sve kompozicije koje su se oblikovale na temelju takvih »grupa tonova«¹⁷ ne saopćavaju nikakav smisao i ne prenose nikakav sadržaj, pa nas u najboljem slučaju i najuspjelijim tvorbama mogu zadiviti jedino kao vješta konstrukcija. Tome je krivo napuštanje tonaliteta.

Napuštanje jednog centralnog tona uopće nije, kako vidimo, tako beznačajan gubitak, kao što je gubitak tonskog roda u »slobodnom tonalitetu«, to jest u djelima koje prelaze iz dura u moll i obratno. Ovaj »kopernikanski obrat« morao je dovesti do kidanja funkcionalne veze i u horizontalnom smjeru,¹⁸ pa u zadnjoj konzekvenciji i do netematske muzike. A muzički se sadržaj nalazi samo u muzičkoj temi i nigdje više.

Zato atonalna djela čine utisak rascjepkanosti, rastrzanosti, rasula. Umjesto tonalnog sistema ne će se pronaći nikakav drugi sistem na području muzike, jer je samo na podlozi tonike moguće ostvariti ona estetska svojstva koja čine da nam se djelo sviđa i da nam može nešto reći. Napuštanje tonalnosti ne znači, da je pronađen, »izmudren«, jedan nov jezik, nego da se napuštaju preduslovi svakog mogućeg muzičkog jezika. Kako se moderni ekspresionistički pravci, ukoliko nisu atonalni, po svojim koncepcijama približuju atonalnom traitementu kompozicije, u ovome treba vidjeti prvu i najtežu antinomiju građanske muzike kao cjeline.

Ekspresionizam, per definitionem, ne želi izraziti spoljni utisak, već »unutarnju prirodu stvari«. U prvi mah čini se, da je i u muzici ovaj smjer nastao kao reakcija na impresionizam, jer se, kako veli Brauner,¹⁹ »svijesno odvraća od pasivnog oslikavanja prirode i slikanja raspoloženja«. No tako se samo čini.

Istina, ako se zapitamo kakve su to »stvari«, čiju »unutarnju prirodu« ekspresionizam želi izraziti, ustanovit ćemo da se po svom rodu mnogo razlikuju od najomiljenijih predmeta impresionističke glazbe. Muzičar impresionist nastojao je da svoje raspoloženje izrazi preko oslikavanja prirode, to jest preko materijalnih, vidljivih, čulno-konkretnih stvari; no ovo oslikavanje prirode toliko ga je zaoku-

¹⁷ I Eimert, u svom starijem djelu »Atonale Musiklehre« ističe, da je umjesto funkcije temelj atonalne muzike jedna »grupa, kompleks tonova«.

¹⁸ Rudolf Franz Brauner (»Od trozvuka do dvanaesttonskog akorda«, Wien 1949, upor. str. 165) tvrdi, da ekspresionizam teži ponovnom uspostavljanju horizontalne linije koju je impresionističko bojenje počelo nagrizati. Isključivo forsiranje harmonijskih elemenata moralo je, istina, pretvarati horizontalni slijed tonova sve više u diskontinuum, ali ne bi se moglo reći, da se prijelaz u ekspresionizam manifestirao u obliku pomaka akcenta s akorda na melodiju. Ekspresionizam se, barem u muzici, prirodno nadovezuje na impresionizam i u svom današnjem stadiju još uvijek razvija samo ono što je već impresionizam nosio kao klicu. Temeljna grupa od dvanaest tonova na primjer, mnogo više obavezuje harmonijski nego tematski. Linija uopće ne može se uspostaviti od točkica koje nemaju zajednički gravitacioni centar i koje vuku svaku na svoju stranu. Ekspresionistički tonovi su svjetlovi za sebe, monade koje prestabilirano — svojom strukturom — održavaju druge monade u sebi, ali im ne kreću u susret. Zato ne može biti ni govora o nekakvoj horizontalnoj liniji u ekspresionizmu.

¹⁹ Ibid., str. 165.

pilo, i tehnički uzevši, toliko se kompliciralo, da je postalo osnovni cilj — težište je palo na samu sliku predmeta, dok se sve više zaboravljalo na doživljaj tog predmeta koji se u sliku želio unijeti. Ovaj doživljaj, i ovdje prvi poticaj za stvaranje, nije se mogao izraziti zbog karaktera samog muzičkog jezika — bio je, naime, toliko specifičan, toliko specijaliziran u kontaktu s jednim strogo određenim pojedinačnim predmetom (s »ovim ovdje morem«, s »ovim ovdje oblacima«) da ga apstraktni tonski izraz nije mogao obuhvatiti u toj osobitosti.²⁰ Zato je i sam predmet, odnosno njegova slika, dat toliko apstraktno, zato je, uprkos nastojanju, ocrtan toliko grubo, da se, slušajući impresionističke kompozicije, mogu predočivati najrazličitiji predmeti. (Dok, na primjer, slušamo Debussyove »Oblake«, možemo zamišljati more, i dok slušamo »More«, možemo jednako dobro predočivati oblake). Tonovi ne mogu slikati opipljive predmete. Ako se ipak žele koristiti za taj iluzorni zadatak, slika predmeta ispada veoma akstraktna, apstraktnija od samog rodnog pojma. Ekspresionist, naprotiv, nastoji izbjeći ovaj posredni put što vodi preko slike i on želi direktno, bez medija, izraziti svoj doživljaj. Ali kao što je impresionist težio da ocrti konkretni predmet u njegovoj specifičnoj datosti, tako je ekspresionist, vrativši se primarnom impulsu, nastojao da izrazi konkretni doživljaj, originalni, specifični, svoj doživljaj, i na njemu upravo ono čime se razlikuje od doživljaja drugih osoba.

Klasičari su u svojim djelima dali izraz jednom tipu raspoloženja i općim, zajedničkim crtama jedne vrste osjećaja, ne slikajući predmet koji ga je konkretno pobudio. Impresionisti su nastojali da oslikaju i konkretni pojedinačni predmet koji je kod njih izazvao određeno raspoloženje. Ekspresionisti danas nastoje da izraze konkretni, određeni osjećaj, neovisno od predmeta koji ga je izazvao, a ipak tako kako se u svojoj individualnoj osobitosti razlikuje od drugih iste vrste.

Impresionisti su slikali stvari vidljive, čulne; ekspresionisti stvari mentalne prirode. No i prvi i drugi su svoje stvari htjeli prikazati kao svoje.

Zato pod površinom muzičko-teorijskih razlika ova dva pravca pokazuju sa gledišta filozofije kulture i sociologije muzike dublju srodnost. Građanin je već u doba impresionizma bio »individuum« koji teži da se izolira.

Građanin sve želi »posjedovati«²¹ u obliku privatne svojine, tako da ovu težnju proteže na stvari (impresionizam), i na osjećaje (ekspresionizam), time što izbjegava i zanemaruje njihove opće oznake i njihovu pripadnost vrsti.²² Ipak,

²⁰ Dokaz da je tonski izraz apstraktan, i to emotivno-apstraktan, ne može se, nažalost, na ovom mjestu pružiti, jer zahtijeva šire obrazloženje. Zato čitalac treba prihvatiti kao pretpostavku, ukoliko se kao slušalac ne pozove na iskustvo, da tonski izraz ne može diferencirati razlike između konkretnih pojedinačnih stvari i da može sugerirati isključivo samo jedno raspoloženje u apstraktnom vidu, raspoloženje kao psihičko stanje (razdražanost, potištenost, nervozu i t. d.). Ovo raspoloženje prenosi se na publiku neposredno, dinamičnom snagom samih tonova.

²¹ Upor. »Komunistički manifest«.

²² Stablo koje impresionist slika ne bi smjelo biti stablo kakvim se i drugima čini, nego samo kakvim ga on vidi; to je njegovo stablo. Ekspresionist bi svoje uzbuđenje izrazio tako, da se odmah može uočiti koliko se razlikuje od uzbuđenja drugih ljudi. Naravno, svaki se predmet i svaki osjećaj u njihovoj individualnoj pojedinačnosti razlikuju i numerički i kvalitativno od svakog drugoga, pa makar taj pripadao i istoj vrsti. Ali radi se o tome, da je ovim umjetnicima stalo da istaknu upravo ovu razliku. Međutim, apstraktni muzički izraz ideira svaki materijalni predmet, a od individualnog osjećaja može dati samo njegove opće karakteristike, njegov tonus.

ekspresionist se u svom »narcizmu«²³ u svom samozadovoljnom posjedovanju »svojih« osjećaja, izolirao mnogo dubije od impresionista. Osjećaji su varijabilniji od mrtvih stvari materijalne prirode, pa zato i unutar općega pokazuju veća odstupanja. Dok moj susjed također raspolaže oblacima nad mojom glavom, moje osjećaje ne može posjedovati.

U ovoj usamljenosti kompozitora u građanskom društvu leži druga teška antinomija moderne umjetnosti. Ona se ispoljava višestruko: u nemogućnosti da se izrazi ono što se želi, u nerazumijevanju kompozitora od strane interpretatorâ, kritičarâ i publike, u težnji k bizarnosti i u sve većoj potražnji za drugorazrednom muzikom, prvenstveno za jazz kompozicijama sumnjive vrijednosti.

Već smo istakli, da se muzičkim sredstvima ne može prikazati ona specifična boja i nota kojom se odlikuje svaki individualni osjećaj kao jedan jednokratni, jedinstveni i neponovljivi psihički događaj. Međutim, ekspresionist, povučen u sebe, želi izraziti upravo ovu boju i notu; jer se kao individuum može samo preko nje manifestirati. Takve želje, dakle, ne mogu se ostvariti u muzičkim djelima: otud iz tih djela izbija osjećaj nezadovoljstva i kao nekakva nervoza, a pišu se dugo i mučno.

Muzičko stvaralaštvo naših dana govori samo o jednoj »svijesti« koja je beskraino »nesretna« zato, što se kao svijest ne može manifestirati. Theodor Adorno je tako okarakterizirao suštinu ovog zbivanja: »Očišćeno, potpunim razjašnjenjima, od ideje, koja izgleda kao prosti ideološki privjesak muzikalnim datima, kao kompozitorov privatni nazor na svijet, djelo postaje, zahvaljujući upravo svom apsolutnom produhovljenju, nešto što slijepo egzistira, te tako oštro protivurijeđi neizbježivom određenju svakog muzičkog djela da bude duh.«²⁴ Djelo, dakle, prosto samo egzistira, jer ništa ne označava, jer »očišćeno od ideja« nema intencionalni karakter — jer nije u stanju da daje izraza individualnom osjećaju usamljenog pojedinca. Budući da svaki novi pokušaj, po prirodi samog muzičkog jezika, jednostavno ne uspijeva, laik stječe djelimično ispravan utisak da se tu radi o »eksperimentima.«²⁵

Tako se prva posljedica ove društvene izolacije izražava u faktu da je za suvremenu muziku emotivni sadržaj izgubljen. Protivan »slikanju raspoloženja« — u kojem sve stvari gube svoje individualne oznake i stapaju se u jedno jedinstvo — nezadovoljan apstraktnim »štimungom« što izbija iz klasičnih djela, kompozitor modernih vremena odrekao se jedino mogućeg muzičkog predmeta. Zato je potpuno prirodno, što postaje sklon formalističkom shvatanju i što nedostatak istinske ljepote nadomješta prividnom vrijednošću bizarnog i neočekivanog efekta. Pod parolom »Autonomija umjetničkom stvaranju!« muziku je »očistio od ideja« i nastavio da stvara u kuli od slonove kosti, koja je, kako vidimo, tijesna i bez prozorâ.

Umjetničko je djelo određeno za konzumaciju. Zato, ako kompozitor stvara u brizi da eliminiira sve ono opće što bi vezalo i spajalo, on ne gubi samo jedinu mogućnost eventualnoga kontakta s publikom, nego i izraz svoj čini nemoćnim. U ovom pogledu ne mogu a da ponovno ne citiram Adorna: »Neprikladnost jednog

²³ O »narcizmu« u modernoj umjetnosti i likovnim napose piše Wolfgang de Boer u studiji: »O napuštanju čulnosti u modernoj umjetnosti« »Merkur«, januar 1953).

²⁴ »Filozofija nove muzike«, str. 14.

²⁵ Iz istog se razloga modernoj glazbi pripisuje i »intelektualizam«, no ovo pitanje treba razmotriti u drugoj vezi.

solipsističkog komada za veliki orkestar ne leži samo u disproporciji između brojnih oglasâ na estradi i praznih redova pred kojima se izvodi, već ona pokazuje, da forma kao takva nužno izlazi iz onoga »ja« sa čijeg je stajališta tražena, dok, međutim, ponovo muzika koja na ovom stajalištu nastaje i koja ga predstavlja, ne može pozitivno iz njega izaći.«²⁶ U težnji da izrazi svoj najsubjektivniji doživljaj, odbacio je preduslove za njegovu objektivaciju, to jest svaku mogućnost da bilo što izrazi.

Zato odbojnost i nerazumijevanje prati svaku izvedbu njegovih djela. Drečeći i disonantni tonovi, nastali u mucu izraza da se izrazi, u njegovoj imanentnoj shizoidnoj podvojenosti, ostavljaju publici potpuno na volju da ih ispuni svojim sadržajem, a interpretatorima da ih na svoj način shvate. Tako baš ono čemu ekspresionist u prvom redu teži — da prikaže svoj najličniji i najintimniji doživljaj — biva prepušteno drugima. U rukama ljudi koji predstavljaju upravo onu općenitost protiv koje se bori, mjeri se i tumači pravi smisao njegova djela. — No to samo zato, što sam nije mogao da taj smisao jednoznačno odredi.

Kako u kapitalističkom društvu sve postaje roba i kako se vrijednost jednog djela mjeri po njegovoj prodi, kompozitoru preostaje ili da se prilagodi ukusu i potražnji, pa da stvara plitku i bljutavu zabavnu muziku, ili da i dalje ustraje u svom prkosu, okušavajući uvijek nova sredstva da se kao individuum izrazi. Činjenica je, da su ovu alternativu postavili socijalni uzroci i da samo građansko društvo danas maćuhinski goni umjetnika u izgnanstvo. Društvo koje iznalazi stotine načina da izvuče što više materijalne koristi, duhovna dobra prepušta pojedincu: u ekspanziji i širenju zaboravlja na dubinu. Zato Martin Heidegger s mnogo historijskog smisla govori o »samozaboravu bitka« (»Seinsvergessenheit«).

Silan procvat površne šlager muzike²⁷ i uvlačenje jazz-manira u ozbiljnu koncertnu glazbu svjedoči o tome, da je danas građanski ukus u prosjeku malo građanski. Odvratno spekuliranje s nižim nagonima publike dovelo je postepeno do toga, da je istinski smisao za istinsku muziku gotovo potpuno iščezao.²⁸

Međutim, ova akomodirana muzika, koja se u svojoj sredini snalazi, jedina je suvremena muzika koja još može neposredno djelovati. Ako apstrahiramo od slabog kvaliteta i činjenice da je to djelovanje sumnjive vrijednosti, laka moderna muzika djeluje svojim ritmom i svojom senzualnošću izvanredno neposredno. Ovu moć da ponese dinamičkom snagom samih tonova, ozbiljna je muzika, naprotiv, potpuno izgubila. Kad ljubitelj klasične muzike iskreno izjavljuje da »ovu novu muziku ne razumije«, on, ustvari, kaže da ona na njega ne djeluje neposredno. Nastala u okvirima racionalnog sistema, novija djela i od slušaoca traže da ih

²⁶ L. c., str. 11.

²⁷ Theodor Adorno je u jednom svom članku (»Jazz — bezvremenska moda«, časopis »Merkur«, juni 1953), podvukao pravu bit jazzâ: »Nepromjenjivost jazzâ ne sastoji se u izdašnoj organizaciji materijala, u kojem bi se kao u jednom artikularnom jeziku fantazija mogla slobodno i nesputano ispoljavati, već u uzdizanju jednog trika, formule i klišeja do isključivosti.« Jazz je »prije psihološka regresija nego estetski osviješten stil.« On iskorištava samo minimum raspoložive tehnike. »Ideolozi jazzâ, osobito oni u Evropi, griješe u tome što jednu sumu psihotehnički iskalkuliranih i iskušanih efekata shvaćaju kao izraz onog duševnog stanja, čiju varljivu sliku izvođenje budi u slušaocu.«

²⁸ U »Filozofiji nove muzike« čitamo: »Kako je kulturna industrija odgojila svoje žrtve za to da u slobodno vrijeme, što je namijenjeno njihovoj duhovnoj konzumaciji, otklanjaju svako naprezanje, one su još tvrdoglavije hvataju za pojavu, koja zaklanja suštinu...« (Str. 5).

prihvati u jednu apriornu shemu i preradi svojom moći rasuđivanja; tek će tada on u njima nešto naći — naći, naime, ono što je sam u sebi nosio i iz sebe dao — tek tada će mu se ova djela svidjeti. Neposredno nikako.

Atonalne tvorevine zahtijevaju još jedan poseban akt izvan samog procesa percipiranja, jer u samom elementarnom čulnom učinku ne daju i misao, pa se ona mora drugim, posrednim putem naći ili unijeti u njih. Zato je karakteristično, da se upravo pristalice tonalnog sistema pozivaju na takozvani »zakon prirodnog zvuka«, kad navode argumente contra dvanaesttonskoj muzici. Ono, naime, u čemu oni vide »prirodnost« tonalne muzike, sastoji se, mislim, baš u njenoj moći da djeluje neposredno.

Druga je stvar, što je za ovo činjenično stanje nađeno nezgodno ime, odnosno što se po sebi ispravno shvaćanje često krivo formuliralo. Tako se »prirodnost« tonalnog harmonijskog sustava tražila u akustičkoj »prirodi« tonskog materijala, a ne u sposobnosti sustava da daje djela koja djeluju neposredno. Dvoznačnost same riječi »prirodnost« često je navela na krivi put u formi argumentacije one, koji brane u osnovi veoma važnu stvar i tako omogućila njihovim protivnicima da ih ismiju.²⁹ Fiziološka strana tonskog izraza ne smije se brkati s njegovom psihološkom i estetskom stranom. Trebalo bi se zalagati za ovakvu formulaciju: samo tonalna muzika djeluje prirodno, jer djeluje neposredno.

Nedostatak neposrednosti nije danas svojstven samo atonalnim smjerovima, što znači da se i na osnovi tonike sve više teži njezinu ukidanju. Sve veće iščezavanje neposrednosti svakako je najopćija značajka moderne muzike.

I u ovom se, dakle, pokazuje jedna antinomija moderne muzike: trebalo bi da djeluje, a ne može neposredno. Dok gubi neposrednost, muzika gubi odlike kojima se i razlikuje od drugih umjetnosti, prestaje biti muzika. Ostale umjetnosti ne moraju po svom određenju djelovati neposredno.

Ipak, gubitak neposrednosti nije specifično muzička antinomija, premda se u muzici najteže ispoljava: isti duhovni faktori koji su je rodili djelovali su paralelno i u ostalim umjetničkim vrstama, pa i u cjelokupnoj oblasti kulturne nadgradnje. Fenomenologija i morfologija ovog velikog povijesno-kulturnog procesa na Zapadu ocrtava se danas pred našim očima. Tako se, uzmimo samo primjere, gubitak neposrednosti očituje u likovnim umjetnostima u odvratanju od konkretne čulne pojave, odnosno rastvaranju tijela u apstraktne odnose i razlaganju na geometrijske elemente (apstraktno slikarstvo, kubizam, i t. d.). U novijem romanu neposrednost je potisnuta time, što se napušta jedno centralno lice, glavni junak koji bi konkretizirao čitačev interes; fabula, koja bi također sadržaj učinila konkretnijim i plastičnijim, postaje sve nevažnija, tako da je često nadomještaju re-

²⁹ Evo kako, na pr., Eimert, ne uviđajući pravi smisao borbe protiv atonalnosti, zlorabi ovu ekvivokaciju: »... postoje teoretičari prirodnog zvuka, koji u svemu što zvuči, bilo to majstorsko djelo ili samo dvoglasna vježba učenika, ne mogu vidjeti ništa drugo nego prirodu kako vlada... Nepromjenljivi statički prirodni zakoni zvuka ne bi mogli nikada sami od sebe zasnovati muzikalne zakone... Prirodno čulna građa zvuka određuje u bitnom mogućnost stapanja tonova, svejedno da li su redani prema tonalnom ili dvanaesttonskom principu.« (L. c., str. 7 i dalje).

Baš zato što se fiziološka priroda zvuka ne može smatrati nekakvim estetskim mjerilom koje bi predodređivalo granice i uvjete (kako, između mnogih vulgarnih materijalista, misli i Ždanov), radi se upravo o principu kojim se tonovi redaju.

fleksije i razmatranja znanstvenoga karaktera (Huxley, Proust, Joyce i t. d.). Poezija sve manje pjeva o »naivnim« romantičnim temama, kao što su »ljubav« i »zavičaj«, i postaje racionalno iskusna, »deziluzionirana« (egzistencijalistička poezija na primjer). Jedino film, u odnosu na druge umjetnosti, ne gubi toliko od svoje neposrednosti, što je i uslovalo njegovu veliku popularnost. Međutim, ta je činjenica pogrešno navela neke filmologe da ga smatraju reprezentativnom umjetnošću našega vremena.³⁰

U muzici se gubitak neposrednosti odražava u »intelektualizmu«. Kao »prirodnost«, i »intelektualizam« dobija više značenja, kad je riječ o muzici. Neka od tih značenja Adorno³¹ potpuno ispravno odbacuje; ali sam termin može jednim svojim smislom dobro okarakterizirati suvremenu muziku. Ona je, naime, intelektualistička utoliko, što nije čisti, otvoreni kompozitorov izraz doživljaja, a na slušaoca ne djeluje kao doživljaj.

Muzičar današnjice ne stvara više spontano, stihijski, slijepo; on želi da osvijesti svoja sredstva i svoje mogućnosti, da dobije garanciju za uspjeh prije no počne komponirati. Dubokim i temeljitim pozavanjem muzičke teorije i prakse otvara se vidik na brojne najrazniji mogućnosti; ali, javlja se i kolebanje, nestaje samouvjerenosti. Umjetnik počinje sumnjati, jer mnogo zna, i ovo znanje postaje mu, ustvari, teret, to jest opterećuje doživljaj u njegovoj prirodnoj težnji da se izrazi kao jedina mogućnost i kao jedina stvarnost.³²

Suvremeni kompozitor toliko suvereno vlada tonovima i tako se lako igra oblicima koje i žmireći piše, toliko je stručno i životno iskusan i tako dobro poznaje sve što je muzika dala i mogla dati kroz svoju povijest, da mu ovo znanje priječi da na neposredan način progovori. On dobro zna, da je jezik starih bio izraz duha starih vremena i da bi poslužiti se njime značilo predstavljati jedan anahronizam; zato i traži »novi jezik«, jer ne osjeća kao što su osjećali stari — izgubio je naivnost.

Budući da je gubitak neposrednosti izraz čitavog stanja u kojem se nalazi »zreo i umoran« čovjek današnjice, budući dakle da iščezavanje naivnosti predstavlja jednu antropološku kategoriju koja ima tendenciju da u kulturnim okvirima totalno zavlada, bilo bi apsurdno savjetovati kompozitoru da se kao čovjek i kao umjetnik spusti na povijesnoj ljestvici za nekoliko stepenica.³³

Ali posebno je i značajno pitanje, da li je bez izvjesne male doze naivnosti — koja će katkad pojave jednostavno uzeti onakvim kakve nam se čine — da li je bez prostodušnog povjerenja prema stvarima umjetnost uopće moguća. Iskusili

³⁰ Arnold Hauser, na pr., naziva film »povijesno-stilski reprezentativnim« (A. H.: »U znaku filma«; »Merkur« br. 60, februar 1953).

³¹ Upor. »Filozofija nove muzike«, str. 9. i dalje.

³² Samouvjerenost je preduslov svakom stvaranju. Dok se čovjek XX. stoljeća ne osjeća kao jedinka koja bi predstavljala centar svijeta, ovakav osjećaj znao bi jedan izvanredni impuls i, da se slobodnije izrazimo, radnu hipotezu.

³³ S te strane Adorno ima pravo kad veli (»Filozofija nove muzike«, str. 9): »Savjet da umjetnici radije toliko ne misle, dok ona sloboda« (umjetnosti o kojoj govori Hegel) »nepopustljivo ukazuje na mišljenje, nije ništa drugo već žaljenje za gubitkom naivnosti, koju je kultura masa adaptirala i dijeli. U današnje vrijeme dolazi romantički pramotiv do toga da, otklanjajući refleksiju, preporuča poklonstvo upravo pred onom građom i kategorijama forme između onih što ih je predala tradicija, koje su napuštene i zauvijek izivljene.« — Potrebno je samo dodati, da se zajedno sa napuštanjem građe i forme muzičke prošlosti ne smiju napustiti i preduslovi pod kojima se uopće može prirediti svaka muzička građa i stvoriti svaka muzička forma, kakò je bilo rečeno.

smo, da naučna spoznaja materije, koja govori u vidu formula o organskim spojevima, prijeći da tu materiju doživimo kao »šunku«.

Zar spoznaja da su strasti kratkotrajne mora potisnuti želju da se opjevaju?

Paralelno s razmišljanjem o tome što bi trebalo izraziti i kako bi se to najbolje učinilo, i same emocije se danas sve više racionaliziraju. Misao osjećaj ne samo koči, već postaje i preduslov njegova rađanja. Ljubav građanina nije više »slijepa«. Postala je proračunata.

Nepovjerenje prema stvarima i potreba za jednim racionalnim osiguranjem — samo da se ne bi glupo i naivno vezali uz sudbinu stvari! — učinila je, da tonovi moderne građanske muzike djeluju kao ogranci jedne ideje koji se gube u sumnji. Oni ne djeluju ni približno intenzivno, ni približno sugestivno kao tonovi klasične muzike; ne mogu postići da gubimo dah i da osjetima kako nekakve čudne srsi prostrujavaju čitavim našim tijelom.

* * *

U ovome su, dakle, osnovne antinomije moderne građanske muzike, ako se promatra kao jedna cjelina: prva je teorijsko-muzičkog i estetsko-muzičkoga karaktera, a ispoljava se u pretvaranju izražajnih sredstava u materijal; druga je sociološkoga karaktera i sastoji se u društvenoj izolaciji individuum; treća, napokon, pokazuje sve značajke jednog povijesno-kulturnog zbivanja, koji smo obuhvatili terminom »gubitak neposrednosti«.

Ove antinomije nisu toliko isključive da bi onemogućivale modernu muziku uopće i rušile je u temeljima. Ali ipak su, kao izraz stvarnih nedostataka, dovoljno tipične i teške da se nad njima zamislimo.

Jura Medarić:

NEŠTO O ELEMENTIMA NAUČNE OSNOVE NAŠE EKONOMSKE HISTORIOGRAFIJE

(PRILOG PROBLEMU IDEOLOGIJE)

I

POSTAVLJANJE PITANJA

I

Na inicijativu Istoriske sekcije beogradskog mjesečnog časopisa »Nove misli« održana je 17. listopada 1953. u njegovu Debatnom klubu diskusija o prvoj knjizi »Historije naroda Jugoslavije«. Iako je namjera priređivača bila da se u diskusiji tek izmijene različita gledanja o ovoj značajnoj knjizi, ona je po svojoj važnosti u pozitivnom smislu prerasla postavljeni zadatak. Na osnovu gradiva diskusije koji je donešen u »Novoj misli« br. 11/1953 vidi se, da je ona uz osnovni zadatak dala i stanovit prikaz današnjeg stanja jugoslavenske historiografije, odredila, u neku ruku, i stupanj razvoja njenih proizvodnih snaga,¹ izmijela niz poteškoća u proučavanju problematike ne samo političke nego i ekonomske i kulturne historije. Najveća je zasluga diskusije bila u tome što je naglasila velik značaj historijskih nauka, što je oživjela interes za njih, a u čitavom kompleksu konkretnih pitanja poletno u prvi plan postavila metodološka i metodička pitanja, t. j. pitanja kako proučavati historiju i kako je pisati odnosno izložiti.

Najrelevantnija konstatacija koja se daje povući iz materijala ove diskusije sastoji se u tome što je postalo očito da je historijski materijalizam kod nas od sviju diskutirana načelno usvojen kao metodološka platforma u oblasti historijskog proučavanja i praktički primjenjivan u radu »Historija naroda Jugoslavije«. To je bilo uopće »van diskusije«. Historijski materijalizam usvojen je od naših radnika u oblasti historije kao tip kulture naučnog rada. Diskusija je međutim iznijela i to da je još dalek korak od teoretskog, programatskog prihvatanja historijskog materijalizma i umijeća njegove pravilne praktične primjene u interpretaciji historijskih

¹ »Proizvod umnog rada — nauka — stoji ustvari duboko ispod svoje vrednosti, jer radno vreme koje je potrebno za njenu [re]produkciju nije ni u kakvoj srazmeri s radnim vremenom, potrebnim za njenu originalnu proizvodnju: naprimer, binomni teorem može čak da nauči za jedan čas.« K. Marx, Teorija o višku vrednosti, I., Beograd 1953, str. 269.

dogadaja. Pitanja stvarne naučne osnove, dogmatskog pristupanja obradi historijskog gradiva, shematske primjene historijskog materijalizma, marksističkog postavljanja problematike historije naših naroda, uklanjanja negativnih strana u tradiciji starih historijskih škola i metoda rada, — najaktuelnija su pitanja današnjice naše historiografije. Ni jedno od ovih pitanja koje je bilo posebno postavljeno ili bar dotaknuto, ne bi smjelo da ostane teoretski neriješeno. Njihovo teoretsko rješenje i unošenje kristalne jasnoće u ta pitanja bezuvjetno je potrebno radi pravilnog praktičkog razvoja historijske nauke kod nas. To je dubok, implicite sadržan, smisao ove beogradске diskusije.

Svojim radnim rezultatima diskusija je najrječitije odgovorila na pitanje, koje je u svojoj riječi postavio jedan od njenih učesnika, o smislu, korisnosti i opravdanosti te diskusije.³ Taj se je smisao neumoljivo probio po logici našeg društvenog kretanja koje je na dnevni red postavilo ona praktična pitanja za čije rješenje su već dozorili svi materijalni preduvjeti.

2

Uz ostalo, diskusija je pokazala da opće stanje ekonomske historije ni u jednoj od naših republika ne zadovoljava. Uzev u obzir značaj ekonomske historije u kompleksu ostalih historijskih nauka stojimo pred činjenicom koju ne valja podcijeniti. Gdje se na tom području i radilo nešto više kao na pr. u Srbiji, još uvijek je pre-malo da bi se dobio pregled razvoja proizvodnje pojedinih društveno-ekonomskih formacija. Poteškoće u Srbiji izvirale su prvenstveno iz nedostatka historijskog gradiva. To pomanjkanje historijskog gradiva svakako je važan uzrok koji djeluje na mogućnost rada. Razumljivo je da diskusija nije ni mogla da ovo pitanje naročito proučava.

Sa nešto više historijskog gradiva raspolažu Slovenija i Hrvatska. Prema tome, ovdje, gdje je eliminiran taj faktor, uzroci se mogu tražiti na drugoj strani. Za ocjenu stanja ekonomske historiografije u Hrvatskoj vrijedno je pažnje mišljenje prof. Šidaka: »... mi moramo voditi računa o tome, da radova iz ekonomske historije, t. j. o ekonomskom razvoju kod nas (u Hrvatskoj — J. M.) gotovo mi nemamo. Od Oslobođenja do danas, ne znam, da li je izašao jedan jedini prilog osim onog što smo štampali u Historijskom zborniku«... »Mi ustvari ni nemamo ekonomskih historičara. Mi nemamo tih monografija«.⁴ (Podcrtao J. M.).

Pri tome prof. Dr. Šidak nije mislio na rad prof. Dr. Rudolfa Bičanića »Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji« (1750—1860) koji se je u to vrijeme nalazio u rukopisu i o kojem se je ta diskusija upravo vodila. Taj rad štampala je Jugoslavenska Akademija, Zagreb, 1951 godine. To je zamašan rad od 459 stranica koji predstavlja pokušaj primjene Marxove teorije kapitalističke manufakture na proučavanje ekonomskog razvitka Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1750—1860 godine, koje doba autor smatra dobom manufakture. Upravo taj rad uzet je i kao podloga za proučavanje elemenata naučne osnove naše ekonomske historiografije.

³ »Ja bih pre svega postavio pitanje smisla, korisnosti i opravdanosti ove diskusije. Besumnje da bi jedna diskusija ovakve prirode, da je bila vođena u toku rada, ... bila korisnija nego posle završene knjige.« J. Šidak, »Nova misao«, Beograd, br. 11/1953, str. 787.

⁴ Prof. J. Šidak, »U povodu prikaza diskusije o rukopisu prof. Dr. Rudolfa Bičanića«, Sveučilišni list, Zagreb, br. 11/1950, str. 3.

Prema tome i u Hrvatskoj je stanje ekonomske historije veoma slabo, ali je ovdje ukazano na drugi važan razlog — općenito pomanjkanje ekonomskih historičara, t. j. na subjektivni faktor rada.

Smatram da je pitanje naučne osnove, koje se je kao crvena nit provlačilo kroz čitavu diskusiju u Beogradu vrijedno da se postavi i za ekonomsku historiju. To zaslužuje kako njeno mjesto u sklopu ostalih historijskih nauka, tako i činjenica što je Marxovo ekonomsko učenje u najužoj vezi s ekonomsko-historijskim proučavanjem. Stoga je i pitanje naučne osnove moguće konkretnije proučavati na ekonomsko-historijskom području odnosno radu. Nema ništa razumljivije nego da se to pitanje prouči na spomenutom radu prof. Bičanića, jer je taj rad posvećen proučavanju jednog stadija u razvitku kapitalističke proizvodnje.

Bez obzira na relativnu slabost svake definicije, nije naročito potrebno unaprijed odrediti pun pojam naučne osnove ekonomske historiografije. Sigurno je da se ta naučna osnova sastoji od nekoliko elemenata. To su u prvom redu elementi naučnosti svojstveni svakoj nauci, zatim elementi naučnosti svojstveni historijskoj nauci uopće, i elementi naučnosti svojstveni specifično ekonomskoj historiji i njenom proučavanju. S tim u vezi u toj će naučnoj osnovi, po mom mišljenju biti uključena i materijalističko dijalektička primjena Marxovog ekonomskog učenja, kao najznačajnijeg dijela marksizma, na proučavanje razvoja ekonomike određene zemlje u datom vremenskom razdoblju; ona će sadržavati i pravilnu, naučnu primjenu specijalne tehnike istraživanja, koja je svojstvena historijskim naukama (interpretacija izvora raznim metodama kao — analogije, retrogresije, regresije). Razumljivo je da će ta naučna osnova uključiti i nužnost da se proučavanje usmjeri u prvom redu na proučavanje činjenica, a ne na traženje potvrda za unaprijed zauzeto gledište. Opći je naučni postulat, koji vrijedi i za ekonomsku historiju, da treba nastojati da proučavanje iscrpi sva osnovna pitanja stanovitog problema. Naročito se traži pronalaženje bitnog, općeg i posebnog u historijskoj stvarnosti određene zemlje.

Ovakvo određenje naučne osnove ekonomske historiografije upućuje na to da se i ovo posmatranje treba voditi točno određenim putem. Potrebno je radi toga vidjeti kako se u tom radu tretiraju osnovni pojmovi Marxova ekonomskog učenja, kako se primjenjuje teorija kapitalističke manufakture na konkretnu praksu hrvatsko-slavonske gospodarske prošlosti i na koji se način vrši analiza i donose zaključci, koji su u krajnjoj liniji temelj na koji su položene teze osnovne koncepcije ovoga rada.

Postavljanje ovog pitanja kao ideološkog pitanja znači jedino pokušaj da se problem ideologije koji je kod nas već općenito postavljen, promotri na primjeru ekonomske historije, konkretnog ekonomsko-historijskog rada, prema tome u oblasti nauke, u sferi nadgradnje i u našim uvjetima.⁵

Što se tiče načina na koji bi u spomenutom radu morao promatrati problem naučne osnove, poslužiti ću se preporukom prof. J. Šidaka, koju je stavio u prije spomenutom članku: »Konstatirao sam, prije svega, da se diskusija — zbog nedovoljnog poznavanja rukopisa od strane sviiju diskutantata — vodi zapravo o tezama referata, a ne o samom rukopisu, i da je ona (s obzirom na opseg rukopisa od preko 500 str.) »vrlo malo ulazila u pojediniosti materije (ovo posljednje podcrtao J. M.), koju prof. Bičanić obrađuje«. Za proučavanje postavljenog zadatka svakako je ova uputa koja ukazuje na potrebu analize, opravdana. Prema tome promatrat ću tek

⁵ Milan Kangrga, Problem ideologije, »Pogledi« Zagreb, 1953, br. 11 str. 778.

neke pojedinosti, koje su značajne za temu, a ne osvrćem se ni na teze referata, kao ni na osnovnu koncepciju samog rada i na niz teza koje su iznesene u svrhu njene potvrde.

Prije nego što pridem ovom zadatku potrebno je reći nešto o općem značaju ekonomsko-historijskog proučavanja manufakture kao i o samoj naučnoj teoriji kapitalističke manufakture.

II

IZLAGANJE PITANJA

1

Historijska uloga kapitalističkog načina proizvodnje i buržoazije kao njezina predstavnika sastojala se, kako je poznato, u tome da skupi razbacana i sitna sredstva za proizvodnju koja su odgovarala srednjovjekovnoj sitnoj privredi (zemlju, poljoprivredni alat, sitnu obrtničku radionicu i obrtnički alat), da ih proširi, ojača te konačno izgradi nove proizvodne snage koje se bile potrebne za povećane potrebe tržišta. Taj historijski proces obavljao se, prema tome, kako u gradu, tako i na selu, a počeo je, gledano s opće evropskog presjeka, tamo od 15. stoljeća. Sa stanovišta postupnosti ekonomskog razvitka kapitalizma, obavljen je ovaj posao kroz tri stupnja (stadija) proizvodnje. To su stadij obrta s prvim oblicima kapitalizma, stadij jednostavne kooperacije i kapitalističke manufakture, te stadij krupne mašinske industrije. Imajući u vidu dvije velike etape društvenog razvitka — srednjovjekovno, feudalno društvo — kapitalističko društvo — treba reći da je prijelaz sa srednjovjekovnog, feudalnog načina proizvodnje na kapitalistički način proizvodnje izvršen preko prevrata u načinu proizvodnje, u smislu prevrata prvenstveno u tehnici rada, t. j. u razvoju proizvodnih snaga i da je taj prevrat izvršen najprije putem kapitalističke jednostavne kooperacije i kapitalističke manufakture. Prema tome, ti su novi gospodarski oblici proizvodnje bili u odnosu na opću sliku feudalne proizvodnje nešto revolucionarno u smislu stvaranja kvalitetno novog načina proizvodnje. Oni su označavali istovremeno i prevrat u oblasti društveno-proizvodnih odnosa. Ti novi ekonomski oblici s novim načinom proizvodnje, koji je označio nov stepen materijalne proizvodnje, osobito manufakture, prethodili su stadiju krupne mašinske industrije, priređivali ga i za njega djelomično stvarali nužne materijalne preduvjete. Prema tome su jednostavna kapitalistička kooperacija, kapitalistička manufaktura i krupna mašinska industrija — oblici kapitalističkog načina proizvodnje u postupnosti ekonomsko-historijskog razvitka buržoaskog, kapitalističkog društva.

Ono što je učinio Marx u oblasti proučavanja kapitalizma, za njegovo vrijeme »modernog načina« proizvodnje, vrijedi u punoj mjeri i za manufaktorni period. On ga je za nauku — otkrio! Tek je Marx pokazao ulogu i mjesto tog perioda u nastanku kapitalističke proizvodnje. Međutim on nije dao samo teoretsko-ekonomsku analizu manufakture kao ekonomske kategorije, nego ju je istovremeno pokazao i kao određeni stadij kapitalističkog razvitka, izvršio analizu manufakture upravo kao perioda kapitalističkog ekonomskog razvoja sa svim njegovim popratnim pojavama.

Značajno mjesto manufakture u oblasti ekonomsko-historijskog proučavanja sastoji se u tome, što je ona u razvoju kapitalističkih proizvodnih oblika, po Lenjinovim riječima, spona između obrta te sitne robne proizvodnje s primitivnim obli-

cima kapitala i krupne mašinske industrije (fabrike). Sa sitnim obrtom zblizuje manufakturu ručna tehnika koja joj ostaje kao temelj i zbog čega poduzeća manufakture koja su u pravilu krupna ne mogu radikalno istisnuti sitna, te potpuno razdvojiti obrt od zemljoradnje. S fabrikom zblizuje manufakturu stvaranje krupnog tržišta, krupnih poduzeća s najamnim radnicima, krupnog kapitala koji potpuno potčinjuje mase siromašnih radnika. Prema tome manufaktorni stadij je prelazni stadij iz nižeg u viši stupanj razvoja kapitalističke proizvodnje.

Manufaktura uglavnom nastaje na dva načina. Prvi je način kada radionice s više manje značajnim brojem radnika postepeno uvode raspodjelu rada i na taj način kapitalistička jednostavna kooperacija prerašuje u kapitalističku manufakturu. Poznatiji je način kada trgovački kapital, koji je dostigao viši stupanj svog razvoja, svodi u sitnom obrtu proizvođača na položaj najamnog radnika koji prerađuje tuđu sirovinu za plaću izrade; vodi li daljnji razvoj k tome da se u proizvodnju uvodi sistematska podjela rada koja preobrazuje tehniku rada ovakvog malog proizvođača, i ako trgovac izdvaja neke detaljnije operacije koje vrši pomoću najamnih radnika u svojoj radionici, pa ako se uporedo s radom u kući malog proizvođača, i u čvrstoj vezi s njim, pojavljuju krupne radionice s podjelom rada koje često pripadaju tim istim trgovcima, tada imamo pred sobom i drugi način postanka kapitalističke manufakture.

Kao što po Lenjinu manufaktura u odnosu na jednostavnu kooperaciju znači višu razvojnu fazu u podizanju proizvodnosti rada odnosno razvoja proizvodnih snaga s posljedicama koje se očituju i u oblasti proizvodnih odnosa i kulturne nadgradnje, tako i prijelaz od manufakture na fabriku znači u prvom redu puni tehnički prevrat koji ruši staro ručno iskustvo majstora. Ali nakon ovog tehničkog prevrata i ovdje neizbježno slijedi oštro kidanje starih proizvodnih odnosa, konačni rascjep među različitim grupama lica koja učestvuju u proizvodnji, potpuni prekid s tradicijama, zaoštrenje proturječnosti kapitalizma, te ujedno masovno podruštvo-mljenje rada od strane kapitalizma.

Taj središnji položaj manufakture traži nužno da se točno, koliko je to u oblasti proučavanja društvenih odnosa uopće moguće, luči kako stadij koji prethodi manufaktornom, tako i stadij krupne kapitalističke proizvodnje koji dolazi nakon njega. *Miješanje pojedinih stadija u oba slučaja onemogućuje spoznaju pogresivne uloge kapitalizma.*

Budući da manufaktorni period znači čvrstu vladavinu kapitalizma, pravilna analiza manufaktornog doba daje nam i snažne elemente odgovora na osnovna pitanja o razvitku krupne mašinske industrije: kako, t. j. na koji način, odakle, kada, kojom brzinom i snagom nastaje industrijski kapitalizam u razvojnom procesu kapitalističke proizvodnje. To istovremeno znači da će od pravilnog proučavanja manufaktornog perioda zavisiti dobrim dijelom i pravilno ekonomsko-historijsko proučavanje perioda krupne mašinske industrije. Pravilno proučavanje manufaktornog perioda od izravne je važnosti za užu oblast ekonomsko-historijske nauke, ali je ono neizravno značajno i za čitav niz društvenih nauka. Spoznaje u oblasti razvoja ekonomske osnove predstavljaju velikim dijelom i osnovu i kostur za proučavanje društvene nadgradnje. Razumljiv je stoga interes koji se pridaje pravilnom tumačenju razvitka i karaktera gospodarske evolucije društva, koje je prošlo kroz taj period u određenom vremenskom razdoblju. *Pravi naučni rezultati u oblasti političke i kulturne historije, sociologije, proučavanja društvene misli i pravilne periodizacije historije uopće, a ne samo ekonomske, ne mogu se uopće zamisliti bez pravilnog proučavanja razvitka ekonomske podloge društva.*

Naučna teorija kapitalističke manufakture⁶ svodi se na analizu kapitalističke manufakture kao karakterističnog oblika kapitalističke proizvodnje i na analizu historijskog postanka manufakture kao stadija u nizu drugih stadija razvoja kapitalističke proizvodnje.

U prvom svom dijelu teorija utvrđuje pojam manufakture, prikazuje uvjete i načine njezina postanka, njene osnovne oblike te daje osnovna obilježja za njeno utvrđivanje. Učenje o kapitalističkoj manufakturi uključuje i učenje o odnosu kapitalističke jednostavne kooperacije kao historijskog i logičkog početka kapitalističke proizvodnje prema kapitalističkoj manufakturi (kooperaciji s podjelom rada koja je u manufakturi našla svoj klasični izraz), učenje o manufakturnoj podjeli rada i o njezinu odnosu prema podjeli rada u društvu. Ovamo treba uključiti i učenje o bitnim popratnim pojavama manufakture kao što su produbljenje društvene podjele rada, jačanje unutrašnjeg tržišta, načina smještanja — lokacije manufakture, promjene u oblasti društvene nadgradnje, kao što je preobrazba u načinu života koju izaziva manufaktura u većem ili manjem dijelu stanovništva zemlje. Ukratko, ovamo treba uključiti učenje o ekonomici, tehnici i kulturi koju taj način proizvodnje sa sobom nosi.

Analiza manufakture kao historijski postalog oblika kapitalističke proizvodnje objašnjava je kao nužno nastali oblik društvene proizvodne organizacije, ističe historijske uvjete njezina postanka (proširenje tržišta koje je u vezi s dovoljno velikom društvenom podjelom rada, prvobitna akumulacija kapitala, promjene koje nastupaju u društvenom položaju klasa, stvaranje potrebne radne snage za taj oblik proizvodnje) i podvlači njen prelazni karakter.

Realno naučna vrijednost teorije kapitalističke manufakture sastoji se u tome što nam ona daje »idealni presjek« tog načina, organizacije i oblika kapitalističke proizvodnje, sumirajući bitno i općenito, a odbacujući nebitno, pojedinačno i posebno u ekonomskoj stvarnosti pojedinih zemalja. U tom smislu i teorija kapitalističke manufakture predstavlja stanovitu apstrakciju, općenitu sliku, koja je dobivena putem promatranja čitavog niza konkretnih manufakturnih oblika u različitim zemljama Zapadne Evrope. Glavno područje na kojem je Marx proučavao manufakturu bila je Engleska — prva zemlja kapitalizma. Razumljivo je da nam teorija kapitalističke manufakture nije mogla dati (i nitko živ to ne smije od nje očekivati) točno prikazan manufakturni stadij neke određene zemlje sa svim njegovim konkretnim društveno ekonomskim i historijskim preduvjetima i osobitostima. Jedno je teorija kapitalističke manufakture, a drugo je manufaktura konkretnih zemalja!

Budući da nam teorija kapitalističke manufakture daje jedino idealni presjek određenog stadija kapitalističkog ekonomskog razvitka, ona nam nigdje ne kazuje da su pojedine zemlje, odnosno pojedine grane ili rodovi društvene proizvodnje konkretno trebale prijeći u svom razvitku taj stadij razvoja, premda je stanoviti period ekonomskog razvitka svakako morao prethoditi stvaranju mašinske industrije.

⁶ Izraze »naučna teorija« i »naučni pojam« kapitalističke manufakture primjenjujem s namjerom da naglasim razliku između Marxova ekonomskog učenja i raznih građanskih vulgarnih učenja o manufakturi. Izraze »kapitalistička manufaktura«, »kapitalistička jednostavna kooperacija« primjenjujem s namjerom da istaknem razliku između oblika jednostavne kooperacije i manufakture koji se sporadično javljaju i u predkapitalističkim društveno-ekonomskim formacijama (antičko doba, feudalizam) na temelju neslobodnog rada, a za koje ti oblici t. j. te manufakture ne predstavljaju karakterističan oblik proizvodnje. Tako i Lenjin! (Vidi: Razvitak kapitalizma u Rossiji, Djela, Izdanje IV/3, Ekonomičeski etjudi, IV/2, str. 402).

Da li će u nekoj gospodarskoj oblasti ili privrednoj grani — manufaktura biti razvijena manje ili više, koji su historijski preduvjeti pogodovali ili ometali razvitak manufakture, da li će prema tome neka zemlja uopće imati manufakturni period ili ne? — to je činjenično pitanje, pitanje razvoja njene ekonomske stvarnosti u prvom redu, a zatim pitanje pravilnog naučnog proučavanja i utvrđivanja, a ne pitanje na koje bi teorija kapitalističke manufakture davala bilo kakav apriorni odgovor.

U tom smislu odnos teorije kapitalističke manufakture prema razvitku konkretnih manufaktura u svakoj pojedinoj zemlji odgovara odnosu i ostalih Marxovih teorija u oblasti ekonomskog proučavanja kapitalizma prema stvarnom ispoljavanju i stvarnim razvojnim procesima ekonomskog života odnosno ekonomskih pojava na koje ukazuje teorija (teorija rente, teorija realizacije, teorija mašinske industrije i t. d.). Ako stvari tako gledamo, tada je pridržavanje ove teorije, u prvom redu naučnih pojmova manufakture, jednostavne kooperacije i tvornice (fabrike) prijeka naučna potreba za svakoga tko na konkretnom proučavanju želi doći do pravih naučnih rezultata, a naročito onda i za onoga tko tu teoriju usvaja i njom se u praktičnom proučavanju služi. To proizlazi iz imanentne dijalektike odnosa između Marxovih teorija i pravilne metode proučavanja.⁸

Koliko su mi poznati radovi iz oblasti proučavanja manufaktura vidljivo je da se pojedini autori različito odnose prema njezinoj teoriji: ili je prihvaćaju ili je odbacuju, poneki usput stvaraju svoje specifične pojmove manufakture, a ima ih koji prihvaćajući teoriju, ovu metodološki pravilno ili nepravilno primjenjuju. Ima slučajeva i prihvatanja teorije na riječima, a njene vulgarizacije u oblasti stvarnog proučavanja. Do kontroverza (sporova) o tome da li je pojedini oblik proizvodnje manufaktura ili ne, može prema tome doći iz više uzroka. Uzrok je jasan ako se u faktučnom proučavanju prvenstveno primjenjuje nenaučna teorija odnosno njen osnovni pojam. Uzrok je nejasan, ako obje strane primjenjuju naučnu teoriju, a dolaze do različitih zaključaka. Ovdje samo oštrina proučavanja i privođenje novih faktučnih činjenica te svestrano osvjetljavanje problema omogućuje naučno rješenje pitanja.⁹

Zbog svega toga metodološki je pravilno, a istovremeno i praktično, da se u svim radovima posvećenim proučavanju manufaktura uvjerimo u prvom redu kako stoji stvar s primjenom njene naučne teorije, odnosno da li imamo posla s autorom koji se u prvom redu služi njenim naučnim pojmom. Prema tome potrebno je odrediti i na primjeru konkretnog rada¹⁰ prof. Bićanića određenje pojma kapitali-

⁷ »Pojedinačna manufakturna poduzeća ne stvaraju manufakturni period«. K. A. Wittfogel, Wirtschaft und Gesellschaft Chinas, Leipzig 1931, str. 685.

⁸ Pogreška u rezultatima neizostavno će biti primijećena i ispravljena pri daljnjem primjenjivanju pravilnog metoda, dok pogrešan metod naprotiv, samo u rijetkim posebnim slučajevima može dati rezultate koji ne protivrječe ovoj ni onoj posebnoj istini.« G. V. Plehanov, Socijalizam i politička borba, Zagreb, 1952, str. 142.

⁹ »Kao i svuda tako se i u obrađivanju manufakturnog problema valja uzdići iznad apstraktnog načina obrađivanja koje se uopće ne obazire na stvarne činjenice ili se ne obazire dovoljno. Upravo i u teoretskom istraživanju o suštini proizvodnog uređenja Kine (kao i svake druge zemlje — J. M.) može nas naprijed dovesti samo poznavanje činjenica, a ne izgovaranje općih pravila, čija je vrijednost u većini slučajeva moralna prečesto biti problematična, jer nisu bila zapravo stvarno obrazložena.« K. A. Wittfogel, Isto djelo str. 561.

¹⁰ Rudolf Bićanić, Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750—1860) Zagreb, 1951.

stičke manufakture kao fundamentalne kategorije njene teorije, a s tim u vezi i njenih raznih oblika (morfologiju manufakture).

2

Budući da promatramo rad koji predstavlja primjenu naučne teorije kapitalističke manufakture na proučavanje konkretne zemlje (i što je potrebno naročito naglasiti, autor teoriju potpuno prihvaća te se u čitavom radu od nje ne ograđuje ni u kojem aspektu), potrebno je u prvom redu utvrditi da on za razliku od teorije raspolaze daleko većim brojem termina za pojedine manufakturne oblike, odnosno da izgleda, da je on na konkretnom proučavanju otkrio manufakturne oblike koje teorija ne pozna i koje prema tome nije ni terminološki označila. Osim oblika koje poznaje naučna teorija (a u nju sam s punim pravom uključio i Lenjinov rad — »Razvitie kapitalizma v Rossii«) kao što su — manufaktura u pravom smislu, manufaktura u užem smislu, moderna manufaktura, organska manufaktura, heterogena manufaktura — u ovom radu nalazimo termine — manufaktura u širem smislu, heterogena manufaktura višeg stepena, asocijacija organskih manufakturnih oblika, centralizirana i decentralizirana manufaktura, od kojih naročito ova posljednja zauzima vidno mjesto u prikazu faktičnih proizvodnih oblika u Hrvatskoj i Slavoniji.

a) Manufaktura u pravom smislu, u općenitijem ili širem i užem smislu

Svakako je osnovno pitanje za razumijevanje manufakture i proučavanje manufakturnog stadija kapitalističkog razvitka odrediti točan pojam kapitalističke manufakture. Pisac je i sam svijestan važnosti da se ova ekonomska kategorija točno odredi: »Da bismo utvrdili koja poduzeća možemo smatrati kao manufakturna, uzeli smo definiciju manufakture u općenitijem, širem smislu.«¹¹ Samo objašnjenje pojma ove manufakture daje nam pisac slijedećim riječima:

»Marx razlikuje pojam manufakture u pravom i u općenitijem, širem smislu. Pod manufakturom u pravom smislu (im eigentlichen Sinne) Marx razumijeva manufakturu kao granu proizvodnje, koju stavlja u isti red s poljodjelstvom, stočarstvom, rudarstvom i t. d. (Vidi Kapital II., str. 200 i 271; III., str. 283 i dalje), a pod manufakturom u širem smislu razumijeva oblik kapitalističke proizvodnje osnovan pretežno na ručnoj tehnici i unutrašnjoj podjeli rada.«¹²

Kako vidimo ovdje nam se daje zapravo objašnjenje za dva pojma manufakture. Postavlja se pitanje: da li je točno da su ovako određeni pojmovi manufakture u pravom smislu i u općenitijem, širem smislu stvarno Marxova određenja kad se radi o proučavanju manufakturnog problema?

Na svim navedenim mjestima na koja smo upućeni u gore navedenoj izjavi Marx, kao što pisac opravdano veli, uzima manufakturu kao t. zv. veliki ogranak ili veliki rod društvene proizvodnje koji stavlja u isti red s ostalim rodovima društvene proizvodnje kao što su — poljodjelstvo, stočarstvo, rudarstvo i t. d., odnosno, a to je jedino pravilno tumačenje izraza »manufaktura«, na svim tim mjestima Marx upotrebljava izraz »manufaktura«, »prava manufaktura« (»eigentliche Manufaktur«) umjesto pojma »prava industrija« ili »fabricirajuća industrija«. Prema tome radi se jedino o antitezi prema ostalim rodovima društvene proizvodnje. Međutim Marx

¹¹ B'ćanić, Isto djelo, str. 85. Napom. 1.

¹² B'ćanić, Isto djelo, str. 163.

nigdje, pa ni u njemačkom originalu, ne govori o nekoj »manufakturi u pravom smislu« (»Manufaktur im eigentlichen Sinne«) koja bi bila antiteza nekoj »manufakturi u općenitijem, širem smislu riječi«.

»Dok je u većini grana prave industrije, rudarstva, transporta i t. d. posao ravnomjeran...¹³

»S druge strane, u granama industrije, gdje se proizvodnja može brzo povećati (prava manufaktura, rudarstvo i t. d.)«¹⁴

»... onako kao što, recimo rudarstvo, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura, transportna industrija i t. d. sačinjavaju ogranke...«¹⁵

Marx je, prema tome, pojam »prave industrije« uzimao kao antitezu primjerice agrikulturi, u kojoj zbog naročitih osobina biološkog svijeta nije moguće u znatnoj mjeri upravljati biljnim i životinjskim procesom reprodukcije, kao što je to moguće u procesu proizvodnje čisto mehaničke ili anorgansko-kemijske vrsti. Ne samo Marx, nego i Lenjin služe se u prvim svojim radovima izrazom »manufaktura« u gore spomenutom smislu. Atribut manufakturi na njemačkom jeziku — »im eigentlichen Sinne« autor je sam dodao i stavljajući takovoj »manufakturi u pravom smislu« nasuprot — »manufakturu u općenitijem, širem smislu« doveo čitaoca do toga da nužno mora pomisliti, da je sâm Marx govorio bilo gdje i o manufakturi u širem smislu — »Manufaktur im erweiterten Sinne!«

Primjedbe nisu formalnog karaktera t. j. nisu takve da one ne bi zadirale u bit stvari. One imaju svoju duboko sadržajnu stranu. Prava manufaktura kao ekonomska kategorija u Marxovoj teoriji manufakture stvarno postoji, dok je po autorovom tumačenju uopće ne bi bilo. On ju je kao ekonomsku kategoriju i stvarno izbacio iz kompleksa manufakturnog problema, dok ona u njemu zauzima važno i historijski određeno mjesto. Izraz »prava manufaktura« upotrebljava Marx kao antitezu jednostavnoj kapitalističkoj kooperaciji s neznatnom podjelom rada,¹⁶ drugim riječima on ističe razliku između manufakture i jednostavne kooperacije odnosno manufakture i njenih zanatskih početaka.

Već odavle je jasno, da kategorija »prava manufaktura« ima i sa stanovišta ekonomsko-historijske periodizacije kod Marxa svoje odlučno značenje. Upravo isticanjem pojma »prava manufaktura« Marx je i u svojoj teoriji manufakture sa stanovišta postupnosti kapitalističkog razvitka odvojio jednostavnu kooperaciju od kooperacije sa podjelom rada u njezinu klasičnom obliku kao što je manufaktura, jer prva ne čini neki čvrsti karakteristični oblik značajan za posebnu epohu razvitka kapitalističkog načina proizvodnje.

¹³ Marx, Kapital I, str. 200, Zagreb 1947. (»Während in den meisten Zweigen der eigentlichen Industrie, des Bergbaus, des Transports usw. der Betrieb ein gleichmässiger ist...«) Das Kapital, Berlin 1928, B. II, S. 197.

¹⁴ Marx, Kapital II, str. 271 (»Anderseits in den Industriezweigen, worin die Produktion rasch vermehrt werden kann (eigentliche Manufaktur, Bergbau, etc...) Ibid. B. II, S. 264.

¹⁵ Marx, Kapital III, str. 283 (... ähnlich wie etwa Bergbau, Ackerbau, Viehzucht, Manufaktur, Transportindustrie etc. durch die gesellschaftliche Teilung der Arbeit gegebene Abzweigungen, und...) Ibid, B. III, S. 275.

¹⁶ »Prava manufaktura ne samo da nekada samostalnog radnika podvrgava komandi i disciplini kapitala, već povrh toga stvara hijerarhijsku podjelu među samim radnicima. Dok jednostavna kooperacija uglavnom ne mijenja način rada pojedinaca manufaktura ga iz osnove revolucionira i zasijeca u sam korijen individualne radne snage.« Kapital I. str. 306.

Osim toga kod Marxa se kategorija »prava manufaktura« pojavljuje i u izrazu »stara manufaktura«, kad je suprotstavlja »modernoj manufakturi« do koje dolazi u kasnijem razvitku kapitalizma, nastupom tvorničkog sistema, u vrijeme kada mašinerija prodire u manufakturu.¹⁷

Kako stoji stvar s kategorijom »manufakture u širem smislu«? Da li Marx uopće govori o takvoj manufakturi? Koliko mi je poznato ni Marx, a ni Lenjin nisu se služili tim pojmom. Zato ga smatram netočnim, i to ne zbog toga što ga nikad nisu upotrebljavali klasici, nego zato što je naučno netočan. Zvuči paradoksalno, ali je on usprkos tome što mu se pridaje »širi smisao« — preuzak da kao definicija obuhvati sadržaj prave kapitalističke manufakture. Definicija te manufakture po autoru (»... oblik kapitalističke proizvodnje osnovan pretežno na ručnoj tehnici i unutrašnjoj podjeli rada«) govori jedino o »unutrašnjoj podjeli rada«, t. j. o podjeli rada unutar radionice krupnog poduzeća. Na taj način takva manufaktura ne bi uopće obuhvatila onaj manufakturni oblik koji uz krupno poduzeće poznaje kao svoja vanjska odjeljenja niz sitnih poduzeća i prema tome onu podjelu rada, koju u takvom manufakturnom obliku razvija manufakturni poduzetnik po tim malim poduzećima. Za manufakturno poduzeće, koje je u pravilu krupno, bez vanjskih odjeljenja, Marx upotrebljava izraz »kombinirano poduzeće«, a Lenjin će u spomenutom radu za njega upotrebiti izraz »manufaktura u užem smislu«, ukoliko ono ima svoja vanjska odjeljenja. (»... malobrojna krupna poduzeća, (manufakture u užem smislu) gospodare nad masom sitnih«).¹⁸ Stoga bi izraz »manufaktura u širem smislu«, ako se već želi upotrebiti, mogao biti na mjestu jedino za cjelokupnost ovakovog manufakturnog oblika, koji bi obuhvatio kako manufakturu u užem smislu, tako i njena vanjska odjeljenja.

Što se tiče pojma »manufaktura u užem smislu« treba utvrditi da pisac, iako mu je taj pojam poznat, u čitavom svom radu ne pokazuje u praksi ovaj manufakturni oblik. Taj termin spominje se u slijedećem kontekstu:

»Manufaktura u užem smislu daje obilježje ne samo pojedinim granama prerade, nego također i pojedinim ostalim granama proizvodnje kao na pr. rudarstvu, šumarstvu, pa i pojedinim ostalim granama narodnog gospodarstva kao saobraćaju, trgovini, kreditnim ustanovama i t. d.«¹⁹

S namjerom da nam objasni ovu kategoriju, autor nas upućuje na ono isto mjesto gdje smo dobili objašnjenje za »manufakturu u pravom i u općenitijem, širem smislu«. Ne preostaje nam, prema tome, ništa drugo nego uzeti da je »manufaktura u užem smislu« antiteza manufakturi u »općenitijem, širem smislu« i da se, prema tome, poklapa s autorovim shvaćanjem pojma »manufakture u pravom smislu«, t. j. da je ona — preradbeni ili fabricirajuća industrija. Drugim riječima, određen karakterističan oblik kapitalističke proizvodnje identificiran je s određenom sferom materijalne proizvodnje. Zar se ne bi iz toga mogao povući zaključak, da se

¹⁷ »Zato mašinerija prodire u manufakturu sad za ovaj, sad za onaj djelomični proces. Time se raspada utvrđeni njihov sklop, koji je potjecao iz stare podjele rada, i ustupa mjesto stalnim promjenama. Osim toga iz osnove se revolucionira sastav ukupnog radnika ili kombiniranog radnog osoblja. Nasuprot manufakturnom periodu, sad se plan podjele rada zasniva na primjeni ženskog rada, rada djece svih godina starosti, nekvalificiranih radnika, gdje god se samo može, ukoliko na primjeni »cheap labour-a« »jeftinog rada«, kako ga Englezi karakteristično nazivaju«. Kapital I. str. 398/399.

¹⁸ Lenjin, Razvitke kapitalizma v Rossii, IV/3, str. 420.

¹⁹ Bićanić. Isto djelo, str. 5.

autor služi izrazom čiji mu je smisao nepoznat, a da istovremeno vulgariše ustaljen pojam iz oblasti teorije kapitalističke manufakture? A kao pitanje na koje još treba odgovoriti ostaje problem, da li manufakturni problem postaje jasniji, ako se ustaljeni pojmovi ovako mijenjaju.

Zelimo li, naime, uvrstiti u gore citiranu izreku onaj sadržaj koji Lenjin daje pojmu »manufakture u užem smislu«, vidjet ćemo da on tamo nema što da traži: drugim riječima, sadržaj tog pojma autoru uopće ne lebdi pred očima. Interesantno je također, da je taj izraz u ovako omašnom radu upotrebljen svega jedamput, i to u svojevrsnom, uvodnom teoretskom dijelu, ali da to nigdje nije učinjeno kod prikaza bilo koje konkretne manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji. Genealogija njegova čini se da je jasna: autor ga je mogao naći jedino u spomenutom Lenjinovu radu, jer se u nekoliko navrata na njega poziva.

b) Definicija manufakture u općenitijem, širem smislu

Određenje manufakture kojim se autor služi s namjerom da u historijskoj stvarnosti Hrvatske i Slavonije utvrdi koja su poduzeća manufakturna, poklapa se po njegovoj izjavi s određenjem manufakture koje je dao Lenjin u »Ekonomičeskim etjudima«.

Kapitalistička manufaktura po Lenjinu:

»Po naučnoj klasifikaciji oblika preradbene radinosti u njihovom postupnom razvitku rad za trgovca pripada većim dijelom kapitalističkoj manufakturi, jer je ona: 1. osnovana na ručnoj proizvodnji i na širokoj osnovi sitnih poduzeća, 2. uvodi među ova poduzeća podjelu rada razvijajući je i unutar radionice, 3. stavlja na čelo proizvodnje trgovca, kako to i uvijek biva u manufakturi, koja pretpostavlja proizvodnju u širokim razmjerama, kupovinu sirovinne na veliko i rasprodaju proizvoda na veliko, 4. svodi radnike na položaj najamnih radnika, zaposlenih u radnici gazde ili u svojoj kući. Upravo ova obilježja, kako je poznato, karakteriziraju naučni pojam manufakture...«²⁰

Uporednim pregledom manufakturnih obilježja koja navodi autor utvrđujemo da one s Lenjinovim obilježjima nemaju duboko sadržajne veze. Autorova definicija, koja je trebala biti njegovim vlastitim riječima prenesena Lenjinova definicija naučnog pojma kapitalističke manufakture, izgubila je u procesu parafraziranja stanovita obilježja u tolikoj mjeri, da je ispala kvalitativno drugačija. Promotrimo li obilježje koje Lenjin daje pod 1. (osnova manufakture) vidjet ćemo da se kod autora pod 4. uopće ne govori o nizu sitnih poduzeća nad kojima gospodari i koje potčinjava određena kapitalistička manufaktura. To je utoliko čudnije, što autor upravo na slu-

²⁰ Lenjin, Ekonomičeski etjudi IV/2, str. 402.

²¹ Bićanić. Isto djelo, str. 85.

čaju Hrvatske i Slavonije nalazi svu silu t. zv. »decentraliziranih manufakturna«, koji izraz, ako riječ logika nešto znači, upravo treba da bude adekvatni pojam za ta mnogobrojna mala poduzeća. Promotrimo li Lenjinovo obilježje manufakture pod 2. (podjela rada unutar radionice i među mala poduzeća), vidjet ćemo da autor govori pod 3. jedino o unutrašnjoj podjeli rada u samom poduzeću. Razumljivo je da je to sada nužna posljedica činjenice što se već ranije ispustila iz vida ona široka osnova malih poduzeća na kojoj počiva kapitalistička manufaktura. Dok Lenjin govori pod 3. (trgovac na čelu manufakturne proizvodnje) da je na čelu kapitalističke manufakture i proizvodnje trgovac, razumljivo je — u pravilu, jer se radi o definiciji, dotle autor pod 1. govori o kapitalisti kao vlasniku sredstava za proizvodnju, zaboravljajući pritom da manufakturni način proizvodnje poznaje takvo ekonomsko uređenje koje obuhvata i sitne male proizvođače koji su sami vlasnici jednog dijela proizvodnih sredstava. Prema tome manufakturst, trgovac, može organizirati proizvodnju u obliku manufakture ne samo svojim sredstvima za proizvodnju, nego djelomično i proizvodnim sredstvima malih proizvođača, koje je uključio u svoju organizaciju manufakture.

S druge strane Lenjinova definicija više odgovara i historijskom i logičnom postanku manufakture, a nas upravo zanima historijski postanak manufakture:

»Štoviše, manufaktura nije izrasla ni iz krila starih cehova. Trgovac, a ne stari cehovski majstor postao je šef moderne radionice. Gotovo se svuda vodila ogorčena borba između manufakture i zanata.«²²

Dok, po Lenjinu, kapitalistička manufaktura *svodi* proizvođače na položaj najamnih radnika bez obzira bili oni zaposleni u radionici gazde manufakture ili u svojoj kući, dotle autor pod 2. govori jedino o radnicima koji su neposredni proizvođači i u najamnom radnom odnosu prema kapitalisti, ispuštajući na taj način iz vida čitav niz odnosa posredne zavisnosti. Drugim riječima, autor potpunoma zanoravlja odnose onog oblika kapitalističke manufakture čiji je postanak Marx također opisao.²³ Zato se autorova definicija odlikuje i stanovitom statičnošću. To naročito dolazi do izražaja upoređi li se ona pažljivim čitanjem s definicijom Lenjina koji govori o »*uvođenju i razvijanju* podjele rada« o »*svodenju* proizvođača na položaj najamnih radnika« tako da se u ovoj definiciji uvijek osjeća element razvitka proizvodnih odnosa manufakture. Vidi se, drugim riječima, da društveni odnosi proizvodnje nisu statični nego dinamični i u okviru svakog pojedinog manufakturnog poduzeća.

Uzmemo li, međutim, taj pojam manufakture koji nam daje autor i uporedimo li ga s nekim »manufakturama« koje nam pisac otkriva u hrvatsko-slavonskoj stvarnosti, vidjet ćemo da je on neprimjenljiv da izrazi stvarne proizvodne odnose.

Na primjeru manufakture svile, kojim nam autor želi da prikaže razvoj »kućne prerade« u kapitalističku manufakturu, »manufakturni poduzetnik direktno organizira seljačke producente da rade za nj. Kao primjer toga načina proizvodnje možemo uzeti svilarstvo, kojim se bavi oko 13.000 seljačkih kuća u Hrvatskoj i Slavoniji ili izradu ručnih radova.«²⁴ Međutim, analiza ne pokazuje da bi oko 40.000 duša (uzevši da svaka graničarska ili kmetovska kuća ima najmanje tri člana koji se povremeno bave uzgojem dudova svilca) bilo u kapitalističkom najamnom radnom odnosu. Svakako bi ponešto čudno izgledao taj najamni radni odnos kako kmetova na

²² Marx. Bada filozofije, Beograd, 1946, str. 123.

²³ Marks, Kapital III., str. 318—320.

²⁴ Bićanić, Isto djelo, str. 33.

urbarijalnoj zemlji, tako i graničara na carskoj zemlji! Taj manufakturni najamni odnos još je čudniji ako nam sam pisac kaže da proizvođač dudova svilca »nije bio formalno vezan na bečke zakupnike, te je mogao prodati svoje kokone svakome tko ih želi kupiti. Svakome je bilo slobodno baviti se kupnjom, prodajom i preradom svile.«²⁵ Kako vidimo taj »najamni odnos« izrazio se kupoprodajom robe, ali ta roba nije bila — radna snaga!

Usput spominjem, da je nepravilnoj ocjeni ovog oblika proizvodnje u konkretnom slučaju pripomoglo i to, što autor ne razlikuje kućnu preradu (Hauswerk) od nuzgrednog kućnog rada (Hausarbeit), iako i sam kaže da se prva faza u preradi — gušenje ličinaka, otapanje kokona i njihovo prerađivanje — vrši u predionicama (filandama), a ne u tim kmetkim i graničarskim kućama.

Slična je stvar i sa 1.600 zaposlenih seljakinja koje su izrađivale narodnu nošnju za trgovca S. Bergera pri kraju 19. stoljeća. Nije svaki rad za trgovca — manufaktura! Ne kaže uzalud Lenjin da rad za trgovca pripada *većim dijelom* kapitalističkoj manufakturi!

Prema tome pisac nema pravo kada tvrdi da definiciju koju je dao Lenjin primjenjuje u svom radu, što znači da se on u svom radu ne služi fundamentalnim pojmom naučne teorije kapitalističke manufakture.

c) Moderna manufaktura

U teoretskom dijelu svog rada pruža nam pisac još jedan pojam manufakture. Radi se o t. zv. modernoj manufakturi.

»Moderna, t. j. kapitalistička manufaktura, *razvila se je u mnogim granama proizvodnje u Hrvatskoj*. Mi smo već u uvodu spomenuli definiciju manufakture i obradili doba manufakture, pa smo utvrdili, da se već od polovice 18. stoljeća u Hrvatskoj može govoriti o doba manufakture.«²⁶ (Podcrtao J. M.).

Izjednačiti modernu manufakturu sa kapitalističkom, kao što se gore čini, pravilno je, ali je *nepravilno i netočno smatrati*, što proizlazi iz smisla čitavog navoda, a taj se provlači kroz čitav rad, da je *svaka kapitalistička manufaktura istovremeno i moderna manufaktura*. Ovdje se na štetu točnog lučenja manufakturnih oblika i društveno-ekonomskih odnosa u postupnosti razvitka kapitalizma *miješaju dva različita oblika manufakture, ali i dva stadija u razvitku kapitalističke proizvodnje*. Ranije sam pokazao kako Marx luči pojam prave odnosno stare manufakture od pojma moderne manufakture, iako su obje — kapitalističke manufakture. Činjenica je, međutim, da su obje manufakture dar historije, ali u različitim razdobljima ekonomskog razvitka.

Da autor zbilja ne pravi nikakve razlike među ovim manufakturama vidi se iz toga, što on nigdje u faktičnom prikazivanju manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji ne ističe ni jednu jedinu modernu manufakturu, a niči je prema tome analizira, iako se ona po vlastitim njegovim riječima, »razvila u mnogim granama proizvodnje u Hrvatskoj«. Štoviše, autor nam ne pokazuje tu vrst manufakture ni u kasnijem vremenskom razdoblju, premda onda, kad mu je potrebno, posiježe u razmatranju vremenski i do kraja 19. stoljeća, kao što je to učinio u slučaju Bergerovih »manufaktura«, dakle zahvaća vrijeme koje naziva dobom industrijskog kapitalizma, kad po teoriji postoje objektivni uvjeti za nastanak modernih manufakture. U svoje-

²⁵ Bićanić, Isto djelo, str. 151.

²⁶ Bićanić, Isto djelo, str. 85.

vrsonoj klasifikaciji manufakturnih oblika koju nam autor daje u svom radu, a koja je prilično opsežna, nema nigdje spomena o modernoj manufakturi.

Ne može se reći da ovaj prigovor nema veze s razmatranim problemom. Prigovor je stavljen u prvom redu zbog toga, što je u djelu, koje treba da bude prikaz stogodišnjeg gospodarskog razvitka Hrvatske i Slavonije, *evidentno negirana historičnost promatranja*. U drugom redu, ovdje sam se jedino poveo za primjerom Lenjina, koji je svojevrjemenom prigovorio A. Bogdanovu²⁷ prilikom ocjene njegove knjige da gubi iz vida tu historičnost promatranja. Prigovor je konkretno išao upravo na račun netočnosti prikaza pojedinih proizvodnih oblika obzirom na vrijeme u kome se oni historijski pojavljuju:

»Govoreći o historiji industrije autor je posve odlučno stavio kućni sistem kapitalističke proizvodnje »na sredinu puta od obrta k manufakturi« (Str. 156. Teza 6-a). Po datom pitanju takvo pojednostavljivanje ne čini nam se sasvim pravilno. Autor »Kapitala« opisuje kapitalistički kućni rad u poglavlju o mašinskoj industriji, prikazujući nam ga kao neposrednu posljedicu djelovanja mašinske industrije na stare oblike rada. Ustvari, takvi oblici kućnog rada, kakvi vladaju na pr. i u Evropi, i u Rusiji u konfekcionoj industriji, *nikako se ne smiju staviti na »sredinu puta od obrta k manufakturi«*. Oni stoje *dalje od manufakture u historijskom razvitku kapitalizma* i o tome bi trebalo, čini nam se, kazati nekoliko riječi.²⁷ (Riječ »dalje« podcrtao Lenjin, ostalo J. M.).

Isto tako i moderna manufaktura stoji *dalje* u historijskom razvitku kapitalizma od prave ili stare kapitalističke manufakture. I meni se čini da je o tome trebalo reći nešto više. Da je autor prikazao bar jednu modernu manufakturu pod kojom Marx razumije radionice u doba krupne mašinske industrije, gdje se, doduše, radi na veliko, ali gdje pred sobom nemamo fabrike, moglo bi se vjerovati da mu je poznat njen ekonomski sadržaj, princip rada na kome ona počiva, njeno mjesto u razvitku kapitalizma i t. d. Ali, budući da je, kao i u slučaju »manufakture u užem smislu«, izraz »moderna manufaktura« primijenjen u ovako omašnom radu od samog autora tek na jednom jedinom mjestu i to nepravilno, kao i u jednom Marxovom citatu, postavlja se pitanje na koje također treba odgovoriti: u koju svrhu pisac uopće unosi ove termine i tvrdi bar za posljednji manufakturni oblik da se pojavljuje u nizu proizvodnih grana u Hrvatskoj i Slavoniji? Cui prodest?

d) Heterogena manufaktura višeg stepena

Radi se o manufakturnom obliku nepoznatom u teoriji kapitalističke manufakture. Autor ga određuje ovako:

»Heterogena manufaktura višeg stepena postoji u slučaju, ako se heterogena manufaktura sastoji iz asociiranih manufakturnih producenata, koji proizvode dijelove na manufakturni način.«²⁸

Do heterogene manufakture višeg stepena dolazi po autoru kod kasnijeg razvoja brodogradnje na Rijeci, koja dobiva svoje dijelove od specijaliziranih manufaktura s' dara, jedara, užeta i t. d. Drugi primjer za istu vrstu manufakturnog oblika bila bi »metalurškijska poduzeća gdje se produkt sastavlja iz rude, koju daje rudnik, iz drvenog ugljena što ga izrađuje družina ugljenara, iz drva, koja pripre-

²⁷ Lenjin, Recenzija: A. Bogdanov. Kratkij kurs ekonomičeskoj nauki. IV/4, str. 37/38.

²⁸ Bićanić, Isto djelo, str. 184.

maju majstori drvvari kovačnice i t. d.«²⁹ Treći primjer za isti manufakturni oblik bilo bi »udruživanje mlinova za mljevenje žita s manufakturama tjestenine, pekarama i t. d.« Ostavimo zasad po strani pitanje, da li su te specijalizirane pojedinačne manufakture, od kojih je sastavljena heterogena manufaktura višeg stepena, zbilja manufakture i uzimimo zasad kao da jesu. Teoretski karakter raspravljanja dopušta da se pođe s ovakve pretpostavke, kad smo se ograničili na to da se promotri određeni manufakturni oblik kao cjelina. Promotrimo brodogradnju!

»Pao je broj majstora koji prave jedra, zatim broj užara, brodskih kovača i majstora za ukrase. Njihov su posao preuzela posebna, specijalizirana manufakturna poduzeća, koja dobivljaju škverovima već gotove produkte. Tu, dakle, imamo slučaj podjele rada razvojem iz jedne manufakture u čitav sistem manufakture. To je zanimljiv primjer heterogene manufakture. Mnoge takve manufakture šalju svoje proizvode na Rijeku *trgovačkim kanalima*, a neke su osnovane i rade na samoj Rijeci.« (Podcrtao J. M.)

Teorija kapitalističke manufakture uči nas, da manufaktura kako god djelomično potječe iz spajanja raznih zanata, može i sama da se razvije u spoj raznih manufaktura. Poznati su primjeri koje navodi Marx: engleske staklare — manufaktura kristalnog stakla spojena s brusionicom stakla i ljevaonicom mjedi. Pred nama je slučaj raznih spojenih manufaktura koje su više ili manje razdvojena odjeljenja jedne ukupne manufakture (Gesamtmanufaktur). Na praktičnom primjeru ovakvih manufaktura vidi se kako manufakturna podjela rada, koja je i sama nastala na temelju određenog razvitka društvene podjele rada kao na jednom od svojih predujeta, povratno djeluje na društvenu podjelu rada te je razvija i jača.

»Da bi se podjela rada u okviru jedne manufakture izvela savršenije, cijepa se jedna te ista grana proizvodnje na razne, dijelom sasvim nove manufakture, prema tome kakva je razlika među njenim sirovinama ili među oblicima koje jedna ista sirovina može dobiti.«³⁰

Ako u slučaju autorove heterogene manufakture višeg stepena imamo pred sobom oblik Marxove skupne manufakture ili spojenih manufaktura koje su odjeljenja te skupne manufakture, zašto se onda takvu manufakturu ne imenuje svojim vlastitim imenom (terminom) koji već prilično dugo postoji u teoriji kapitalističke manufakture. Nemamo li pred sobom ovu po Marksu opisanu manufakturu, znači da stojimo pred naučnim otkrićem novog manufakturnog oblika koji bi trebao obogatiti teoriju kapitalističke manufakture. O kakvoj se manufakturi ovdje radi?

Teorija kapitalističke manufakture, kao što sam na svojem mjestu to i rekao, obuhvata među ostalim i učenje o odnosu podjele rada u manufakturi i društvene podjele rada. Čini mi se da se u ovom slučaju na ovo učenje zaboravilo. Red je, dakle, da podsjetim na nj.

Svojevremeno je A. Smiths govorio o *velikim manufakturama* koje treba da zadovolje bitne potrebe velike narodne mase i gdje svaka pojedina grana rada zapošljava toliki broj radnika, da je nemoguće okupiti ih u istoj radioničkoj zgradi. Drugim riječima, Smiths je pokušao čitavo društvo promatrati kao neku »veliku manufakturu«. Zbog ovog gledanja uputio mu je Marx slijedeće riječi:

»Ipak, usprkos mnogim analogijama i povezanosti među podjelom rada u radionici, ove se dvije podjele rada (t. j. manufakturna podjela rada i podjela rada u društvu — J. M.) razlikuju ne samo po *stepenu*, već i u *suštini*. Analogija se oči-

²⁹ Bićanić, Isto djelo, str. 137.

³⁰ Marx, Kapital I., str. 300.

gledno ne da osporiti, kad između raznih poslovnih grana postoji intimna veza, na pr. odgajivač stoke proizvodi sirove kože koje štavljač preraduje, a obućar od njih pravi obuću. Tu svako proizvodi postupan proizvod, a posljednji gotov lik kombiniran je proizvod njihovih posebnih radova... *Sad bi tkogod mogao sa A. Smithsom umisliti*, da se ova društvena podjela rada razlikuje od manufakture samo subjektivno... Ali što uspostavlja jedinstvo među nezavisnim radovima odgajivača, štavljača i obućara? To, što proizvodi svakoga među njima postoje *kao robe*. A što naprotiv karakterizira manufakturnu podjelu rada? Da djelomični radnik *ne proizvodi robu*. Podjela rada u krilu društva ostvaruje se kupovanjem i prodavanjem proizvoda raznih grana rada, a jedinstvo djelomičnih radova u manufakturi prodajom različitih radnih snaga jednom istom kapitalistu, koji ih upotrebljava kao kombiniranu radnu snagu.« (Podertao J. M.).³¹

Za jedan dio autorovih asociiranih manufaktura kaže nam se da su *trgovački kanali veze* koje ih spajaju u heterogenu manufakturu višeg stepena. To su manufakture van Rijeke. Za one manufakture koje su na Rijeci, autor u tom pogledu ne daje nikakvih podataka. Moglo bi se pretpostaviti da i njihovi proizvodi idu na škerove u svom — robnom biću!

Nema nikakve sumnje, da se u navedenom slučaju ne radi ni o kakvom originalnom manufakturnom obliku koji bi trebao biti otkriven u Hrvatskoj. To uopće nije nikakva jedinstvena, asociirana ili skupna manufaktura u smislu teorije kapitalističke manufakture. Pred sobom imamo sliku društvene podjele rada posredovane prometnom sferom, a ne neku jedinstvenu manufakturu. Ne vidim razloga, zašto nam autor jednu *već davno po samom Marzu opovrgnutu naučnu neistinu ovdje prikazuje kao stanovito naučno otkriće*. Cui prodest?

Ni u slučaju drugog primjera heterogene manufakture višeg stepena — a to je onaj metalurgijskih poduzeća — nije potrebno za sada ulaziti u raspravljanje pitanja da li se paljenje ugljena, pripremanje drva i proizvodnja rudače vrši na manufakturni način. Uz pretpostavku da to tako jeste, imali bismo pred sobom tri različite manufakture kao odjeljenja skupne manufakture, točnije, imali bismo taj slučaj, ako bi stajala još jedna pretpostavka, a to je da drveni ugljen, rudača i drva ne odilaze u talionicu — trgovačkim kanalima. I Marx je govorio da se »... manufaktura jednog proizvoda može vezati s manufakturama u kojima isti proizvod služi kao sirovina«. Ovdje se također postavlja pitanje: ako je pred nama slučaj skupne manufakture, zašto ga pisac nije tako nazvao? Nejasno je, međutim, i to zašto se ta pretpostavljena manufaktura naziva — heterogenom manufakturom. Ovakve skupne manufakture Marx nije nazivao heterogenim, ni organskim, jer su pojedine spojene manufakture mogle biti različitog karaktera. Što je moglo ponukati autora da u tim pretpostavljenim manufakturama vidi heterogene manufakture? Kod ove posljednje čini se da je uzrok očigledan. Autor je jednostavno ustvrdio da se »produkt sastavlja iz rude, ... iz ugljena, ... iz drva...«. Marx je, međutim, tvrdio da dvostruki karakter manufakture, t. j. heterogeni i organski, potječe iz prirode same izrađevine, a ova da je rezultat bilo posve *mehaničkog sastavljanja samostalnih djelomičnih proizvoda, bilo niza povezanih procesa i manipulacija*.³²

Teško je vjerovati, da autor ne zna da metalurgijska izrađevina, sirovo željezo — nije rezultat *mehaničkog sastavljanja* rude, ugljena i drva, nego da se u ovom

³¹ Marx, Kapital I., str. 301.

³² Marx, Kapital I., str. 289.

slučaju radi o kemijskom tehnološkom procesu i manipulaciji! Zbog toga je s teorijskog stanovišta, ovakova konstatacija neodrživa.

Sa stanovišta ekonomsko-historijskog proučavanja manufakture vrlo je važno da li se one pravilno ocjenjuju i u pogledu svog karaktera. Ako bismo *zamolili autora da nam on sam kaže, zašto je to važno sa stanovišta posla koji on u svojem radu vrši*, on bi nam na to najspremnije odgovorio:

»Ova dva oblika se bitno razlikuju, naročito kasnije kod pretvaranja manufakture u mašinsku industriju igraju sasvim različite uloge.«³³

Ovdje se s autorom posve slažem! Za proučavanje manufakturnog stadija i njegovog prijelaza na stadij mašinske industrije potrebno je znati kako se pojedine manufakture ponašaju. Nije svejedno, da li se manufakturna proizvodnja sastoji iz niza uzastopnih procesa ili iz mnogih dispartnih procesa. Baš tim, što je to pitanje riješila, pokazala je teorija kapitalističke manufakture svoju metodološku vrijednost za oblast ekonomsko-historijskog proučavanja.

Međutim, nema nikakve sumnje, da se konstruiranjem ovakvih manufakturnih oblika, koji ostavljaju dojam kao da se zbilja radi o naučnim otkrićima, autor *zapravo udaljuje od naučne teorije kapitalističke manufakture*. Njegove konstrukcije ne predstavljaju njen dalji stvaralački razvoj obogaćen na proučavanju stvarnosti određene zemlje. Tvrdim, naime, da takve konstrukcije ne predstavljaju dalji stvaralački razvoj same teorije kapitalističke manufakture. Međutim se i ovdje postavlja pitanje koje je od odlučne važnosti za rješavanje problema naučne osnove ekonomske historiorografije: da li je uopće nužno pridržavati se Marxovih ekonomskih teorija u proučavanju pojedinih stadija kapitalističkog načina proizvodnje; zar se ne bi uopće moglo biti bez njih; zar se ne bi moglo doći do pune naučne spoznaje objektivne stvarnosti ekonomske prošlosti nekog naroda i bez oslonca na Marxove teorije? Drugim riječima: da li su Marxove ekonomske teorije elemenat naučne osnove naše ekonomske historiorografije?

Meni se, naime, čini da kad Marxove ekonomske teorije to ne bi bile, onda ne bi bilo potrebno uopće se na njih pozivati i s njima u naučnom radu operirati kao metodološkim elementom. S druge strane, ako to one jesu, čini mi se, da ne bi bilo potrebno da ih se mijenja u tolikoj mjeri, odnosno da ih se uopće mijenja, a da se ekonomski historičar koji tako postupa izvrgava opravdanom prigovoru, da ih na stanoviti način vulgarizira, jer, zbog kojeg bi mu razloga bili u naučnom radu snažniji elementi vulgarizirani pojmovi od izvornih, i u punom smislu riječi naučnih pojmova. —

Iz dosadašnjeg izlaganja vidjeli smo kako autor tretira neke osnovne pojmove Marxove teorije kapitalističke manufakture. Preostaje da se vidi kako se ova teorija primjenjuje u oblasti faktičkog proučavanja. Na taj način bila bi osvjetljena i praktična strana rada, razumljivo u pojednostima, a time i data mogućnost da se pride riješenju postavljenog pitanja.

³³ Iz zaključne riječi prof. Bičanića u povodu diskusije o rukopisu prof. dr. Rudolfa Bičanića, »Hrvatska ekonomika na prijelazu iz feudalizma u kapitalizam«, Sveučilišni list, Zagreb, 1950, br. 10, str. 1.

Grga Gamulin:

NA PODRUČJU LIKOVNE UMJETNOSTI*

I.

»Ne znam kako je do te situacije došlo, ali znam, da toga nigdje na svijetu nema: da jedna grupa umjetnika stvaralaca upravlja naučnom ustanovom, u kojoj se radi o njima samima i o ostalim umjetnicima, o ocjeni njihovih djela, izboru i proučavanju. To, naravno, nije ni slučaj ni neka zabuna, vidjeli smo to iz analize same postave; to je ostatak stanja, koje treba da sasvim mine u našem kulturnom životu.

Funkcija Umjetničke galerije, to je funkcija jedne odgojne i naučne ustanove, a provođenje te funkcije je zadatak i dužnost historičara umjetnosti. Jedino na taj način može se osigurati stručnost i objektivnost postave i rada uopće, a rukovođenje galerijom osloboditi utjecaja ili pritiska bilo koje grupe umjetnika.«

G. G. »O Modernoj galeriji«, »Naprijed« br. 3-1953.

Ovaj svoj vlastiti citat postavljam i sada kao tezu, koja će, nadam se, biti svakome prilično razumljivo. Kad bi bilo potrebno braniti je, moglo bi se navesti toliko metodoloških i psiholoških argumenata, iznijeti historijate nebrojenih slučajeva; no, ne znam zašto, danas već osjećam, da tu tezu ni kod nas više nije potrebno braniti. U svojoj evidentnosti ona se nameće ne samo iz sedmogodišnje historije naše Moderne galerije, nego i iz čitave sistematizacije kulturnog i naučnog rada kod

* Diskusija, koja je nastala nakon članka R. Supeka »Zašto kod nas nema borbe mišljenja« (Pogledi br. 12. god. 1953.), bila je od strane krugova, koji su se smatrali pogođenim, prebačena u dnevnu štampu sa namjerom, da se uvredama i polemičkim invektivama izbjegne stvarno raspravljanje o načelnim problemima. Međutim, kad se i u dnevnoj štampi počela čitovati i problematska strana stvari, potkrepljena s novim podacima, dotični su krugovi smatrali da je potrebno da se diskusija u dnevnoj štampi prekine.

Umjesto produžavanja diskusije u dnevnoj štampi, mi ćemo u nizu članaka donijeti priloge, koji će dokumentirati i razrađivati sva principijelna pitanja pokrenuta člankom Rudi Supeka. Kao prvi prilog diskusiji donosimo gornji članak koji se, u okviru te problematike, osvrće samo na nekoliko pitanja iz područja likovne umjetnosti. — Redakcija

nas, a, naravno, i na strani. A što o tome još uvijek treba govoriti, to je samo dokaz inercije, koja djeluje u našem životu upravo zato, što se temelji na »vitalnim« interesima pojedinaca, koji su u minulom periodu postigli, izvjesne pozicije, a danas ih ne žele napustiti. Ta inercija može djelovati samo dok je »odijeljena« od javnosti, dok su zbivanja i sve te odgovarajuće relacije nepoznate i ograničene na uže krugove. Otuda i tendenca, da se stvari zataškaju i eventualno rasprave u stručnim publikacijama (v. članak K. Hegedušića »Osvrt na anketu zagrebačke radiostanice o našoj likovnoj kritici« u »Bulletinu« br. 3, 1953.).

Zapravo je gornji citat zaključak kraće analize, koju sam na početku prošle godine proveo na jednom primjeru ovog našeg »kulturnog monopolizma«, za koji, evo, neki još uvijek tvrde, da ne postoji, da je samo podla izmišljotina zavidnika i zlonamjernika. Pomislio sam bio, da je nakon pet ili šest godina šutnje (za koju sada sam sebe krivim) vrijeme reći nešto o tom problemu, i napisao sam to u citiranom broju »Naprijeda«. Premda mi je bilo jasno, da s tim osvrtom diram u neka neuralgična mjesta, nisam ni slutio da će te misli, sasvim jednostavne i shvatljive, biti označene još 1953. kao bogohulne, tim više, što je čitaj moj osvrt, koji je došao sa zakašnjenjem od nekoliko godina, bio pisan s mnogo obzira prema relativnim mogućnostima, koje nam se u ovom razdoblju pružaju.

»Ali da se vratimo realnosti. Stanje galerijskog funduša i problem prostora čine i onako zasad možda iluzornim i suvišnim takva razmatranja o našim željama i o pitanju kakova bi Moderna galerija trebala biti pod optimalnim uvjetima. No možda nije suvišno razmotriti pitanje: kako bi ta naša Moderna galerija mogla izgledati, i to već sada, odnosno s nevelikim materijalnim zahvatima«. (Na istom mjestu, str. 5.)

Usprkos svemu, taj moj osvrt nije izazvao diskusiju. Samo je K. Hegedušić, tajnik VII odjela Jugoslavenske akademije sada u »Bulletinu« br. 3-4., godinu dana poslije događaja, pokušao akumulirati izvjesnu protuargumentaciju, govoreći o stvarima, koje s problemom nemaju nikakve veze, odnosno samo utoliko, što bi trebale raspravljanje prebaciti od problema na ličnost, zataškati i iskriviti načelnu diskusiju o pitanju Moderne galerije, koju su toliki naši dobri i najbolji umjetnici godinama osjećali kao nepravdu. Pokušat ću razgovor ponovno skrenuti na problem, što, nažalost, podrazumjeva da K. Hegedušića treba slijediti u stopu i, makar u bilješkama, razračunavati s tim njegovim »skretnicama« i sporednim detaljima, »stablama«, što bi trebala da sakriju »šumu«.²

¹ K. Hegedušić, povrijeđen zbog jedne moje svojedobne kritičke primjedbe iz 1948. g., toliko se zaboravio, da me je u nekom svom interviu (Naprijed, br. 1, 1953.), a povodom jedne moje sasvim nevine i pozitivne misli o umjetnosti E. Vidovića, iz čista mira nazvao »zgužvanim intelektualcem«, dokumentirajući time svoju ličnu intoleranciju i svoje kulturne pozicije. Nakon toga K. Hegedušić više za mene nije ličnost, s kojom se može diskutirati, a što sam to primoran da ipak činim, jest zbog samih stvari, koje treba razjasniti.

² Osnovna intencija svih, koji s argumentima ne mogu braniti svoje pozicije, je osveta, a njihova metoda je udarac na ličnost. Uvijek i svugdje prepoznat ćemo ih po toj intenciji i po toj metodi, pa se tako i sada K. Hegedušić povodom mog načelnog osvrta na jedan aktuelan problem upušta u niz »protuudaraca« i prijetnja. Kao prozirnu osvetu on nagovješta Dr. A. Baueru, da će mu u idućem broju »Bulletinu« »posvetiti malo pažnje«. To je taj metod i ta namjera ljudi nesposobnih za načelnu borbu i logičnu argumentaciju. A lijep primjer tog uvjerljivog

A ta šuma, to je upravo klasičan primjer monopolizma, koji je u upravljanju i postavi Moderne galerije poprimio oblike vrlo izrazite, ali ne samo monopolizma, nego i jedne osobite situacije: *što nekoliko umjetnika, kao poslodavci i kupci većini ostalih svojih kolega po profesiji, ne samo ispoljavaju svoje predilekcije i subjektivne ocjene (što je kod njih kao stvaralaca sasvim razumljivo i na neki način nužno), nego, upravo kao umjetnici, očituju nerazumijevanje spram naučne metodike rada galerije.* To se očitovalo u unutrašnjem djelovanju ustanove, t. j. u njenoj aparaturi (fototeka, arhiv, izložbe kojih nema, a edicija još manje), a i u njenom vanjskom izgledu. Drukčije nije u toj situaciji ni moglo biti, i prolazile su godine, tokom kojih se moglo samo čekati ne će li stvar ipak krenuti na bolje. Moderna galerija u Ljubljani priređivala je redom izložbe i retrospektive, postavljene znalački i s mnogo brige, a kod nas? Priređena je samo omanja retrospektiva E. Vidovića, a i to na osnovu više privatne inicijative. *Informativna i naučno istraživačka funkcija galerija zakazala je potpuno. Bez retrospektivnih zahvata i bez makar i najmanjih edicija, ona je ostala samo kao neka antologija naše novije umjetnosti.* I ostavivši po strani sve ostalo (izdavačku i informativnu ulogu same galerije, njenu naučnu djelatnost, kao i ostalih ustanova Akademije) osvrnuo sam se u spomenutom inkriminiranom članku samo na ovu informativnu funkciju prezentacije. Nije bilo teško utvrditi u drugom katu (jer prvi ostavljam sada po strani):

1. da postavi galerije, uslijed nekog apstraktnog kronološkog redosljeda, nedostaje određenija koncepcija: formirati više ili manje stilske cjeline u redosljedu struja i razdoblja, koja su se smjenjivala, ili, barem slijediti redosljed umjetnika kao posebnih jedinica u relativnoj, ali stilski logičnoj kronologiji. No uzevši u obzir poteškoće prostora i raspoloživog materijala, a te su poteškoće zaista znatne, trebalo je barem izbjeći najgrubije anahronizme i stilske sudare: kao što je ekspozicija Uzelca nakon Tartaglie, Varlajeva »Voćnjaka« do »Lože«. A. Krizmanić, najranijeg Gecana do najnovijeg Seferova u rasponu od tri decenija i t. d. i t. d., o stilskim neskladnostima da i ne govorim;

2. da su pojedini stariji umjetnici nesrazmjerno brojno prezentirani i posvećene im čitave dvorane, dok su ostali isto tako stari, ali ponekad i daleko kvalitetniji, kao, na pr., E. Vidović i O. Herman, predstavljeni daleko slabije: Herman sa šest, a Vidović čak samo sa — dvije!

3. da su velike vrijednosti naše moderne umjetnosti, koje bi trebale i mogle u toku postave galerije djelovati svojim impresivnim crescendom, zapostavljene. Opusi Postružnika, Šohaja, Mezdjića, Šimunovića, Glihe, Motike, Angeli-Radovanića i Bakića, razbijeni su, reducirani na minimum ili uopće realno ne postoje.

Pitao bih sada: zašto ja ili bilo koji građanin ove zemlje ne bismo mogli izvesti te konstatacije na osnovu očiglednih činjenica? No ostavimo po strani stručnu stranu problema, jer ako već ja lično, kao nastavnik povijesti umjetnosti na Fakultetu, ne mogu bez opasnosti inkriminacije i diskriminacije te konstatacije izvesti i negodovati zbog slike razvitka, koju galerija našim studentima pruža, postoji tu još uvijek najjednostavniji i najprimarniji osjećaj pravednosti i istino-

načna je i prijetnja, da treba podvrći »kritičkoj analizi razvoj naše likovne kritike« (jer svakako je to potrebno učiniti prije, no što se podvrgne kritičkoj analizi razvoj našeg slikarstva, recimo), pa »ako to oni (t. j. historičari umjetnosti) ne učine, neka se ne ljute, ako se tim pitanjem pozabavi netko drugi van njihove profesije«. Da, čuo sam već za tu smiješnu prijetnju, dostojnu djetinjaste osvetoljubivosti ljudi, koji se smatraju povrijeđeni od kritičara ili uvrijeđeni zbog insubordinacije.

Ljubivosti: nije to slika naše umjetnosti, niti je to razina naših mogućnosti, koju na taj način pokazujemo sebi i strancima; i nije pravedno da (kao primjer samo) V. Becić ima u Galeriji osamnaest slika, a O. Herman šest, Lj. Babić četrnaest, a E. Vidović samo dvije, V. Radauš jedanaest radova, a V. Bakić jedan jedini.

No, — nažalost, oni, koji upravljaju situacijom i disponiraju prezentacijama (svojim i svojih kolega), nemaju oči za te nesrazmjere i za te neistine, pa se tako nepravda proširuje na mnoge druge umjetnike, na one iz srednje generacije osobito. *I to je ono, što je čudno i pomalo tužno u ovoj našoj zagrebačkoj situaciji: što se nitko nije protiv toga pobunio.* Ni pogodeni umjetnici, ni stručnjaci (uključivši mene), ni jednostavni gledaoci i ljubitelji umjetnosti. A uslijed kojih motiva se meni i sada spočitava što uopće diram u ova pitanja i kritiziram ovo nepravedno i nestručno upravljanje?

»Usljed kojih razloga može doći do ove apsurdne situacije, u kojoj deset Radauševih skulptura stoji naprama dva portreta Koste Angeli Radovanića? I da ta situacija bude još jasnija, naprama jednoj skulpturi Vojina Bakića, i to njegovom malom »Biku«, koji ne predstavlja ni njegovu vrstu ni kvalitetu? Usljed kojih razloga nema u galeriji »Portreta Gorana Kovačića« ili »Portreta Nade Dimić«, i zbog čega naprama, recimo, »Glavi muškarca« Julija Papića stoji jedna mala terakota kipara Pavla Perića?

Usljed onih istih, zbog kojih je i čitava postava Moderne galerije tako nepravilna. Usljed toga, što galerijom upravljaju sami umjetnici, točnije jedna grupa likovnih umjetnika, i konkretno govoreći: umjetnici iz VII. odjela Jug. akademije (Na ist. mi.)

Ti razlozi, motivi izvedeni jednostavnim pregledom naučnog rada i zadatka ustanove, i njene postave kao rezultata upravljanja od strane ove male grupe umjetnika, postali su »tabu« u likovnom životu Zagreba, nešto, što je svakome jasno, ali o čemu ne treba niti je uputno govoriti, i ljudi su ove apsurdne nesrazmjere trpjeli kao nešto, što mora biti, u rezignaciji i apatiji, koje su uvijek najgori znak za neku kulturnu i društvenu situaciju. A kad sam nakon nekoliko godina šutnje — čak niti uslijed osjećanja profesionalne dužnosti, nego naprosto kao građanin, koji neke stvari gleda i zapaža — upozorio, da bi se taj problem ipak moglo prodiskutirati, a možda i riješiti u smislu jedino pravilnog rješenja, kako K. Hegedušić na to odgovara?

Na moje primjedbe (koje ni izdaleka nisam u osvrtu iscrpio, nego sam, iz sumarnog pregleda tek nasumce nabrojio nekoliko primjera) on primjećuje:

1. Historičari umjetnosti (na čelu samnom, jer sam u to vrijeme vršio dužnost načelnika u Ministarstvu prosvjete) upravljali su već jednom Galerijom i to »tuga-ljivo«, a postava je bila slaba, ni sistematska, ni reprezentativna, ni naučna.

2. O. Herman, koji se sada navodi kao primjer ograničavanja prezentacije, bio je u toj postavi predstavljen samo sa jednom slikom.

3. Dalmatinska trijada (Vidović, Tartaglia, Plančić) nije ni u toj postavi bila uspostavljena.

4. U jednom malom prolazu, gdje je netko aranžirao malu zbirku grafike, ja, navodno, prigovaram što uz radove iz majstorske radionice K. Hegedušića, nisu izloženi »Vaić i mnogi drugi«, a Vaić je ipak izložen.

I to je sve! Kad netko nema mogućnosti da govori o problemu i brani pozicije, koje su očito nepravilne i nepravedne, onda skreće razgovor na nešto drugo, izvuče ponegdje kakav detalj, koji bi eventualno mogao poslužiti, ako već ne kao protuargument, a ono barem kao protuudarac. No kako i ti »protuudarci« izgledaju u ovom slučaju?

Ad 1. Historičari umjetnosti (konkretno samo kustos Marcel Gorenc), jer upravitelj je galerije u to vrijeme bio slikar M. Rački, a jedan od kustosa O. Herman) dizali su u prvo vrijeme nakon Oslobođenja galeriju iz ruševina, takoreći, osposobili otuđenu zgradu u brzini s minimalnim troškovima. Bez materijalnih i tehničkih sredstava, kojih tada jedva da je bilo, tadašnja je uprava s velikim oduševljenjem započela radom. Vlastitim su rukama podvornici okrećili dvorane, pa je Marcel Gorenc u prvom katu (s kojim je jedino tada Galerija raspolagala) sa cigl. h 20.000.— Din kredita izvr. io prvi privremeni postav sa *predratnim fondom*, koji je zatečen i tek iz skrovišta izvučen. Pa kad K. Hegedušić iz sadašnje perspektive milionskih kredita Akademije i jedva ograničenih mogućnosti otkupa govori o »tugaljivom upravljanju« tog poratnog pionirskog vremena, što je to, ako ne mentalitet čovjeka, koji disponira s poznatim mogućnostima velike centralističke ustanove, a ne zna, zapravo, kako da ih upotrijebi? I ujedno je to zaista nemoć čovjeka, koji je toliko moćan, da ga je vlastita moć dotjerala u škrupac, iz kojega se može braniti samo uvredama i pozivima na tuđe »neuspjehe«.

Nakon te zaista privremene postave u jednom katu, Akademija je preuzela galeriju, investirala milionske svote i nakon dvije godine postavila galeriju u oba kata. *Što je jedna sistematska otkupna politika kroz ovaj niz godina do danas mogla od naše galerije učiniti, nije teško zamisliti.* No kad već K. Hegedušić forsira tu komparaciju, mogu mirne duše ustvrditi: ona improvizirana i sužena postava Marcela Gorencu nije bila ništa slabija od ove sadašnje.

Ad 2. Kad je netko navikao djelovati sa svojih moćnih pozicija teško može shvatiti skromnost drugih i moralnu visinu umjetnika, kojih sigurnost izvire iz njihova djela. O. Herman bio je u tadašnjoj postavi predstavljen ne doduše s jednom slikom, kako to K. Hegedušić navodi, nego sa dvije, prvo zato, što ih više nije bilo u galeriji, a drugo, zbog toga, što se sam O. Herman tada nalazio u upravi galerije, ali mu zato nije ni na um palo, da forsira sebe i vješa na veliko svoje slike, kao što to danas rade neki drugi. A imao je pun atelijer vanrednih djela i mogao je donijeti ih i »posuditi« galeriji, poput ostalih. *Pa tako i u ovom slučaju ovi ljudi skromnost O. Hermana misle da mogu upotrijebiti u svoju obranu, a niti ne primjećuju kako im on upravo takvim primjerom daje tešku moralnu lekciju.*

Ad 3. Tu uzgrednu primjedbu o dalmatinskom krugu Vidović-Tartaglia-Plančić nabacio sam kao lijepu mogućnost, koju bi trebalo eventualno iskoristiti, a ni u kom slučaju iz lokalpatriotskih razloga, kako to K. Hegedušić na jednom mjestu aludira. Jer to isto zatvaranje stilskih cjelina uočio sam i u slučaju Pro-ljetnog salona, i grupe »Zemlja«, koja je također bez potrebe razbijena, dok je u postavi M. Gorencu bila zaokružena. No niti takvu objektivnost nije K. Hegedušić u stanju pravilno ocijeniti, niti intenciju jedne konstruktivne kritike, koja sa konkretnim sugestijama pokušava ispraviti greške i nepravde. (A da prva provizorna postava u jednom jedinom katu nije mogla ni pomišljati na sistematizaciju koju sada dva čitava kata dozvoljavaju, jedva da je potrebno napominjati). I na kraju:

Ad 4. Kakvim neumjesnim potezom K. Hegedušić misli sugerirati da »tjeram propagandu«, jer u maloj zbirici grafike nisam »vidio« Vaića (a možda ni ostalih

13 grafičkih listova naših grafičara?) O da, nažalost, vidio sam Vaića, jednog jedinog, kao što sam vidio (što u svom osvrtu nisam ni napominjao) u tom istom prolazu jedan crtež Željka Hegedušića, jednu fresku Branke Hegedušić i cio niz grafika iz majstorske radionice K. Hegedušića. I (kad smo već došli do ovih neprijatnih konzekvenca) u tome je upravo stvar: što su i F. Vaić i F. Šimunović i Tomašević crtači visokih kvaliteta sa značajnim opusima, i što je time ne samo njima učinjena nepravda, nego i objektivna istina o stanju i vrijednostima naše grafike krivotvorena.

I sada bi se tu »propagandu« (priznajem: propagandu, ali protiv nepravde i krivotvorenja) moglo tjerati i dalje. Zaista mislim, da bi mladi umjetnici iz spomenute majstorske radionice trebali biti izloženi i u Mod. galeriji ako je to moguće, ali ne samo zato, što pripadaju toj radionici, a to znači, da bi mogli biti izloženi nakon što bude dovoljno prostora, da se starije i vrsne umjetnike barem donekle prikaže u njihovoj kvaliteti. A isto tako mislim, da je i Željko Hegedušić trebao biti izložen (premda po mogućnosti ne u ovom izboru), ali ni u kom slučaju sa isto toliko slika (sa dvije) kao stari E. Vidović, nestor našeg slikarstva, koji za sobom ima šest decenija rada, opus od nekoliko stotina, pa i hiljada slika, i priznanje, koje prelazi granice naše zemlje.

Nije ugodno iznositi sva ova imena i proširivati argumentaciju, na što me K. Hegedušić sili svojim nastojanjem, da načelno tretiranje problema prebaci na teren polemike i pamfleta (»gamulinci«, »gamulinski način mišljenja« i slično). No možda je već i s ovim stvar postala jasna. Da li bi postala još jasnija, ako bih podsjetio koliko su neki članovi VII. odjela Akademije išli daleko u tom iskorišćavanju svog privilegiranog položaja? Kad ustanovimo da je srazmjer kipova V. Radauša prema onima P. Perića, K. Angeli Radovanija i V. Bakića uglavnom kao 10:1, ne će li nas začuditi kad opazimo (v. katalog, 1951. str. 75, 76) da je od tih deset skulptura njih šest »vlasništvo autora«. To znači, da je ovaj kipar dio svog atelijera »velikodušno« prenio u galeriju. *No koliko bi slikara i kipara to isto tako »velikodušno« bilo učinilo?*

II.

Jugoslavenska akademija izrasla je na likovno-umjetničkom području do velike centralističke zgrade, u kojoj su, pod upravom nekolicine umjetnika iz VII. odjela (zapravo nekolicine od njih nekoliko) koncentriran cio niz ustanova. Je li u ustanovama s izrazito naučnim zadatkom situacija nešto bolja?

To zavisi od njihova karaktera i od kadra, koji u njima radi, i o tome, koliko je njihov zadatak neposredno vezan za savremeni likovni život; no osnovne karakteristike njihove situacije su u svakom slučaju slijedeće:

1. one su nesamostalne, bez mogućnosti da razviju neke forme samoupravljanja i demokratske kolektivne razrade svojih naučnih planova i njihovog slobodnog provođenja.

2. osim toga, što su u potpunoj zavisnosti od jednog jedinog centra t. j. VII. odjela Akademije, sam taj centar nije stručno kvalificiran da rukovodi s njima. On, naime, nije sastavljen od historičara umjetnosti ili, barem, od historičara ili arheologa, koji su naučnoj metodici historije umjetnosti svakako mnogo bliži, nego od likovnih umjetnika; što je slučaj, mislim, jedinstven u kulturnom svijetu.

Kulturni život

Na taj način situacija ovih naših naučnih ustanova u dvostrukom je smislu apsurdna: kruta centralizacija i zavisnost, koja sama po sebi koči razvoj naučnog rada u našoj sredini, komplicira se sa zainteresiranim i nužno nestručnim rukovođenjem sa strane likovnih umjetnika.

Je li tom problemu potrebno pobliže objašnjenje?

Likovni umjetnici iz VII. odjela Akademije mogu biti ne znam koliko zaslužni, a u većini slučajeva oni to zaista i jesu. Njihova vrijednost je u njihovom likovnom stvaranju. Na temelju njega oni su i izabrani u Akademiju, a nikako ne na temelju svojih naučnih kvaliteta ili poznavanja metodike i organizacije naučnog rada. Takav rad ne samo da nije njihov zadatak, nego ih često teško opterećuje, oduzima im dragocjeno vrijeme i t. d.

Štoviše: njihov umjetnički poziv, strastveno zalaganje i vjera u svoje vlastite likovne, stilske pozicije, čini ih nužno subjektivnim u suđenju i ocjenjivanju svojih i tuđih radova. Njihov kriterij podvrgnut je jednom dubljem, unutrašnjem, stvaralačkom nagonu, on, dapače, mora da bude njemu podvrgnut. Čak kad se i isključi svaka izvanjska, konkurentna primjesa (a ona se ni teoretski ni praktički, nažalost, ne može isključiti) teško je naći umjetnika, koji je u stanju da se toliko desubjektivizira, da bi mogao doseći mogućnost objektivne naučne metode. Da i ne govorim o shvaćanju nužnosti te metode, njene sistematizacije, i sl. Mnogi primjeri u stranoj i našoj historiji to bjelodano ilustriraju, a nikakva, često vanredna umjetnička senzibilnost, to ne može nadoknaditi. Slučaj naše Moderne galerije samo je jedan primjer takovog odnosa.

Ustanove, koje su sticajem okolnosti došle pod neposrednu (i u stručnom pogledu nikome dalje odgovornu) upravu umjetnika iz VII. odjela jesu: Stara i Moderna galerija, Biblioteka, Grafički kabinet, Arhiv za lik. umjetnost, Gipsoteka, Restauratorski zavod, Zavod za arhitekturu i urbanizam, Institut za lik. umjetnost, a u formiranju su Galerija instituta i Galerija kopija.³

Treba već jednom upozoriti na nepotrebno i smišljeno preuveličavanje uloge, koju VII. odjel prisvaja. Nije, naime, točno da je akademija »pristupila formiranju« tih ustanova: uz Modernu galeriju, koju je gotovu pripojila, ona je Restauratorski zavod preuzela od Muzeja za umjetnost i obrt, Grafički kabinet od materijala Mod. galerije i Gipsoteke uz pohranu Graf. zbirke, Sveuč. biblioteke i Dijecezanskog muzeja; preuzela je, također, Gipsoteku od Grad. narod. Odbora, kao i Arhiv, koje je svojom inicijativom i dugim radom izgradio Dr. A. Bauer (nakon toga zbog nekog sukoba jednostavno »udaljen«). Institut za likovne umjetnosti, međutim, nije uopće nikakav institut (koji bi po svojoj definiciji trebao biti operativna ustanova), nego

³ K. Hegedušić za ustanove, koje je Akademija »naslijedila«, piše da su izgledale »bijedno provincijski«. Ništa bolje ne ilustrira neshvaćanje naučnih zadataka ovih ustanova, koliko upravo ovaj nadmeni ton. Nije istina da je Strossmajerova galerija izgledala »bijedno provincijski«, nego je bila isto ovakva u svom fundusu, poznata širom svijeta, sa katalogom daleko boljim od sadašnjeg. Njeno vanjsko uređenje je stvar uloženi materijalnih sredstava, spretnijeg aranžiranja, i ništa drugo, a naučni rad je jednak nuli. Isto tako je prof. A. Scheider ostavio jezgro današnje biblioteke, proširenje koje je isto tako samo materijalno pitanje. No, da korigiram samog sebe, nije zapravo ni samo materijalno pitanje, jer se s uloženi sredstvima mogla biblioteka graditi daleko sistematičnije, s neposredno potrebnim knjigama i stručnim časopisima, u kojima se današnja nauka prvenstveno i razvija. A naslijedena, točnije pripojena Moderna galerija isto je tako u svom fundusu već postojala, dok bi njene akvizicije, vršene nesistematski i bez plana, upravo mogle biti primjer nestručnog proširivanja.

je to obično administrativno tijelo, koje je trebalo da koordinira rad gornjih zavoda i galerija. Ovaj »institut« također nema svoje stručno rukovodstvo, nego se na njegovu čelu redovno nalazi jedan umjetnik. I sada treba zamisliti rad takovog »instituta« i ustanova, kojih rad bi on trebao da koordinira i stimulira na području, na kojem metodiku rada kod nas treba tek izgraditi i osvojiti, sa kadrovima, koji su vrlo mladi i najčešće neiskusni! Kakav je rezultat rada u Modernoj Galeriji, vidjeli smo. Je li Galerija, kao i Gipsoteka uostalom, inicirala neki sistematski ili uopće monografski zahvat? Arhiv, koji je Dr. A. Bauer bio osnovao uz Gipsoteku, predstavlja, bez sumnje, lijep zametak široko zasnovanog i pozitivnog posla, ali metodski nije uopće upućen pravim putem sabiranja građe, te je osim toga zapostavljen; a trebao bi sam po sebi da bude ništa drugo, nego institut za likovnu umjetnost (koji naslov pogrešno nosi već gore spomenuto »administrativno tijelo«), te da sistematski započne topografskom, a ujedno i monografskom obradom, sa svim tehničkim aparatom i potrebnim kadrom stručnjaka. No godine prolaze bez ikakvog sistematskog rada, osim što se poneka privatna inicijativa tu i tamo materijalnom pomoći priveže za Akademiju i prikaže kao rad instituta, a ima slučajeva kad se i radovi započeti i finansirani od ostalih ustanova nastoje privući (radovi na monografiji Felbingera i Karasa). Bez sumnje, ima tamo i ustanova, u kojima vrijedni radnici, historičari umjetnosti, rade svoj posao »prepušteni« sami sebi (Grafički kabinet, u prvom redu), a čini se da je »Zavod za arhitekturu i urbanizam«, rukovođen od stručnjaka arhitekata, još plodonosniji. »Galerija instituta« (?), koja je u formiranju, opet je nešto, što pored Moderne galerije nema kod nas zaista nikakva smisla. To bi pored Moderne, trebala biti nekakva još »modernija«, na neki način »eksperimentalna galerija«. No u svakom slučaju to je ustanova, koja upravo kao takva najmanje spada »u Akademiju«.

Na taj način vidimo kolika se koncentracija ustanova i sredstava nalazi u rukama nekolicine umjetnika iz VII. odjela. Kao što je M. Prelog već jednom napisao: u času kad i Savjet za prosvjetu i kulturu provodi što širu decentralizaciju i daje sve veću samostalnost ustanovama, velik broj najvažnijih ustanova nalazi se još u rukama jedne velike institucije, koja s njima rukovodi hijerarhijski iz jednog jednog centra, t. j. VII. odjela. »Odjel njima i upravlja, jer i treba (!) da upravlja, budući da su mu te ustanove od Predsjedništva Akademije date na upravljanje« — kaže K. Hegedušić, i to bi sada trebao da bude jedini argument. A zašto Odjel »treba« njima da upravlja i zašto ih je Predsjedništvo njemu »dalo«? Jer mu ih je Narodna vlast povjerila — reći će K. Hegedušić. I u tome je upravo stvar: Narodna vlast ih je zaista svojedobno (1947) prepustila Akademiji. No bilo je to u vrijeme, kad je naprama državnom rukovođenju izgledalo da će to biti korak k decentralizaciji i kad još nije bilo ni govora o samoupravljanju ustanova. Nije se, osim toga, uzelo u obzir, da su time ove ustanove došle zapravo u nestručne ruke, bez stvarne kontrole sa strane države. Dok su »historijske« ustanove sasvim logično rukovođene od historijskog odjela, ove sa područja umjetnosti potpale su pod umjetnike same. Uslijed toga došlo je do paradoksalne situacije, da nekoliko umjetnika upravlja ne samo galerijama, Gipsotekom, Grafičkim kabinetom, u kojima se sabiru i izlažu njihova djela i ona njihovih umjetnika, nego i naučnim ustanovama (Arhivom), u kojima se njihova djela proučavaju.⁴

⁴ U osobito nezgodnu situaciju došla je pri tome moderna umjetnost. Započelo se doduše radom na obradi opusa i nekih članova akademije, ali, naravno, pod njihovom kontrolom. Oni odlučuju o izboru slika, piscu, podacima i t. d. svoje knjige. Očito je, radi se zapravo o mapama, i mislim da je potrebno, da svi naši

Pa kad znamo taj način upravljanja unutar ovakve centralističke i strogo hijerarhijske institucije kao što je Jug. akademija, onda nam se navođenje K. Hegedušića, da u Akademijinim ustanovama i galerijama radi još 12 historičara umjetnosti, čini sasvim neumjesnim. O da, oni zaista rade, ali kako? Kakve su njihove kompetencije? Postoje li barem tragovi samoupravljanja u njihovim ustanovama? Smiju li oni izmijeniti mjesto dvjema slikama na zidu, a kamo li preformirati jednu dvoranu bez »nadležnog« odobrenja? Smiju li oni napisati bez tog odobrenja barem kakav novinski članak, što im poznata okružnica iz 1950. g. zabranjuje? Nije li B. Vižintin »stavljen na raspolaganje« zbog jedne nedužne primjedbe o slikaru N. Mašiću, R. Putar zbog nekog novinskog članka, Dr. A. Bauer zbog neslaganja s jednom odlukom Predsjedništva, Z. Šenoa ne znam ni sam zbog čega, i nije li D. Kečkemet nakon povratka iz vojske našao u Gipsoteci svoje mjesto »zatvoreno«? Ne bi želio više na ovom mjestu govoriti o radu i životu mladih ljudi, koji su tamo ostali, o psihozi, u kojoj se stalno nalaze. A skoro svi su studirali i diplomirali na našoj katedri. Ima ih dvanaest — kaže K. Hegedušić s ponosom, a trebalo bi ih u tim ustanovama biti tri puta više. No to bi značilo imati jasan pojam o funkciji tih ustanova, o organiziranju naučnog rada u njima i o zadacima, koji nas na ovom polju čekaju.

Treba li još jednom naglasiti: umjetnici iz VII. odjela Akademije svi su od reda zaslužni likovni radnici, a mnogi od njih spadaju među naše najveće vrijednosti. Isto tako svi oni niti znaju za mnoge probleme i događaje, niti su svojom voljom došli u priliku da se bave poslovima, koji po svim kriterijima na njih ne spadaju. I uopće se tu ne radi o ličnostima, nego o sistemu, koji treba mijenjati. Smijemo li i možemo o tim stvarima diskutirati bez opasnosti diskriminacije (koju

umjetnici dobiju mape svojih radova; ali sa naučnom obradom, sa monografijama, dakle, to nema nikakve veze, a sumnjam, da to i spada u Akademiju. Kako umjetnici iz VII. odjela zamišljaju takav rad, najbolje ilustrira Hegedušićeva primjedba, da sa knjigom o Jurju Plančiću nisam slikaru učinio velike usluge. Pošto je nekim ljudima teško emancipirati se od pojma međusobnih usluga, razumljivo je, da ne mogu niti zamisliti situaciju, u kojoj bi se prvenstveno radilo o historijskoj istini, koja uostalom pravim umjetnicima ne može škoditi. Mogu, međutim, prihvatiti da nekima zaista naškoditi može, i otuda upravo njihova briga i borba za naučne ustanove i izdavačka preduzeća. Naučna obrada neke historijske ličnosti, međutim, stvarna monografija, dakle, mora nastojati da problem iscrpi do kraja, da objavi i mladenačka i slabija djela; samo tako dolazimo do slike razvoja dotičnog umjetnika i do historijske istine, o kojoj se u nauci jedino i radi. To su notorne stvari, a što ih tajnik VII. odjela, koji rukovodi naučnim radom tolikih zavoda, ne zna, nego ovu metodu drugima »spočitava«, pokazuje kakova je zapravo sudbina tih zavoda, i šta zapravo on traži od kritike.

I samo za ilustraciju Hegedušićeve »kritičarske« metode navodim, kako on jednoj knjizi koja je samo za utvrđenje kronološkog kataloga zahtijevala godine traganja i rada, slavodobitno prigovara grešku, koju je otkrio: zamjenu imena jednog kolekcionera: Branislav umjesto Radoslav. Upravo tako! Što se mojih grešaka tiče, mogu ih, nažalost, sam navesti i drukčijih i većih, ali kad Hegedušić prigovara opremi (koja je zavisila od sredstava, ne Akademijinih, naravno, nego Matice Hrvatske, koju sam i trebao i morao štedjeti), a koja je oprema ipak za naučnu ediciju na znatnoj visini približujući se reprezentativnom izdanju, onda je opet jasno, da on uopće ne shvaća razliku između studije i mape, te da gleda kroz svoje »reprezentativne« naočale luksurloznih izdanja »iz usluge«. A kad se Hegedušić upušta i u prigovore »provincijalnim slovima naslovne stranice« (koji su, uostalom, sasvim na svom mjestu), onda je sasvim jasna objektivnost i dobronamjernost takve kritike. Njena metoda je nenaučno cjepidlačarenje, a njen cilj je osveta.

K. Hegedušić stalno vrši) — to je problem, na koji bi trebalo odgovoriti. Nije li moja kritika bila principijelna i jesam li u »inkriminiranom« članku u »Naprijedu« uopće postavljao neka lična pitanja? Tako ni ove primjedbe ne pogadaju ničije ni lične ni umjetničke kvalitete, pa ni Hegedušićeve. Ja, a i mnogi ostali radnici na ovom području naprosto mislimo da je organizacija naučnog istraživanja na polju lik. umjetnosti u Zagrebu u osnovi pogrešno postavljena. Svi umjetnici iz VII. odjela vjerojatno i spadaju u Akademiju (a spadaju tamo i neki drugi), ako je shvatimo kao dignitativno tijelo. No ako je Akademija tijelo, koje centralistički i autoritativno rukovodi mnoštvom važnih i najvažnijih operativnih zavoda, tada situacija postaje apsurdna. Jer kome je odgovoran VII. odjel, odnosno Predsjedništvo Akademije, i pod čiji nadzor oni spadaju? Javnosti, možda? Ta na najmanji načelni prigovor, eto, kako tajnik odjela odgovara. I kako se uopće obnavlja taj zatvoreni krug Odjela? Natječajem? Javnim raspravljanjem o kandidacijama, diskusijom? Slučaj S. Kolar na to daje neugodan odgovor, makar na drugom sektoru i u drugom odjelu. Taj krug obnavlja se partenogenezom: iz sebe samog i po sebi, bez utjecaja sa strane. Koga oni hoće biraju ili, točnije, ne biraju nikoga, i tako se ogromna sredstva otkupa, organizacije, izlaganja, proučavanja i izdavanja nalaze koncentrirana u nekoliko još k tome i nestručnih ruku. Pa kad K. Hegedušić u Bulletinu (str. 57) svojim neduhovitim »polemičkim« tonom, koji kompromitira i Bulletin i Akademiju kaže:

»Tri mudraca iz radioankete predbacuju dakle VII. odjelu, što se u njegovim rukama nalaze njegove ustanove, instituti, arhivi i t. d. Bez obzira na te suviše plurale . . . u čijim bi se — molim lijepo — rukama trebale nalaziti? Famosni korijen-čvor je uredio i sredio, opremio i postavio ustanove, koje je naslijedio, tako, kako to ne bi znala ni mogla, a po svoj prilici niti se sjetila i jedna druga ustanova u zemlji izuzev Akademije« . . .

treba mu naprosto reći slijedeće: da se u rukama VII. odjela ne nalaze »njegove«, nego naše ustanove, t. j. svijuju nas, a da bi se u rukama svijuju nas, t. j. državne zajednice, trebale i nalaziti (upravljane od kolektiva svojih naučnih saradnika), a ne u rukama jednog zatvorenog kruga privatnika. A to, da je VII. odjel opremio i postavio ustanove . . . »tako, kako ne bi znala ni mogla . . . i jedna druga ustanova . . .«, to je već nešto, što bi moglo izazvati rabelaisovski smijeh, kad taj smijeh ne bi bio gorak: tako, dakle, govore o sebi neki naši »besmrtnici«! Stvar je, zaista, smiješna, jer te bi zavode tako i s tim sredstvima bio mogao svako postaviti, a u prvom redu one same, kao što bi svaka direkcija nekog muzeja sa dobrim budžetima mogla učiniti isto. Dapače, i daleko više, stručnije i bolje. Jer znanje i poznavanje naučne metodike je jedno, umjetnost sama nešto drugo, a milionska materijalna sredstva nešto treće, pa bi bilo dobro, da se narodni novci ne uzimlju više kao »vlastita zasluga«. Njih trošiti, znamo, nije velika vještina, pa čemu, dakle, samouvjereno tvrditi, da to »ne bi znao ni mogao« nitko drugi?

III.

Ostaje još jedan slučaj, koji K. Hegedušić u svom »Osvrtu na anketu zagrebačke radiostanice o našoj likovnoj kritici« pokušava obraniti. Taj je slučaj po svojoj važnosti mnogo manji, ali po svojoj tipičnosti i izrazitosti ne manje klasičan. Radi se o »Izložbi pedeset godina jugoslavenskog slikarstva« i o našoj kritici u vezi s njom.

Spomenuti Hegedušićev osvrt pisan je povodom ankete radio stanice i jedne moje kritike »Izložbe pedeset godina jugoslavenskog slikarstva«. Kako sam mogao tu izložbu u njenom hrvatskom dijelu pozitivno ocijeniti, kad Hegedušić sam kaže: »Općenito je mišljenje, da prikaz zagrebačkog kruga nije uspio?« Pa može li se uopće prigovarati, što je to »općenito mišljenje« došlo do izražaja i u jednom kritičkom osvrtu? No ja sam, naravno, potražio i uzroke tog neuspjeha, što nije bilo teško: ista situacija iz Moderne galerije ponovila se i na izložbi. Ustvrdio sam ono, što je svima bilo poznato: da su tu izložbu »organizirali i žirirali umjetnici sami, točnije jedna grupa umjetnika«, da su subjektivni momenti igrali pri tome odviše veliku ulogu. Mislio sam, naravno, na hrvatski dio izložbe, jer sam jedino o njemu i p'isao.

I sada, nastavljajući prikrivanje stvarnog problema, K. Hegedušić na dugo argumentira kako je izložbu »organizirao« Savjet i kako je u Saveznoj komisiji bilo i historičara umjetnosti, kao da je netko o *Saveznoj komisiji* govorio, i kao da za zagrebački dio nije bilo odlučna komisija u Zagrebu. A za ovu malo niže sam navodi, da su je sačinjavali sami slikari: Lj. Babić, V. Becić (M. Tartaglia), K. Hegedušić i J. Miše, što u cijelosti potvrđuje moje navode. I to je, eto, metod Hegedušićeva diskutiranja. Možda on misli da moje navode pobija uzajući, kako je jedan od članova zagrebačkog predstavništva u Saveznoj komisiji ipak bio i historičar umjetnosti M. Montani, koji je ujedno imenovan i generalnim sekretarom izložbe? Često puta sam zaista pomislio, da se u ovoj diskusiji Hegedušić ponekad s nama samo šali.⁵

Dakle, bilo kako bilo, sa historičarima umjetnosti ili bez njih, hrvatska reprezentacija na ovoj je izložbi bila tako neugodan primjer neobjektivnosti i nestručnosti, da je izazvala opće negodovanje. Od članova komisije pojavile su se na izložbi slike u najvećem mogućem broju (pa pet, osim što se je J. Miše zadovoljio sa četiri, a K. Hegedušić sa tri povelike), a te su slike ponajviše slabo izabrane, često vrlo osrednje i slabe, pa čak ni umjetnost slikara, kao što je M. Tartaglia, nije prikazana u optimalnom izboru. Naprama njima: 3 Vidovićeve, 3 Junekove, 2 Šohajeve slike, 2 Postružnikove i t. d. i sada bismo svi skupa trebali šutjeti. Vrhunac čini poznati već odnos prema slikaru Münchenske generacije Oskaru Hermanu: on je na izložbi predstavljen sa dvije slike i to iz *školskih godina*. Čitav njegov veći opus, nastao

⁵ Poseban primjer Hegedušićeva načina argumentiranja je slučaj s Ignjatov Jobom. Znajući za odnos nekih umjetnika iz VII. odjela prema njegovoj umjetnosti izrekao sam (sasvim jasno i dorečeno, a ne »nedorečeno«, kako to Hegedušić, ne znam ni sam zašto, misli) sumnju da je žiri bio za nj toliko zainteresiran, da je I. Job dospio među srpske slikare. A sada nam Hegedušić, i ne sluteći, svojom argumentacijom *upravo to potvrđuje*. On navodi, kako je »u svom dopisu od 18. IV. 1953. priređivaču izložbe vijeće VII. odjela smatralo uvrštavanje slikara Joba u okvir beogradskog slikarskog kruga postupkom nepravilnim«. Izložba je, međutim, bila otvorena 9. V., a postavljena već mnogo prije. Što to znači? To znači, da je VII. odjel tek pred otvorenjem opazio što se desilo. To znači, da na sastancima 22. i 23. XII. 1952. (koje Hegedušić sam nešto niže navodi) nije bilo o tome ni riječi, te da je Job bio od zagrebačke komisije naprosto »zaboravljen«; i sasvim je razumljivo, što je beogradska komisija tog zaboravljenog slikara prihvatila.

No navodim to samo kao primjer argumentacije, koja dokazuje *upravo protivno* od onoga, što bi trebalo da dokaže, kao što sam i u svom osvrtu slučaj I. Joba naveo samo kao primjer, kako se neki umjetnici u izboru i ocjeni često odnose prema drugim umjetnicima; dok sam problem I. Joba smatram jednim od mnogih slučajeva, u kojima su se umjetnosti naših naroda preplitale i povezivale, anticipirajući tako neke pozitivne današnje tendence.

kroz pet decenija, kojeda je kvaliteta upravo sada na retrospektivi u Muzeju za umjetnost i obrt došla do izražaja, ostao je zapostavljen i ignoriran.⁶

No kad smo već kod slučaja O. Hermana, (da bismo problem neobjektivnosti eksplicirali do kraja i odgovorili Hegedušiću na njegovo retorsko pitanje: šta podrazumijevamo pod terminom »privilegirani« umjetnici, koji termin navodno iznosi-mo kao agitacioni šlager), treba da opet korigiram sebe u jednoj točki. Prihvatio sam pojam obnavljanja »partenogenezom«, kao prikladan i za VII. odjel Akademije, ali u stvari on se ne obnavlja uopće: kao da u našem likovnom životu nema ništa, što bi ga »oplodilo« i potaklo na proširenje. Za razliku, na primjer, od Odjela za književnost, akademici iz VII. odjela nisu ni došli na pomisao da (kao redovne ili dopisne članove, svejedno) prime izvrsne i zaslužne naše umjetnike, da spomenemo samo nasumce imena Postružnika, Šulentića, Šimunovića, Motike, Mezdjića, Šohaja, Glihe i mnoge druge srednje generacije, od kojih neki i po godinama i po umjetničkoj vrijednosti daleko nadilaze neke iz VII. odjela. A što se tiče »münchenske«, dakle naše seniorske generacije, trebalo bi već jednom otvoreno postaviti pitanje: *zašto i po kojem kriteriju Oskar Herman, umjetnik velike stvaralačke snage, aktivna i umjetnički živ, kao malo koji od naših slikara, nije akademik?*

I to je ono, što mi se čini mnogo uvjerljivijim dokazom pristranog vođenja umjetničke »politike«, nego li kakva sitna pogreška prilikom otkupa (»onaj, koji radi, može da pogriješi«, piše sasvim bezazleno K. Hegedušić), na primjer, u godini 1950-53. relacija od 6 otkupljenih Radauševih skulptura naprama jednoj K. Radvaniji i nijednoj V. Bakića; ili 5 Svečnjakovih radova naprama 1 Glihinoj ili 2 Postružnikove slike (bez obzira od koga su otkupljene). No to su naprama bitnim pitanjima sistematskog stručnog rada i osposobljenja ovih naših ustanova za naučno istraživanje zaista sitnice.

Treba li na kraju još nešto podvući? Nastojao sam i u ovoj replici, kao što sam to svojedobno učinio i u svim inkriminiranim osvrtima, prikazati u čemu je problem, apstrahirajući pri tome od svih kritika ili aluzija na umjetničke ili koje druge kvalitete bilo K. Hegedušića, bilo koga drugoga. *Naše je pravo i dužnost, da raspravljamo i pišemo o tim pitanjima, bitnim za područje na kojemu kao nastavnici i kritičari djelujemo*. K. Hegedušić će vjerojatno nastaviti svojim načinom repliranja spominjući »slova naslovne stranice« kakve moje knjige, ili nazivajući me ponovo »zgužvanim intelektualcem«, zbog toga, što sam se usudio dirnuti u ustanove, koje je »njima« povjerilo »Predsjedništvo akademije«. No hoće li ti i takvi njegovi argumenti išta izmijeniti na činjenici, da je taj rad upravljen nepravilnim putem i postavljen na krive temelje, da nema razrađenih planova i metodike rada, retrospektivnih izložaba, ni izdanja?⁷

⁶ Sada, kad je naša javnost prilikom velike retrospektivne izložbe, vidjela njegovu vrijednost, to pitanje postaje još akutnije i aktuelnije, a kad se tome doda, da su dva Hermanova remek-djela iz Moderne galerije tek sada došla na vidjelo, odgovor na postavljeno pitanje nije potrebno ni čekati. To su dvije slike (»Žena u naslonjaču« iz 1919. i »Dvije žene« iz 1946.), koje spadaju među najljepše stvari, što su kod nas uopće nastale; prva upravo sjaji svojom renoirovskom ljepotom, a druga još i duboko osjećajnim humanitetom, no obje su jednako dragocjene. Vjerojatno ih zbog toga Uprava galerije i čuva u depou.

⁷ I kao što je Muzej za umjetnost i obrt poduzeo da organizira niz retrospektivnih i tematskih izložaba, da bi nekako nadoknadio to, što se velike Akademijine ustanove zato nisu pobrinule (među ostalim Muzej je priredio i veliku retrospektivu O. Hermana), tako je i naša katedra na Fakultetu bila prinuđena da i na području moderne umjetnosti poduzme niz organizacionih mjera i započne radom, koji nije

A treba li na kraju reći, koje rješenje može pružiti izlaz iz ove situacije, što se svakim danom sve više zapliće?

Treba ove ustanove odijeliti od Akademije, opskrbiti potrebnim kadrovima i vezati ih kao posebne operativne jedinice uz Savjet za nauku i kulturu, odnosno neke od njih uz Prosvjetni odjel GNO-a. Njihove osnovne zadatke mogu odrediti stručni odbori Savjeta, a upravu treba, prema načelu samoupravljanja, da preuzmu kolektivi njihovih stručnih radnika i saradnika. Ako pak neke od tih ustanova treba da ostanu uz Akademiju (Arhiv za likovne umjetnosti, eventualno), one ne treba da budu vezane za odjel, u kome se nalaze umjetnici, nego (ako nema posebnog stručnog odjela) za onaj, koji im je po struci i naučnoj metodi najbliži. Sami umjetnici, koji su zbog svojih zasluga postali članovi ove visoke dignitativne institucije, mogu još uvijek, ako to hoće, stručne radnike u njihovu poslu pomoći, stimulirati i savjetovati. No radi koordinacije rada mislim, da bi se rađe trebalo orijentirati na šire kolektive naših likovnih umjetnika, na njihovo Udruženje u prvom redu.

njen prvenstveni zadatak: prikupljanje dokumentacionog materija i studij pojedinih ličnosti, u svrhu pripreme monografskih izdanja. Taj posao vrši ne samo nastavno osoblje, nego je iniciran cio niz studentskih radova u obliku diplomskih radnja ili, eventualno, budućih dizertacija. Knjiga o J. Plančiću samo je prvi rezultat tog posla, zapravo pokušaj da se pronađe strukturalni oblik monografskog zahvata, dok je desetak studija već više ili manje napredovalo: o I. Jobu, M. Tartagli, O. Hermanu, Z. Sulentiću, S. Šohaju, S. Šumanoviću, F. Šimunoviću i t. d. Isto tako je iniciran cio niz radova iz starijeg razdoblja naše moderne umjetnosti. — Naravno, da ti poslovi traže organizacione pripreme i materijalne investicije, koje je Fakultet morao uložiti (organiziranje fotolaboratorija i nabava materijala, na primjer), i da to udvostručavanje nije sasvim racionalno. No rukovodila nas je pri tome potreba i nužnost neposrednog uvođenja studenata u metodiku naučnog rada.

PROF. DR. DEZIDER JULIUS

Dne 24. prosinca 1953. na tragičan način završio je svoj život dr. Dezider Julius, izvanredni sveučilišni profesor i ravnatelj bolnice za živčane i duševne bolesti u Vrapču.

Rođen je 1895. godine u Pančevu. Gimnaziju je pohađao u Temišvaru, a medicinu je studirao u Budimpešti i Beču, a završio je 1921. god. u Pragu. Još za vrijeme studija isticao se kao dobar đak i pokazivao je interes za psihijatriju, koju je kasnije specijalizirao i posvetio joj najveći dio svoje djelatnosti sve do smrti. Nakon završetka studija medicine postaje asistentom poznatog češkog psihijatra Stuchlika na neurološko-psihijatrijskom odjelu u Košicama. Iz tog vremena potječu njegove najranije stručne publikacije. Nakon završetka specijalizacije i povratka u Jugoslaviju on radi najprije u tada tek osnovanoj bolnici za duševne bolesti u Kovinu, gdje je rukovodio medicinskim radom bolnice, o kojoj je napisao jedan opširniji prikaz. Godine 1936. premješten je u bolnicu u Vrapču. Tu on razvija intenzivni rad na uređenju svojeg odjela i modernizaciji psihijatrijske terapije, a posebnu pažnju posvećuje uvođenju moderne aktivne psihijatrijske terapije, koja se u to doba počela razvijati.

Godine 1941. prekida se njegov uspješni rad u bolnici u Vrapču. On je premješten u bolnicu u Stančiću, a 1943. godine odlazi sa svojom obitelji u NOB-u, gdje se nalazi na odgovornim položajima u sanitetskoj službi.

Godine 1945. nakon oslobođenja i povratka u Zagreb, on je najprije upravitelj Vojne bolnice tada smještene na Rebru, a kada je ova raspuštena on postaje šefom neurološko-psihijatrijskog odjela tadašnje Zakladne bolnice na Rebru. Kad je i ova bolnica 1946. godine dolaskom klinika Medicinskog fakulteta prestala svojim radom, Dr. Julius postaje ravnateljem bolnice za živčane i duševne bolesti u Vrapču. On se iste godine habilitirao na Medicinskom fakultetu, a 1949. godine izabran je za izvanrednog profesora psihijatrije. U školskoj 1950/51. godini bio je prodekan Medicinskog fakulteta.

Njegov rad odlikovao se velikom aktivnošću i mnogostranošću naročito u periodu poslije rata. On je djelovao kao nastavnik na Medicinskom fakultetu, gdje je imao tek uvedeni kolegij medicinske psihologije, a u okviru sudske medicine predavao je sudsku psihijatriju. Ovu posljednju predavao je kao honorarni nastavnik i na Pravnom fakultetu. Bio je nadalje predavač na višoj stručnoj školi za socijalne

radnike i u školi za kriminalistiku. Aktivno je sudjelovao na naučnim konferencijama jugoslavenskih neurologa i psihijatara, a isto i na stručnim međunarodnim kongresima. Kao predstavnik FNR Jugoslavije bio je jedan od podpredsjednika za međunarodni psihijatrijski kongres i podpredsjednik Evropske lige za mentalnu higijenu. Pored toga bio je predsjednik stručne neurološko-psihijatrijske sekcije i član upravnog odbora Zbora liječnika Hrvatske, te jedan od izdavača časopisa »Neuro-psihijatrija«.

Njegovi stručni i naučni radovi objavljeni su kod nas i u inozemstvu. Spomenut ćemo samo nekoliko glavnih problema s kojima se on u njima pozabavio. U mlađim danima radio je naročito na tada aktuelnom pitanju epidemičke encefaliti:de s kliničkog i forenzičkog stanovišta, a kasnije njegove publikacije bile su najviše iz područja psihijatrijske terapije i njenih komplikacija, sudske i socijalne psihijatrije, pa organizacije psihijatrijske službe. Poznata je i njegova publikacija o liječnicima ratnim zločincima.

Dr. Julius bio je istaknuti pobornik za poboljšanje naše psihijatrijske službe. Ova medicinska struka, koja je u mnogim zemljama još uvijek razmjerno zapostavljena bori se i kod nas za znatnim poteškoćama. One su uvjetovane premaleni brojem adekvatno uređenih bolnica, nedostatkom dobro izobraženog stručnog kadra, a kadkada i nedovoljnim uočavanjem važnosti, koju ima ova grana medicine za društvenu zajednicu. Dr. Julius je u svojim referatima na stručnim kongresima i konferencijama isticao nedostatke naše psihijatrijske službe i predlagao mjere za njihovo rješenje. Među ostalim, na naučnom sastanku jugoslavenskih neurologa i psihijatara u Opatiji 1949. godine održao je predavanje o tadašnjem stanju i zadacima neuropsihijatrijske službe u FNR Jugoslaviji. Kao član prigodno stvaranih odbora, a i svojim ličnim zalaganjem nastojao je, da se postojeći problemi što efikasnije rješe, imajući uvijek na umu naše realne mogućnosti. Od Savjeta za narodno zdravlje NR Hrvatske bio je u više navrata pozivan, da u suradnji sa drugim stručnjacima izradi perspektivne planove razvitka psihijatrije i neurologije u NRH.

Kada je dr. Julius 1946. godine postao ravnatelj bolnice u Vrapču, čekao ga je tamo težak zadatak. Bolnica za živčane i duševne bolesti u Vrapču naša je najstarija, a isto tako najveća i najbolje uređena psihijatrijska ustanova zavodskog tipa, ali ona na žalost u mnogo čemu zaostaje za dobro uređenim sličnim ustanovama. U vrijeme kad je dr. Julius preuzeo vodstvo bolnice ona je trpjela od teških posljedica rata. Bila je djelomično razrušena od bombardiranja, materijalno osiromašena, većina zgrada bile su stare i u lošem stanju. Uvjeti za smještaj bolesnika bili su teški, a pomor među njima bio je u to vrijeme visok. Voditi bolnicu pod tim okolnostima bilo je tim teže, što je priliv novih bolesnika bio velik, tako da i danas u bolnici leži nekoliko stotina bolesnika više nego što je njezin normalni kapacitet. Težnje dr. Juliusa za poboljšanjem prilika u bolnici bile su dvojako usmjerene. Kao nastavnik sveučilišta on je želio stvoriti potpunije uvjete za nastavni i naučni rad, a kao ravnatelj bolnice unaprijediti je do razine suvremenih principa psihijatrije. Svojim organizatornim sposobnostima dr. Julius je uspio mnogo učiniti za bolnicu, ali zbog objektivnih poteškoća njegova su se nastojanja do njegove smrti tek jednim dijelom ostvarila. Za vrijeme njegove uprave broj liječnika se udvostručio, broj ostalog personala znatno povećao, što se odrazilo na poboljšanje njege bolesnika kao i medicinskog rada uopće. Dogradnjama, novogradnjama i popravcima povećan je kapacitet bolnice. Ona je postala uredna i koliko je moguće prijatna za bolesnike. Radna terapija za bolesnike znatno je proširena. Pomor bolesnika je manji nego što je ikada prije bio i odgovara standardima najboljih

ustanova tog tipa. U bolnici je izgrađen već prije započeti trakt s modernim laboratorijima, a u izgradnji je i jedan moderno uređeni neurološko-psihijatrijski i neurokirurški bolesnički odjel.

Iako je dr. Julius bio zauzet mnogim dužnostima on je neumorno studirao i praćo medicinsku literaturu. Kao što je bio naprednih društvenih nazora tako je i u medicini uvijek bio spreman prihvatiti sve ono što je u novome vrijedno. Među svojim suradnicima i đacima bio je vrlo obljubljen, jer je uvijek pokazivao spremnost da im pomogne, a svojom kritičnošću i iskustvom bio im je pouzdan vodič. Njegova mirna i staložena ličnost, njegov rad do posljednjeg časa nisu dali nikome naslutiti o njegovoj unutarnjoj borbi i njegovoj kobnoj odluci da si oduzme život. Njegov odlazak predstavlja osjetljivi gubitak za našu sredinu, jer je on bio jedan od naših današnjih najistaknutijih predstavnika psihijatrije i jer ga je smrt prekinula u punom poletu njegovog rada. Zbog toga mi možemo samo požaliti što su nastale takve okolnosti, koje su ga navele na njegovu odluku.

S. Dogan

Dr. Drago Grdenić:

O »FERVOR-EFEKTU«

Es soll, meinte ich, Aufgabe der Chemiker und Physiker sein, namentlich den Fervor-zustand des fervorisierten Wassers genau zu analysieren.»

V. Vouk, Balneobiologie der Thermen, 1950. str. 74.

1. O OTKRIĆU »FERVOR-EFEKTA«*

Godine 1940. objavili su A. Radermacher i Z. Klas da su, u saradnji sa prof. V. Voukom, otkrili osobiti efekt što ga ispoljuje pregrijana voda na klijanje i rast biljaka. Taj su efekt prozvali »fervor-efektom«, a priređivanje takve

*Već se nekoliko godina spominje »fervor-efekt« u krugu naših biologa i prirodoslovaca. Velika je većina u razgovoru, bez obaveze, dala o tom »efektu« negativno mišljenje i posumnjala u njegovu naučnu opravdanost. Budući da rezultati istraživanja škole akademika V. Vouka nisu bili publicirani, nije se sud o njima mogao izreći. Međutim, nedavno su ta istraživanja sa detaljnim podacima objavljena u 294. knjizi »Rada« Jug. akademije u Zagrebu, te ih svatko može proučiti. U tim se publikacijama na nekoliko mjesta, kao i ranije u publikaci-

vode, odnosno navodnu promjenu stanja vode »fervorizacijom«. Iz te prve publikacije doznajemo slijedeće:

Već su ranije neki istraživači ugriježivali biljne hranidbene medije (zemlju i vodene otopine), ali su utjecaj toga postupka vrućinom dovodili u vezu s mikrobiološkom promjenom sredine, dakle sterilizacijom ili pak kemijskom ili fizikalnom promjenom samog hranidbenog medija. Radermacher, Klas i Vouk

jama V. Vouka, pozivaju kemičari i fizičari da prouče uzroke »fervorizacije«. Tome sam se pozivu kao kemičar rado odazvao, proučio sve publikacije i napisao ovaj prikaz.

1 Report on Fervorization of Plant Nutrient-Substrata, by A. Radermacher and Z. Klas, with the collaboration of Prof. V. Vouk, Proceedings Nederl. Akademie van Wetenschappen, 43, 1050-1060(1940).

Objavljujemo članak dr. Drage Grdenića, docenta Prirodoslovno-matematskog fakulteta o posljednjim publikacijama škole akademika V. Vouka, profesora istog fakulteta, jer smatramo da on istovremeno nameće našoj naučnoj javnosti niz važnih pitanja o metodologiji, organizaciji i kritici naučnog rada. Radi se o pitanjima koja su već jednom bila stavljena na diskusiju u našem časopisu povodom memoranduma profesora Ružičke. Vjerujemo da će i ovaj članak pridonijeti načelnoj diskusiji o tim pitanjima, koja još nisu našla svoje zadovoljavajuće rješenje, iako ih razvitak naše nauke i društvenih potreba postavlja u sve imperativnijem obliku.

Redakcija

ističu pak, nasuprot tome, kao svoju osobitu zaslugu i otkriće, što su iznijeli da ni sterilizacija, ni kemijska ni fizikalna promjena zemlje ili hranivih komponenata nemaju prvenstvene važnosti, nego upravo promjena same vode pod djelovanjem temperature i tlaka. Oni su, naime, prema opisu u citiranoj publikaciji, grijali vrtnu zemlju u autoklavu kod 137°C i tlaka od 2,5 atmosfera od 1 do 4 sata, u tako obrađenu zemlju posadili sjeme gorušice i ustanovili, da ponajprije nastupa retardacija isključivanja sjemenaka, a kasnije, kad biljka isključiva, velika stimulacija rasta mlade biljke. Ta stimulacija rasta nije se, prema njihovim navodima, očitovala samo u visini rasta nego u cjelokupnom razvoju biljke. Trajanje grijanja zemlje kao i temperatura imaju utjecaj na kvantitet efekta. Efekt pregrijane zemlje ispitali su samo na gorušici, a detalje pokusa kao ni kvalitetu i čistoću sjemena nisu naveli.

Pokusi s hranjivom otopinom pokazali su analogne rezultate. Pregrijana hranjiva otopina u poređenju s nepregrijanom djelovala je, prema njihovim navodima, na rast mlade biljke isto onako stimulatивно, kao što je djelovala i pregrijana vrtna zemlja. I, konačno, kad su priredili hranjivu otopinu pomoću destilirane vode koja je bila pregrijana na 137°C i tlaka od 2,5 atmosfera dva puta po jedan sat, te je zatim ohladili i u njoj otopili soli, takva je otopina, po njihovim navodima, opet pokazivala stimulacijsko djelovanje na rast mlade biljke, i to po veličini više ili manje jednako kao i pregrijana hranidbena otopina. Prema tome, zaključuju autori, dovoljno je samu destiliranu vodu pregrijati da bi dobila svojstva koja se očituju u retardaciji isključivanja i stimulaciji rasta biljke.* Zato oni i uvode novi naziv »fervorizacija« i »fervor-efekt«, kojim označuju navodnu posebnu promjenu stanja vode nakon ugrižavanja, odnosno efekt takve vode na klijanje i rast biljaka. Autori smatraju, da taj efekt dolazi do izražaja i u prirodnim uslovima u tropskim predjelima, gdje uz inače »siromašno tlo« veliku

*Autori navode da su »fervorizirali« čak i soli koje ulaze u sastav hranidbene otopine: »With regard to fervorization of the salts, so far, one experiment has been carried out, but we do not consider the result sufficiently definitive.« (!?) (ref. 1. str. 1060.)

plodnost može uzrokovati »fervorizacija« tla suncanim zrakama.

Što se tiče ove prve publikacije o »fervorizaciji« vode, treba istaknuti nedovoljan opis tehnike pripremanja te fervorizirane vode i uslova eksperimenata, upotrebu malog broja biljaka (radi se uglavnom gorušicom) i, nadalje, olako povučeni ili točnije neopravdani zaključak, da je upravo pregrijavanje vode odgovorno za efekt, dok moguće kemijske promjene nisu uopće uzete u obzir. Takve promjene mogu biti: tragovi tvari iz posude u kojoj je vršeno pregrijavanje (staklo, metali, emajl), a koji su se u vodi otopili, odusutnost plinova kao kisik, ugljični dioksid koje inače voda sadrži, a koji su pregrijavanjem odstranjeni.

Svaki točni opažatelj i eksperimentator u oblasti bilo koje nauke, bio on biolog ili ne bio, nakon što bi pročitao citiranu publikaciju sigurno bi primjetio, da autori ne daju nikakav jednoznačni dokaz postojanja bilo kakve »fervorizacije« ili »fervor-efekta«, jer:

a) nisu priredili takve dvije vrste vode koje bi se međusobno razlikovale samo po tome što je jedna pregrijana a druga nije, a inače bi po svim svojim svojstvima bile jednake, to jest imale otopljene kvalitativno i kvantitativno iste tvari i nečistoće. Oni nisu isključili sve ostale faktore koji mogu utjecati na klijanje i rast, na pr. biološke (»fervorizirana« voda je sterilna, a obična nije);

b) nisu pokazali, da eventualne nečistoće u vodi (kao, na pr. male količine otopljene tvari posude u kojoj je vršeno pregrijavanje, nemaju nikakvog djelovanja na klijanje ili rast biljaka i, jer nisu pokazali, da promjena posuda, u kojima je vršeno pregrijavanje, nema utjecaja na veličinu efekta.

Da se neosporno dokaže postojanje takvog efekta pregrijane vode (ne ulazeći zasad u to da li se uopće voda tim pregrijavanjem može promijeniti) trebalo je, dakle, ukloniti sve eventualne čimnice na klijavost i rast biljke, trebalo je provesti nadalje točnu i strogu kemijsku i fizikalnu analizu pregrijane vode kojom su vršeni eskperimenti i onda istom zaključiti, nakon što su sve mogućnosti uzete u obzir i kvantitativno određene, da ostaje kao jedino mogući uzrok pregrijavanje vode. To sve nije učinjeno, jer se o tom ne govori ni u ovoj prvoj publikaciji ni u publikacijama novijeg datuma o kojima će biti govora.

Da se ne radi o nekom sitnom prostupu ili da se možda od autora zahtijeva da obave neka mjerenja i pokuse tek reda radi na određivanju činilaca drugostepene važnosti, ističem da je danas u nauci dokazano i vrlo dobro poznato, da su čak i male količine nekih elemenata bitne za razvoj biljke. I neznatna prisutnost takvih elemenata može imati znatan utjecaj, te se taj utjecaj iznosi u svakom elementarnom udžbeniku fiziologije, što je i autorima dobro poznato. Tako se danas zna, da se osnovnim hranjivim obopinama za zelene biljke treba dodati u malim količinama bora, mangana, bakra, cinka i molibdena. Na osnovu radova D. Bertranda i drugih, dokazano je, da je stanoviti element u koncentraciji od svega oko 1000 atoma (!) na jednu biljnu stanicu od ogromne važnosti. Nedavno su D. I. Arnon i G. Wessel na odsjeku za ishrana bilja kalifornijskog univerziteta u Berkeleyu* ustanovili, da mala količina vanadija (0,02 mg u litri) djeluje snažno na rast zelene alge *Scenedesmus obliquus*. To su ustanovili zato, što su željezne soli koje su upotrebljavali pokazivale osobiti efekt na rast, te su nakon dugog istraživanja utvrdili, da taj efekt željeznih soli treba pripisati izvanredno malim količinama vanadija, kojega je taj željezni preparat sadržao. Tako su oni, zahvaljujući tome što su bili mnogo oprezniji u iznalaženju novih efekata nego naši autori, konačno našli pravi razlog i otkrili istinu o potrebi vanadija za stanicu zelene biljke makar u vrlo malim količinama.

Ako pak uzmemo, da je pregrijavanje vode obavljeno kod 137°C i pod tlakom od 2,5 atmosfere, dakle u uvjetima u kojima je moć otapanja vode mnogo veća, onda je van svake sumnje, da »fervorizirana« voda sadrži materijal posude u kojoj je bila pregrijana. Pa i da je posuda bila od jenskog stakla, koje je cinkovo-borosilikatno staklo i koje je, kao što je općenito dobro poznato, topivo u vrućoj vodi, voda bi nakon pregrijavanja nužno sadržavala i cinka i bora za

*Vidi: Nature (London), 172, 1041 (1953). Zaključak Arnona i Wessela doslovce glasi: »Since the iron salts in these experiments were not purified, it seemed possible that the increase in growth at high iron concentrations resulted from some unknown essential micronutrient commonly present as an impurity in iron salts.« (podvukao D. G.)

koje već dugo znamo da snažno djeluju na rast bilja i u izvanredno malim količinama, t. j. kao elementi u tragovima. U slučaju upotrebe emajliranih posuda mogu lako biti otopljeni u pregrijanoj vodi tragovi kositra, olova, kroma ili željeza, čiji upliv također ne će biti neznatan i koji se ne može zanemariti. Međutim, upravo su jenske, a kasnije i emajlirane posude (ref. 12.) bile upotrebljavane.*

Što se tiče plinova otopljenih u vodi, u prvom redu kisika i ugljičnog dioksida, o njima autori također ne vode računa. Prvi je veoma važan za klijanje sjemena, a drugi daje vodi kiselost, te se prema tome i jedan i drugi moraju uzeti u obzir, a njihova eventualna nevažnost mora prije svega biti u najmanju ruku posebnim pokusima dokazana, ukoliko se već iz bilo kojih razloga očekuje. To autori nisu učinili. O tome nema ni govora u prvoj kao ni u novijim publikacijama. Budući da način pripreme »fervorizirane« vode nije nigdje točno opisan i nisu nigdje objavljene mjere opreza koje su kod pokusa učinjene, ne možemo prosuditi kakvi bi još mogli biti činioci koje bi trebalo uzeti u obzir. Tako smo naveli samo one najvažnije koje svaki eksperimentator uoči, kad je riječ o eksperimentima ove vrste.

Iz navedenog slijedi, da postojanje efekta pregrijane vode, po Radermacheru, Klasovoj i Vouku nazvano »fervor-efektom« uopće nije dokazano, jer nisu uzeti u obzir svi mogući činioci, pa ni najvažniji, u uslovima u kojima su autori eksperimente izvodili.

Zadržali smo se više na ovoj prvoj publikaciji o »fervor-efektu«, premda je ona objavljena prije 13 godina zato, što su u njoj iznesene glavne postavke na kojima se baziraju sve novije publikacije. Nadalje zato, što je ona publicirana u stranom časopisu te je zbog toga teže pristupačna. Tu publikaciju citiraju V. Vouk i saradnici u svim svojim novijim publikacijama o »fervor-efektu« na prvom mjestu. U njoj izneseni način eksperimentiranja, barem što se tiče pripre-

*Isti prigovor stavio je prof. V. Vouku i prof. Stanko Miholić u svojoj recenziji Voukove monografije (ref. 11.) objavljenoj u Sveučilišnom vjesniku od 10. X. 1951 god. (posljednji odlomak). Unatoč tome njegova škola i u najnovijim publikacijama taj prigovor nije uvažila.

manja pregrijane vode, ostao je sve do danas potpuno isti, a odsutnost strogih kriterija karakteristična za prvu publikaciju jednako je takva, u svim novijim publikacijama. Kako ovde, tako i kasnije čitamo, da je »fervorizirana voda« priredena grijanjem u autoklavu na 137°C i tlakom od 2,5 atmosfere u trajanju od »dva puta po jedan sat«. Prema tome, kad budemo kasnije spominjali pregrijanu, odnosno po Radermacher-Klas-Vouku »fervoriziranu vodu«, onda je to voda priredena na taj način.

2. NOVIJE PUBLIKACIJE O »FERVOR-EFEKTU«

Očekivali bismo, da je ova prva publikacija samo prethodno saopćenje o radovima koji su u toku i da će autori kasnije izvršiti istraživanja koja će isključiti djelovanje svih drugih činilaca i tako se potruditi da efekt zaista dokažu. Međutim, to se očekivanje nije ispunilo. Poslije rata, mnogo se govorilo o tim radovima, no kako nije bilo ništa publicirano, nije se mogao donijeti konačan sud. Nedavno je, međutim, u izdanjima Jugoslavenske akademije publicirano vrlo mnogo o tom efektu, tako da danas može svatko proučiti sav eksperimentalni materijal i zaključke. Danas, na osnovu svega publiciranog, istraživanje »fervor-efekta« postalo je jedno od najvažnijih oblasti rada Instituta za eksperimentalnu biologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, kojem je na čelu akademik Vale Vouk, instituta koji organizacijski pripada Akademijinu odjelu za prirodne nauke (III. odjel), čiji je tajnik također V. Vouk. Da se tom efektu pridaje osobito mjesto i da će se prema tome utrošiti znatna financijska sredstva kako za istraživanje tako i za publikacije, vidimo iz Planova rada Akademije za god. 1954. (2). Sva ta istraživanja i planovi provode se, dakle, pod neposrednim i odgovornim rukovodstvom, aktivnim radom i pomoći akademika V. Vouka, što treba imati u vidu kad je riječ o onim publikacijama koje ne nose njegovo ime, nego pripadaju njegovim saradnicima u Akademijinu Institutu za eksperimentalnu biologiju.

2) Planovi rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za 1954. god. (štampano kao rukopis). Izdavački zavod Jug. Akad. Zagreb 1953., str. 26.

Na osnovu svega publiciranog materijala možemo danas publikacije o »fervor-efektu« podijeliti u tri grupe:

1. Fervor-efekt i klijanje sjemenaka biljaka. Publikacije Zore Klas, višeg naučnog saradnika Jugoslavenske akademije u Institutu za eksperimentalnu biologiju i dugogodišnjeg saradnika prof. V. Vouka. (3, 4, 5).

2. Fervor-efekt i termalne vode. Publikacije akademika V. Vouka (6, 7, 8, 9, 10, 11) i Z. Klas (4).

3. Fervor-efekt i životinje. Ispitivanje djelovanja »fervorizirane vode« na slatkovodne račiče (dafnije), publikacija D. Timeta, asistenta u Institutu za eksperimentalnu biologiju Jug. Akademije (12).

U ovu podjelu treba uvrstiti i efekt »glacijalizirane« vode, koji je opisala Z. Klas (5). O tom efektu istraživanja su tek u početku, a najavio ih je D. Timet (ref. 2., str. 27). Što je to »glacijalizirana« voda, doznajemo prvi put od Z. Klas.

Z. Klas o tome kaže: »Prvotna nam je namjera bila istražiti na procesu isklj-

3) Z. Klas, Studije o fervornom efektu kod biljnih organizama, I., Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 294, 73-138 (1953).

4) Z. Klas, Studije o fervornom efektu kod biljnih organizama, II., ibid. str. 139-155

5) Z. Klas, Studije o fervornom efektu kod biljnih organizama, III., ibid. str. 157-167.

6) V. Vouk, Ein neuer Versuchsweg zur Klärung der Frage der balneologischen Wirkung des Thermalwassers, Balneologie, 8,3 (1941).

7) V. Vouk, Biological properties of the thermal waters and their significance for balneology, Bull. int. Acad. yougosl. sci. Nouv. ser. 1, 5 (1948).

8) V. Vouk, Biologijška svojstva termalnih voda i njihovo značenje za balneologiju, Rad Jug. akad. znan. i umj., 273, (1947), posebni otisak, str. 16.

9) V. Vouk, Die Grundprobleme der Balneologie, Schweiz. med. Wschr. 78, 17 (1948).

10) V. Vouk, Izvještaj o balneobiološkim istraživanjima u Krapinskim toplicama. Ljetopis Jugoslavenske akademije, 55, 239-242 (1949).

11) V. Vouk, Balneobiologie der Thermen, Basel 1950.

12) D. Timet, Studije o fervornom efektu na životinjskim organizmima, I., Rad Jug. akad. znan. i umj., 294, 169-179 (1953)

javanja sjemenaka biološke efekte ferverizirane vode, dakle vode izložene u autoklavu pod pritiskom od 2,5 atm. dvokratnom jednosatnom djelovanju temperature od 137° C — i vode izložene jednako dugo vrijeme djelovanju temperature od —137° C. Kako nismo imali pokusnog uređaja, morali smo međutim, od te namjere odustati i ograničiti se na komparaciju biološkog efekta ferverizirane vode i vode dobivene od malo prije otopljenog leda, ili kako je kraće označujemo: *glacijalizirane vode*.» (ref. 5, str. 158, prvi odlomak II. poglavlje, podvukao D. G.).

3. »FERVORIZIRANA VODA» I ISKLIJAVANJE SJEMENAKA RAZNIH BILJAKA

U ovu grupu ulaze publikacije Z. Klasove. Razmotrit ćemo prvu po redu (ref. 3). Ona obuhvaća zajedno sa 22 tabele i 33 grafikona šezdeset stranica. Već na početku uvoda autorica ističe, da je u prvoj publikaciji (t. j. onoj pod 1) pažnja bila upravljena na kasnije razvojne stadije biljaka, a sada da je uzet u obzir samo efekt na iskljavanje, to jest na onaj »momenat u razvoju biljnog organizma, kada radikula klice probije sjemeni lupinu« (ref. 3, str. 76; zadnji odlomak).

Između prvi put opisanog efekta i efekta u novijim publikacijama ima razlika. U prvoj publikaciji pod ferver efektom razumijeva se retardacijsko djelovanje na klijanje, nakon kojega slijedi stimulacijsko djelovanje na rast mlade biljke. U publikacijama o kojima dajem prikaz u ovom poglavlju (ref. 3, 4, i 5), ferver-efekt može da se ispoljuje i stimulacijski i retardacijski ili pak jedno i drugo u toku trajanja iskljavanja. Tako su i biljke koje su uzete u ispitivanje razvrstane u četiri grupe (ref. 3, str. 110).

Po navodima autorice eksperimenti su izvedeni sa sjemenkama od 40 biljaka (ref. 3, str. 77), ali je zbog nejednolikosti iskljavanja izlučeno 18 biljaka, tako da su ispitane samo 22 (ref. 3, str. 80). Međutim, primjećujem, da su rezultati u podjeli po grupama navedeni samo za ukupno 16 biljaka, dok je 6 vrsta biljaka prešućeno (ref. 3, str. 110). Od te 22 vrste biljaka svega ih je devet kod kojih su pokusi učinjeni više nego jedanput (vidi tabele od 1-22, ref. 3). To su tikva, heljda, suncokret, lupina, proso, rotkvica, gorušica, rajčica i kukuruz. Od tih devet bi-

ljaka tri, i to tikva, heljda i suncokret davali su u jednom pokusu suprotan efekt nego u drugom (učinjena su svega dva pokusa!). Od preostalih 6 biljaka, lupina (kod koje je pokus učinjen opet samo dva puta!) po jednom pokusu pokazuje samo stimulacijski efekt, a po drugom stimulacijski, retardacijski, stimulacijski i opet retardacijski, to jest prema broju sjemenaka iskljalih u dvanaestom, četrnaestom, šesnaestom ili tridesetom satu (vidi tabelu br. 8, str. 127). Zato ta biljka nije uopće uvrštena u grupe glavnoj podjeli po efektima (ref. 3, str. 110). Isto tako rotkvica daje miješani efekt (tabela 13, str. 129, ref. 3), pa također nije uvrštena u spomenutu podjelu na glavne grupe. Preostaju svega još proso, rajčica, kukuruz i gorušica. S rajčicom su učinjena tri pokusa (ref. 3, str. 132, tabela 16), od kojih se dva podudaraju u stimulaciji, a treći se dosta razlikuje zbog slabe retardacije na početku i kraju. S kukuruzom su također učinjena samo dva pokusa, koji se međusobno razlikuju po tome, u kojem satu nakon početka pokusa nastupa stimulacija, i to opet sa znatnom razlikom u intenzitetu. Preostaju, dakle, od svih 40 odnosno 22 biljke *samo dvije*, i to proso i gorušica. To je spoznala i autorica, te su proso i gorušica postale favorizirane biljke, i na njima se vrše eksperimenti u znatno većem broju, čemu je posvećen konac publikacije (ref. 3, str. 115-122). Na rezultate tih eksperimenata vratit ćemo se kasnije.

A sada nekoliko riječi o tehnicu izvođenja pokusa i o njihovoj interpretaciji. Sjemenke su bile izabrane, stavljene u odgovarajuću vodu da nabubre i zatim položene, njih 100, na filter-papir, navlažen odgovarajućom vodom i na stalnoj temperaturi prepuštene klijanju (ref. 3, str. 78, 79). Tok klijanja praćen je tako, da su iskljalje sjemenke nakon svakog sata odstranjene i izbrojane, te se pod tokom iskljavanja u datom satu podrazumjeva ukupan broj sjemenaka koji je do toga sata iskljalio. Prema tome, vrijednost toka iskljavanja na kraju pokusa jednaka je klijavosti sjemenaka. Napominjem ovdje, da je ta klijavost bila vrlo različita kod različitih vrsti i da unaprijed nije bila poznata, nego se odredila samim eksperimentom. Autorica navodi (vidi tabele ref. 3) za klijavost vrijednosti od 66% (suncokret) do 100% (proso). Može li se dobiti pouzdan broj za klijavost sjemenaka na osnovu klijanja svega 100 sjemenaka? Može li se ustanoviti neki

efekt kod ovako nestalne i nepoznate klijavosti?

Kad je već riječ o klijavosti, treba spomenuti, da ni podaci o porijeklu i genetičkoj konstituciji (čistoći) sjemenaka nisu za ovakva istraživanja u najmanju ruku sporedni. U tom pogledu autorica navodi samo toliko, da je sjeme potjecalo iz kultura Botaničkog vrta i kultura Pokusne stanice Poljoprivrednog fakulteta (ref. 3, str. 77) i ništa više.

Da i to treba uzeti u obzir, kaže i sam V. Vouk na drugom mjestu: »Kako se je radilo u prvom redu o nekoj orijentaciji o djelovanju termalne vode na iskljavanje, nije se obratila naročita pažnja samoj provenijenciji i klijavosti sjemenaka« (ref. 10, str. 240, 11 red odozdo).

Nadalje, u publikaciji se daje intenzitet iskljavanja, koji je određen brojem sjemenaka iskljalih u jednom satu, te razlika između toka iskljavanja u različitim vodama prema jednoj, i to ili vodovodnoj ili destiliranoj. Pritom je važno istaknuti ovo:

U publikaciji o kojoj je riječ (ref. 3) po prvi puta se upoređuju djelovanja »fervorizirane« vodovodne vode, »fervorizirane« destilirane vode, vodovodne vode i destilirane vode. Tako je za svaku navedenu biljku učinjen pokus sa te četiri vode, i rezultati su upoređeni, i to u grafikonima prema vodovodnoj vodi, a u tabelama još i ferveriziranih voda prema destiliranoj vodi. Na prvi pogled čini se jasno, da komparacija između učinka »fervorizirane« vodovodne vode, s jedne strane, i učinka vodovodne vode, s druge strane, treba da pokaže upravo »fervor-efekt«. Međutim, to su potpuno različite vode s obzirom na njihov fizikalno-kemijski sastav. Pregrijana je vodovodna voda izgubila svoje karbonate koji su se prilikom grijanja istaložili, kako to uvijek biva kuhanjem vodovodne vode, što autorica i spominje (ref. 3, str. 121, konac prvog odlomka). To se očituje u razlici kiselosti, jer razlika u pH iznosi 0,90 kako to autorica sama navodi (ref. 3, str. 141, tabela), a mi primjećujemo: i u sadržini stanovitih iona, i to onih koji su se oborili i onih koji su iz posude prešli u vodu u toku pregrijavanja.

Isto tako i upoređenje između »fervorizirane« destilirane vode i destilirane vode ima smisla samo onda ako se raščisti pitanje uloge tragova otopljenog materijala posude (jenskog stakla), kako smo to već prije istaknuli. Neshvatljivo

je, međutim, kako dolazi do upoređivanja svih tih voda prema običnoj vodovodnoj vodi, što autorica čini kod svih u publikaciji navedenih biljaka. To poređenje izgleda, na primjer, kod kelja (ref. 3, str. 81, i tabela 1, str. 123) ovako:

Kelj spada u prvu grupu, jer je na njemu opažena stimulacija »fervoriziranom« vodovodnom vodom u poređenju s običnom vodom (ref. 3, str. 110). Međutim, destilirana voda djeluje još bolje, jer je nakon 20 sati klijanja u njoj iskljalilo 13 sjemenaka više nego u ferveriziranoj vodovodnoj! No 6 sati prije toga ferverizirana destilirana voda nadmašuje sve, jer je u njoj do tog vremena iskljalilo najviše sjemenaka da bi nakon četiri sata postala opet slabija od destilirane! Na taj se, eto, način vrši poređenje za 22 biljke, o čemu se svaki čitalac 81. do 108. strane ove publikacije (ref. 3) može uvjeriti. Traži se efekt u razlici od nekoliko sjemenaka od stotine, tako da se više ne zna koja voda koju biljku u kojem satu stimulira ili retardira, te zašto to ona čini, jer jednom jest, a drugi puta nije »fervorizirana«.

Ovakvi rezultati pokazuju, da tu bezuvjetno nešto nije u redu. Oni pokazuju, da se tako ne mogu izvoditi eksperimenti, kojima se namjerava dokazati postojanje ili nepostojanje naslućivanog efekta, jer nisu dali nikakva rezultata. Oni nisu dali nikakva rezultata zato, jer je u ispitivanje uzet u jednom pokusu premalen broj sjemenaka i jer je pokušano bilo premalo. Slijedi, dakle, samo jedan zaključak, što ga pažljivo čitalac publikacije može povući, zaključak koji se može ovako formulirati:

Sve ono što je u toj publikaciji (ref. 3) izneseno od str. 81 do str. 114 nema nikakve naučne vrijednosti zajedno sa svih 33 grafikona i 22 tabele na 11 stranica. Nema nikakve naučne vrijednosti prosto zbog toga, jer su pokusi obavljani s premaleni brojem sjemenaka.

No najljepše je u tome, da to nije samo moj zaključak, da to nije samo zaključak svakog pažljivog čitaoca, nego je to zaključak same autorice na kraju publikacije! Autorica, naime, na početku IV. poglavlja sama opovrgava vrijednost svih ranijih navoda u publikaciji ovim riječima: »Već smo spomenuli, da su kod nekih biljnih vrsta pri ponavljanju pokusa dobiveni diferentni rezultati. To je bilo kod pokusa sa sjemenkama bundeve (Cucurbita pepo) heljde (Fagopyrum esculentum) i sunčanice (Helian-

thus annuus), a donekle i kod pokusa s lupinom (*Lupinus albus*) i rotkvicom (*Raphanus sativus*). Ove su konstatacije u jednu ruku upućivale, da su te biljke nepodesne za pokuse ove vrste, no u drugu ruku one su ujedno pokazale potrebu, da se pokusi ove vrste vrše sa što većim brojem istovrsnih pokusnih objakata.» (ref. 3 str. 115, početak poglavlja IV.; podvukao D. G.)

Preostaje samo pitanje, zašto je to uopće publicirano? Zar i ti pokusi nisu mogli biti izlučeni, kao što je »izlučeno« i onih 18 nepoćudnih biljaka od njih četrdeset, koje je prije Z. Klas spomenula (ref. 3, str. 80, početak III. poglavlja)?

Nakon toga je autorica odlučila da učini paralelne pokuse na 5 puta po 100 sjemenaka gorušice i isto takve pokuse sa sjemenaka prosa. Rezultati su navedeni u tabelama 23 do 26. Tako tabela 23 (ref. 3, str. 135) sadrži tok klijanja sjemenaka gorušice u vodovodnoj vodi i »fervoriziranoj« vodovodnoj vodi u pet posebnih posuda sa stotinu sjemenaka u svakoj. Iz navedenih brojeva postaje na prvi pogled evidentno, zašto su u ranijim pokusima rezultati bili tako zamršeni. Uzmemo li, na primjer, tok isključavanja u sredini eksperimenta, to jest u sedamnaestom satu, imamo redom ove brojeve isključanih sjemenaka u običnoj vodovodnoj vodi: 21, 24, 16, 16, 8! Ako primijenimo način zaključivanja, što ga Z. Klas provodi u gotovo cijeloj publikaciji, onda moramo ustanoviti, da jedna te ista voda (t. j. obična, »nefervorizirana« voda iz zagrebačkog vodovoda) ima stimulirajući »fervor-efekt« u prvoj i drugoj pokusnoj posudi, a retardirajući »fervor-efekt« u petoj posudi, dok je u trećoj posudi, recimo, normalna. Razlika od 24 — 8 = 16 sjemenaka po veličini i jest razlika na osnovu koje su biljke i razvrstane u grupe u prvom dijelu publikacije!

Još bolje podatke nalazimo na kraju druge publikacije (ref. 4, tabela I.) i na kraju treće publikacije (ref. 5, tabela I.). U posljednjoj tabeli upoređen je tok isključivanja sjemena gorušice u 10 paralelnih pokusa sa po 100 sjemenaka. Tu nalazimo u sredini eksperimenta razliku za 33 sjemenke (između drugog i desetog pokusa) premda su uslovi potpuno jednaki i sve klija u vodovodnoj vodi!

Pritisnuta tako rezultatima vlastitih eksperimenata Z. Klas je tek nakon toga pribjegla statističkoj obradi rezultata eksperimenata. Upravo sa čuđenjem postavljamo pitanje, kako je uopće moguće, da je autorica pristupila svojim eks-

perimentima bez te toliko važne i u prirodnim naukama toliko udomaćene metode.

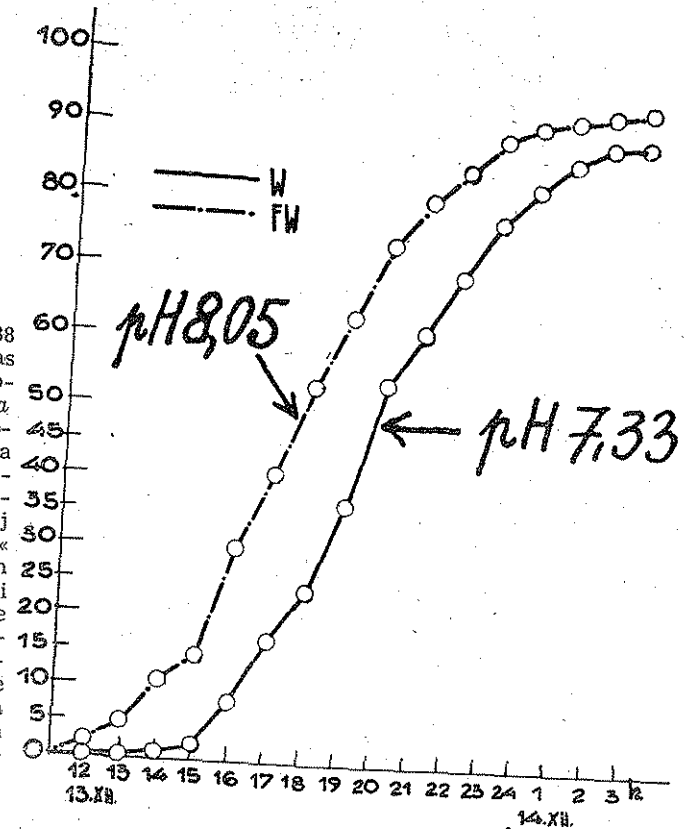
Ponavljam, sve ovo što sam dosad iznio u prikazu bilo je zato da ukážem na to, kako su autori »fervor-efekta« stvarali svoje zaključke i kako su izvodili svoje eksperimente. Nijedan pak zaključak iz cijelog prvog dijela publikacije (ref. 3) ne uzimam kao naučno vrijedan zaključak, jer nije stečen statističkom metodom. To činim ja, to čini i autorica, kako sam već naveo, jer i ona u drugoj (ref. 4) i trećoj (ref. 5) publikaciji dokumentira svoje tvrdnje samo na rezultatima statističke obrade većeg broja eksperimenata, dok se na one prijašnje uopće više ne osvrće.

Uzimam grafikon br. 38, na str. 118 citirane publikacije (ref. 3) na kojem su nanesene srednje vrijednosti isključavanja sjemenaka gorušice za »fervoriziranu« vodovodnu i običnu vodovodnu vodu. Uzimam taj grafikon, jer je na njemu mnogo izrazitija razlika u isključavanju između jedne (»fervorizirane«) i druge (obične) vodovodne vode negoli u slučaju prosa (grafikon 34, str. 116, ref. 3), gdje ta razlika postoji, no manje izražena. Ovim grafikonima nema prigovora. Na njih naneseni podaci stečeni su na osnovu većeg broja eksperimenata, obrađeni statističkom metodom, uzete su srednje vrijednosti, tako da ova razlika u isključavanju očito postoji. Oslanjajući se na te podatke, možemo zaključiti, da je intenzitet isključavanja sjemenaka gorušice u »fervoriziranoj« vodovodnoj vodi veći od intenziteta isključavanja u običnoj vodovodnoj vodi. Razlika zaista prelazi dozvoljenu granicu pogreške.

Površni bi čitalac publikacije nakon toga zaključio, da ipak ima nešto od tog »fervor-efekta«. Ta je razlika u isključavanju očita, i sumnje su isključene. I mi se slažemo, kako rekosmo, da je razlika očita i da izvjestan efekt postoji, ali ne »fervor-efekt«. Tu se naši zaključci iz osnove razlikuju od zaključaka autorice i od dojmova površnog čitaoca publikacije. Oni se razlikuju zato, jer mi insistiramo na tome, da su to dvije po svom poznatom fizikalno-kemijskom sastavu a priori različite vode, t. j. različite po sadržini soli i kiselosti, pa je neophodno potrebno ispitati ponajprije imaju li te razlike kakav utjecaj, a ako nemaju, onda istom tražiti eventualno postojanje nekog drugog, pa ako hoćete i »fervor-efekta«. Da su to različite vode, to tvrdi i Z. Klas:

»Mi smo konstatirali samo dvovrstne promjene u fervoriziranim vodama. Prva se promjena, koju smo već spomenuli, odnosi na povećanje alkaličnosti, odnosno sniženje aciditeta istraživanih voda (fervorizirane zagrebačke vodovodne vode i fervorizirane destilirane vode). Drugu smo promjenu uočili napose u fervoriziranoj zagrebačkoj vodovodnoj vodi, a

cije vodikovih iona zbog fervorizacije bila je kod zagrebačke vodovodne vode nešto izraženija nego kod destilirane vodovodne vode, pa dok je pH fervorizirane zagrebačke vodovodne vode varirao u našim pokusima od 7,60 do 8,50 kretao se i t. d. . . .« (ref. 3, str. 113, 7. redak odozgo). Tu uzimamo za pH srednju vrijednost 8,05.

Sl. 1. — Ovo je sl. 38 iz publikacije Z. Klas (ref. 3, str. 118) pod kojom piše: »*Sinapis alba*. Srednje vrijednosti isključavanja sjemenaka zagrebačkoj vodovodnoj vodi (W) i u fervoriziranoj zagrebačkoj vodovodnoj vodi (FW).« U sliku sam ja svojom rukom ucrtao strelice i napisao odgovarajuće vrijednosti za pH prema podacima u publikaciji. Očito je, da je klijanje bolje u vodi sa većim pH, što autorica nije uočila, nego tu razliku pripisuje »fervor-efektu«.

sastoji se u obaranju kalcijeva karbonata, koji kao bijeli talog sjeda na dno staklenih jenskih boca, u kojima smo vodu fervorizirali.« (ref. 3, str. 121, 13. red odozgo).

Podatke za razlike u kiselosti daje nam sama autorica: »Što se tiče zagrebačke vodovodne vode, njen je pH u pojedinim serijskim pokusima varirao od 7,00 do 7,66, . . .« (ref. 3, str. 113, 2. redak odozgo). Srednja je vrijednost očito 7,33. Što se tiče kiselosti »fervorizirane« vodovodne vode, čitamo: »Promjena koncentra-

Unesemo li te vrijednosti pH u grafikon br. 38 (ref. 3, str. 118), to jest 7,33 za običnu vodovodnu vodu i 8,05 za »fervoriziranu« vodovodnu vodu, imamo objašnjenje efekta jasno kao na dlanu. Alkaličnija »fervorizirana« voda za čitavo vrijeme pokusa stimulira isključavanje. Krivulja koja se odnosi na nju stalno je iznad krivulje za običnu vodovodnu vodu, koja je manje alkalična (vidi na sl. 1 reproducirani grafikon). To je toliko očito i upadljivo, da je svaka sumnja u nepostojanje veze između toka isključavanja

sjemeni gorušice i koncentracije vodikovih iona u otopini isključena!

To isto vrijedi i za proso. Taj se zaključak podudara i sa mnogo točnijim mjerenjima izvedenim osim sa fervoriziranim i običnom vodom još i sa termalnom vodom Krapinskih Toplica i vodovodnom vodom Krapinskih toplica opisanom u drugoj publikaciji (ref. 4, str. 141 do 144).

Zaključujemo, dakle, da se iz podataka za srednje vrijednosti toka isključavanja u »fervoriziranoj« i običnoj vodovodnoj vodi i koncentracije vodikovih iona tih voda što ih pripoćuje Z. Klas, jasno vidi, da je isključavanje sjemenaka gorušice stimulirano u vodi sa pH oko 8 u poređenju sa isključavanjem u vodi sa pH oko 7,33. Međutim, razlike u koncentraciji vodikovih iona u jednoj i drugoj vodi tako su nedvojbene, a isto tako je i razlika u isključavanju evidentna, te prema tome među isključavanjem i kiselosti, odnosno alkaličnosti vode, mora biti neka veza. Dakle ne »fervor-efekt«, ne neke dosad nepoznate i tajnovite strukturne, fizičko-kemijske promjene vodenih molekula, nego — obična banalna alkaličnost, umanjene koncentracije vodikovih iona, stimulira klijanje sjemenaka gorušice!

Zašto to Z. Klas nije primijetila, kad je to tako očito? Izuzimajući sve druge razloge, među kojima je možda najjači upliv imala želja za otkrićem nekog osobitog efekta, u domošenju konačnog zaključka igralo je, bez sumnje, veliku ulogu neshvaćanje značenja podatka pH za sadržinu vodikovih iona u otopini. Male razlike u pH znači za nju malu razliku u koncentraciji vodikovih iona! Međutim, iz elemenata nauke o ionskim otopinama kao i iz elementarnog računa znamo, da to nije tako. pH je logaritam, pa mala razlika u logaritmu može značiti veliku razliku u broju! Razlika između pH 8,05 i pH 7,33 iznosi 0,72, što znači, da koncentracija vodikovih iona poraste za čitavih 5,25 puta! Antilogaritam od 0,72 je naime 5,25.* Da sjemenje gorušice tu razliku »osjeća«, svjedoče najbolje krivulje i tabele Z. Klasove.

Ali sjemenje gorušice »osjeća« još i finije razlike! To dokazuju podaci koje daje Z. Klas u slijedećoj publikaciji o »fervor-efektu« (ref. 4).

* Vidi Logaritamske tablice po O. Schömilchu i J. Majcenu, Školska knjiga, Zagreb 1952., str. 38, 7. red odozgo.

U ovoj publikaciji upoređuje se djelovanje »fervorizirane« vodovodne vode, termalne vode Krapinskih toplica i vodovodne vode Krapinskih toplica na isključavanje sjemenaka gorušice u odnosu prema isključavanju u običnoj zagrebačkoj vodovodnoj vodi.

U tabeli II. (ref. 4) iznose se srednje vrijednosti isključavanja sjemenaka gorušice u vodovodnoj, »fervoriziranoj« vodovodnoj, termalnoj (Krapinske toplice) i vodovodnoj vodi Krapinskih toplica. Te su vrijednosti dobivene pokusima čiji su rezultati navedeni u tabeli I. iste publikacije i mogu se smatrati potpuno pouzdanim. Na stranici 141 iste publikacije priložena je tabela vrijednosti pH za sve te vode, a na slici 1 (str. 144) dat je grafikon toka isključavanja u tim vodama. Čitalac publikacije ne treba sada ništa drugo učiniti nego u taj grafikon za svaku krivulju upisati navedene vrijednosti pH i ustanoviti savršenu zakonitost!

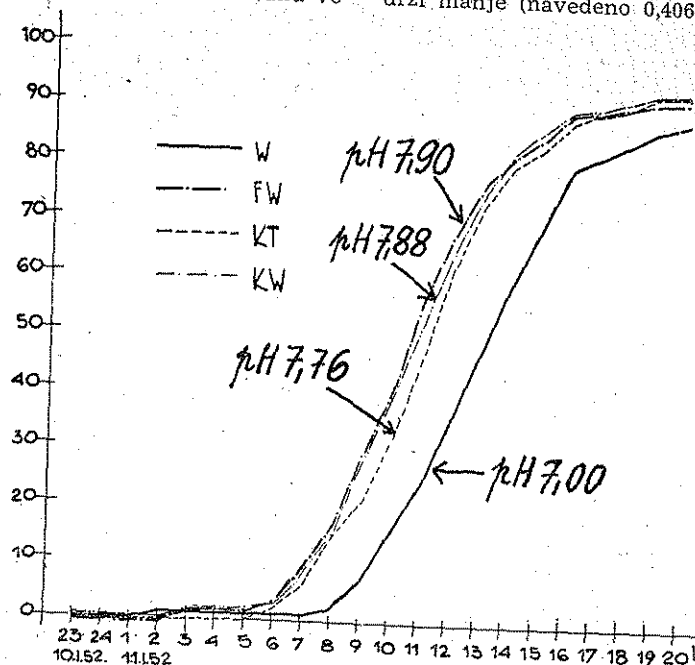
Najniže leži krivulja za tok isključavanja u običnoj vodovodnoj vodi (pH = 7,00), zatim slijedi znatno više od nje krivulja za tok isključavanja u termalnoj vodi Krapinskih toplica (pH = 7,76), onda je malo više krivulja za vodovodnu vodu Krapinskih toplica (pH = 7,88) i konačno krivulja za »fervoriziranu« vodovodnu vodu (pH = 7,90) koja se gotovo poklapa s krivuljom za vodovodnu vodu Krapinskih toplica, što nije čudo, jer su im pH gotovo jednaki (vidi sl. 2).

Eto, tako to stoji sa »fervor-efektom!« Sjeme gorušice je vrlo »osjetljivo« na koncentraciju vodikovih iona, i za vrijeme klijanja ta osjetljivost dolazi do izražaja tako, da se može i eksperimentalno dokazati! To je prvi, i na osnovu postojećih podataka jedini mogući naučni zaključak. Tako dugo dok Z. Klasova u svojim eksperimentima ne ukloni razlike u koncentraciji vodikovih iona između voda s kojima eksperimentira, ne može otkriće bilo kakvog drugog efekta biti naučno dokumentirano, pa prema tome niti primljeno.

Isto tako stoje stvari s takozvanom glacijaliziranim vodom, koja je zajedno s pripadnim »efektom« opisana u trećoj publikaciji 294. knjige Rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (ref. 5). Na stranici 159 te publikacije navedeni su ovi podaci: »neobrađena zagrebačka vodovodna voda« pH 7,17, »fervorizirana zagrebačka vodovodna voda« pH 7,67 i »glacijalizirana zagrebačka vodo-

vodna voda« pH 7,61 (sva tri podatka su srednje vrijednosti od po tri mjerenja). Na slijedećoj stranici, to jest str. 160 iste publikacije, date su na sl. 1 krivulje srednjih vrijednosti toka isključavanja za gorušicu u navedenim vodama. Efekt koncentracije vodikovih iona na klijanje više je nego upadljiv: najniža krivulja odnosi se na neobrađenu vodovodnu vo-

rica tvrdi. Uz podatke za pH daje ona također i podatke o sadržini otopljenih soli u vodama s kojima eksperimentira (podaci su navedeni u obliku takozvanog isparnog ostatka). Razumije se samo po sebi, da neobrađena vodovodna voda sadrži najviše tih soli (isparni ostatak 0,9500 g na litru) a »fervorizirana« ih sadrži manje (navedeno 0,4064 g na litru).

Sl. 2. — Ovo je sl. 1 iz publikacije Z. Klasove (ref. 4, str. 144) pod kojom piše: »Tok isključavanja sjemenaka gorušice u zagrebačkoj vodovodnoj vodi (W), u fervoriziranoj zagrebačkoj vodovodnoj vodi (FW), u termalnoj vodi Jakobova vrela Krapinskih toplica (KW), u vodovodnoj vodi Krapinskih toplica (KT) i u vodovodnoj vodi Krapinskih toplica (KW), izražen u srednjim vrijednostima.« Ja sam svojom rukom u sliku ucrtao strelice i napisao odgovarajuće vrijednosti za pH prema podacima u publikaciji. Ni ovdje nije autorica uočila zakonitost, da je isključavanje sjemenaka gorušice intenzivnije u vodi s većim pH, nego te razlike pripisuje »fervor-efektu«.

du (pH 7,17), a obje krivulje na glacijalizirana i fervorizirana vodu leže blizu jedna uz drugu proporcionalno vrijednostima pH (7,61 odnosno 7,67)

Ta razlika u koncentraciji vodikovih iona očito je vezana s izlaženjem ugljičnog dioksida iz vode i djelomičnim obaranjem karbonata,* kako to i sama auto-

* Poznata je činjenica, da prokuhana, t. zv. »meka« voda ima u svakodnevnom životu u nekim slučajevima prednost

ali je nerazumljivo, zašto je tako mali sadržaj soli u »glacijaliziranoj« vodi (0,1804 g na litru) Kamo su nestale soli? Da li se voda nastala otapanjem leda zamutila i dala talog koji je ofiltriran, pa je onda filtratu određen isparni osta-

pred običnom »tvrdom« vodom. Možda je kod klijanja stvar u bubrenju sjemeni, o čemu je već vjerojatno nešto napisano u biljno-fiziološkoj i poljoprivrednoj literaturi.

tak? Gubitak soli nemoguć je po zakonu o očuvanju mase, jer litra vodovodne vode, kad se zaledi pa se ponovno otopi, mora sadržati početnu količinu soli (barem onu izraženu isparnim ostatkom!). U protivnom slučaju nekud su te soli »nestale«, one su uklonjene, a o tome nije ništa navedeno u publikaciji, te možemo reći, da priredba kao i analiza »glacijalizirane« vode nije u publikaciji dovoljno dokumentirana*

Na osnovu gore navedenog izlazi, da je zaključak Z. Klasove na str. 165 (ref. 5 predzadnji i zadnji odlomak) bez važnosti i bez ikakvih naučnih temelja, jer je u kontradikciji s njenim vlastitim eksperimentalnim podacima. Kao što se može lako pročitati (vidi ref. 5, str. 165, predzadnji i zadnji odlomak), autorica zaključuje: 1. da koncentracija vodikovih iona nema važnosti, jer su razlike u pH premlene (Na ovo odgovaramo isto što smo ranije primijetili!), 2. autorica smatra, da mineralne soli ne mogu biti važne, jer »glacijalizirana« voda, premda ih ima znatno manje, djeluje kao i »fervorizirana«. Međutim, istaknuli smo gore, da isparni ostatak za glacijaliziranu vodu nije dovoljno dokumentiran, tako da poređenje »m'neralizacije« nije ni uvjerljivo ni opravdano, jer nedostaju pored svega i kvalitativni podaci.

Sljedi, dakle, na osnovu prigovora iznesenih u ovom poglavlju, da točni statistički podaci o klijanju priličnog broja sjemenaka gorušice kao i mjerenja kiselosti ispitivanih voda, što ih navodi Z. Klas u svoje tri publikacije (ref. 3, 4 i 5) naučno ne dokazuju postojanje »fervor-eфекta« i efekta glacijalizacije, nego naprotiv ukazuju na to, da su razlike u alkalčnosti tih voda i obične vodovodne vode u prvom redu odgovorne za razlike u klijanju gorušice. Taj se zaključak može postaviti isključivo na osnovu eksperimentalnih podataka Z. Klas, ne služeći se nikakvim drugim podacima.

Prelazimo tako na publikacije druge grupe.

* Primjećujem da sam se u vezi s iznosom »isparnog ostatka« vodovodne vode obratio telefonskim putem Higijenskom zavodu. Dobio sam odgovor od službenika toga zavoda da je isparni ostatak obično 0,500 g na litru, te da se ne sjeća kad je bio veći od 0,850 g na litru. Iako ovi podaci još ništa ne dokazuju, ipak potkrepljuju moje mišljenje, da analize navedene u publikaciji Z. Klas nisu dovoljno dokumentirane.

4. »FERVOR-EFEKT« I TERMALNE VODE

U prvoj publikaciji o »fervor efektu« (ref. 1) ne spominje se termalna voda kao prirodni slučaj »fervorizirane« vode. Iz referenca u spomenutim publikacijama nalazimo, da je tu ideju iznio prvi puta sam V. Vouk god. 1941. (ref. 6). U Internacionalnom biltenu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, god. 1948. čitamo ovu misao V. Vouka: »The author's opinion is, that thermal waters are nothing else but waters fervorized under natural conditions by pressure in the depth of the earth« (ref. 7, str. 7). Tako V. Vouk i njegovi saradnici proširuju oblast svojih istraživanja i na balneologiju. Ideja je, dakle, ova: djelovanje termalnih voda, počevši od upliva na klijanje i rast biljaka, pa do ljekovitog djelovanja na ljudski organizam treba prvenstveno pripisati okolnosti, što su termalne vode »fervorizirane«, to jest, što su one promijenile svoju strukturu pregrijavši se u vrućoj zemljinoj utrobi.

Iz dosadašnjeg prikaza to, jasno, sve pada u vodu. No ipak će biti zanimljivo prikazati razvoj tog fervornog shvaćanja osobitih svojstava termalnih voda, kao i tešku krizu u kojoj se sada nalazi to shvaćanje nakon statistički obrađenih pokusa isključivanja gorušice, kako ih je opisala Z. Klas.

Početkom godine 1949. priredio je V. Vouk za štampu jednu malu monografiju o »balneobiologiji« toplica (terma), koja je štampana god. 1950. u Baselu (ref. 11). U drugom razdjelu knjige nalazimo dva poglavlja važna za ovaj prikaz. U prvom su izneseni pokušaji da se dokažu opća biološka svojstva termalnih voda, a u drugom je iznesen pokušaj objašnjenja djelovanja toplica na osnovu bioloških svojstava termalnih voda. U drugom poglavlju čitamo: »Nach dieser Auffassung ist also im Grunde genommen der biologische Thermaleffekt dem Fervoreffekt gleichzustellen«. (ref. 11, str. 72). Ta je tvrdnja potkrepljena, s jedne strane, citatima reumatologa i balneologa o tome, kako još nije odgonetnut uzrok ljekovitog djelovanja toplica, a s druge strane »fervor-efektom«. Za opravdanje identičnog djelovanja termalne vode s »fervoriziranom«, navodi Vouk eksperimente Radermachera i Klasove (ref. 1) kao i orijentacijske eksperimente što ih je sam izveo u Krapinskim toplicama u ljetu god. 1947. Evo što doznajemo u prvom poglavlju (ref. 11, str. 61—69).

Već se ranije ispitivalo djelovanje termalne vode na klijanje sjemena i rast biljaka. Po V. Vouku najznačajniji su pokusi što su ih izveli Bukatsch i Dybowski. Tako, na primjer, po Bukatschu termalna voda Bad Gasteina u Austriji koči klijanje sjemenaka, ali pospješuje rast biljaka u vodenim kulturama.* Na osnovu toga Vouk smatra kočenje klijanja i pospješivanje rasta biljaka u termalnoj vodi kao dokazanu eksperimentalnu činjenicu. Bilo je, dakle, potrebno pokazati, da li to isto čini i »fervorizirana voda«. Što se tiče rasta biljaka, to su već manje ili više učinili Radermacher i Klas (najprije retardirajuće, a onda stimulirajuće djelovanje), pa je trebalo ispitati još njeno djelovanje na klijanje. Voda Krapinskih toplica pokazala je, prema Vouku, zaista izrazito retardacijsko djelovanje na klijanje sjemenja heljde, te on to sjeme smatra kao najpogodnije. U poređenju s vodovodnom vodom termalna voda vrlo izrazito koči klijanje, kako je to prikazano na grafikonu na str. 68 (ref. 11). Fervorizirana pak voda nekako je na sredini, to jest ona ne koči klijanje tako jako kao termalna! Tako je na osnovu tih eksperimenata Vouk pokazao potpuni paralelizam u djelovanju na klijanje i rast (a razumije se i u »općim biološkim svojstvima«) između termalnih voda i »fervorizirane« vode. Taj je pokus sa heljdom bio, dakle, onaj ključni pokus kojim je trebalo potkrijepiti jednu tvrdnju. Ta tvrdnja trebala je biti izložena i dokumentirana u jednoj monografiji koja se štampa u inozemstvu. Za dokumentaciju izvode se na brzu ruku (»Es handelte sich nur um Orientierungsversuche...«) u Krapinskim toplicama pokusi s raznim biljnim sjemenjem ali heljda pokazuje izraziti efekt (»Obwohl die Versuche mit allen Versuchsplanzen nicht eindeutig ausfielen, konnte doch unzweideutig festgestellt werden...«) (podvukao D. G.) kočenja klijanja u termalnoj kao i »fervoriziranoj« vodi, te je tako konačno otkrivena tajna djelovanja toplica!

Ovaj pokus sa heljdom, čiji rezultati su Vouku bili tako potrebni u monografiji

* U prvom slučaju Bukatsch traži uzročnika u natrijevu sulfatu te fluoru i arsenu kojih u toj vodi ima a u drugom u boru što ga ta voda sadrži u količini od 4 mg na litru! I Dybowski također analogna opažanja tumači elementima u tragovima (Spurenelemente). Vidi ref. 11, str. 63.

učinjen je upravo onako kao i svi oni pokusi Z. Klasove sa 22 biljne vrste, pokusi što ih je ona sama, kako smo to gore utvrdili, napustila kao nesigurne nedovoljno točne, zbog toga što su učinjeni bez varijacijsko-statističkog kriterija.

Sjetimo se prije svega, kako je Z. Klas utvrdila, da sjeme heljde nije pogodno za ta istraživanja, jer daje jednom jedan a drugi puta drugi efekt. Evo što o tome kaže sama Z. Klas: »Preostaju još samo Voukova istraživanja. S obzirom na ta, u stvari orijentacijska istraživanja, koja su izvršena i s fervoriziranom zagrebačkom vodom i s termalnim vodama Krapinskih toplica, moramo istaći, da je sav onaj oprez i rezerva, koju iziskuje komparacija rezultata onih bioloških pokusa, koji se nisu vršili pod istim pokusnim uvjetima na istom pokusnom materijalu, u našem slučaju naročito umjesna i potrebna. Kako su Voukova istraživanja izvršena pod posve drugim uvjetima nego naša istraživanja, ne moramo se čuditi, da se rezultati naših istraživanja podudaraju s rezultatima Voukovih istraživanja gotovo samo toliko, koliko se njima općenito konstatira, da termalna i fervorizirana voda mogu utjecati na vremenski tok procesa isključivanja sjemenaka.« (ref. 4, str. 151)

Svakako, oprez i rezerva su naročito umjesni i potrebni! To drugim riječima znači, da se u eksperimente V. Vouka o klijanju heljde u termalnoj vodi ne treba pouzdati. Što se pak tiče općenite konstatacije, da postoji utjecaj na vremenski tok isključivanja, to znači da je svejedno je li »fervor-efekt« pozitivan ili negativan. Glavno je da je »efekt«!

Ne možemo zbog opširnosti citirati ostale zaključke Z. Klas o razlikama između njenih i Voukovih rezultata, premda su vrlo zanimljivi (Vidi ref. 4, str. 151 i 152). Svakako je najjednostavniji izlaz iz te kontradikcije u tome, da se ustvrdi da je V. Vouk ispitivao heljdu pa je dobio kočenje klijanja, a Z. Klas je ispitivala gorušicu pa je dobila pospješivanje klijanja, a u oba slučaja »fervorizirana« i termalna voda djelovale su u istom smislu. Tom zaključku i pribjegava Z. Klas (ref. 4, str. 152). Bez sumnje jedno je gorušica, a drugo je heljda, ali zaključak treba načiniti nakon točnih, mnogostrukih i statistički obrađenih eksperimenata s heljdom koji nisu učinjeni. A konačno da ih je V. Vouk i učinio, onda bismo mogli jedino vidjeti u kolikom iznosu i u kojem smislu djeluje razlika

koncentracije vodikovih iona na sjeme heljde i u kakvom ono mljeu najbolje klija.

Zanimljivo je ovdje spomenuti, da je V. Vouk izvodio pokuse s različitim biljnim vrstama, a među njima i s gorušicom. To on sam spominje u monografiji (ref. 11) kao i u svom izvještaju o tim pokusima u Ljetopisu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (ref. 10). Kako je onda V. Vouk imao pred očima samo Bukatschove i Dybovskyjeve eksperimente o retardaciji klijanja, pokazala se heljda kao najpovoljnija («Kao najpodesniji objekat pokazale su se sjemenke heljde...», ref. 10, str. 241, treći red odozdo), pa druge biljke nije uzео u obzir, a među njima ni gorušicu, za koju je, kako znamo, Z. Klas pokazala stimulacijsko djelovanje!

Na to smo, eto, jednim dijelom mislili kad smo u početku ovog poglavlja spomenuli «krizu» u kojoj se našlo fervorno tumačenje svojstava termalnih voda.

Već smo u prošlom poglavlju pokazali, kako se može tumačiti nalaz Z. Klasove da termalna voda Krapinskih toplica isto kao i »fervorizirana« voda stimulira klijanje. Jedna i druga, naime, imaju tako bliske vrijednosti pH(7,76 odnosno 7,90) da im je i djelovanje gotovo jednako.

No kriza tumačenja termalnog efekta »fervornim efektom« nije samo u tome. Ona se još sastoji u slijedećem:

V. Vouk svodi »fervor-efekt« na strukturne promjene same vode. Te promjene treba da budu u »fervoriziranoj vodi« identične s onima u termalnoj, jer su se jedna i druga nalazile pod tlakom i temperaturom. No te promjene, prema V. Vouku, ne traju dugo. Nakon duljeg stajanja »fervorizirana« voda opet poprimi »normalnu« strukturu i ne pokazuje više nikakvog efekta. Prema navodima balneologa, termalna voda nakon duljeg stajanja gubi svoje djelovanje i prestaje biti ljekovita (vidi n. pr. ref. 10, str. 239). To je pak, prema V. Vouku, zbog toga, jer se promijenila strukturalna ravnoteža i djelovanje je nestalo. Ranija opažanja efekta »starenja« termalne vode citira V. Vouk u svojoj monografiji, pa je stoga razumljivo, da je i on sam u svojim pokusima na to obratio pažnju. U povoljnom slučaju, dakle, i termalna odstajala kao i »fervorizirana« odstajala voda ne će pokazati efekta (tada još retardacijskog!). U Ljetopisu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti knj. 55 (ref. 10, str. 241) zaista čitamo: »Jasno je utvrđeno,

da termalna odstajala voda (uzeta iz vodovoda terme), dakle ostarjela termalna voda, nije pokazivala retardacijsko djelovanje na iskljivanje, a to je dokaz, da termalna voda nakon nekog vremena izvan izvora gubi neka svojstva, što se podudara s iskustvenim starenjem vode u balneološkom pogledu.« I razumije se odmah slijedeći zaključak pokazuje izrazit paralelizam sa »fervoriziranom« vodom: »Pokusi izvedeni paralelno sa fervoriziranom vodom pokazali su donekle sličnu i ako ne identičnu retardaciju u iskljivanju.«

Opis pokusa s »ostarjelom fervoriziranom vodom« nije još do danas nigdje objavljen, pa prema tome ova izjava Vouka ostaje samo izjava. Što se tiče pokusa s »ostarjelom« termalnom vodom, to dajmo riječ Z. Klas: »Vodovodna voda Krapinskih toplica* — termalna odstajala voda — ne pokazuje, po Vouku, ono djelovanje, odnosno ne tako jako izraženo djelovanje, kao što ima svježa termalna voda.« (ref. 4, str. 151). Tu je Z. Klasova prešutjela, da se radi o »retardacijskom djelovanju«! Ona odmah nastavlja: »Prema rezultatima mojih pokusa bilološki se efekt odstajale termalne vode očitovao isto tako u stimulaciji iskljivanja sjemenaka kao i bilološki efekat svježe termalne vode, čak i nešto izrazitije.« (podvukao D. G.)

Kao što vidimo, činjenice su neumoljive. Voda Krapinskih toplica je »ostarjela«, a efekt na iskljivanje nije joj se umanjio. Što je prema tome sa »strukturnom ravnotežom«?

Zašto je djelovanje te »ostarjele« termalne vode »nešto izrazitije«, mi smo već upozorili. Z. Klas daje za pH termalne vode vrijednost 7,76, a »ostarjele« termalne vode 7,88, što točno ulazi u onu zakonitost u grafikonu da u alkaličnijem mediju sjeme gorušice brže klija. Tako, eto, stoji i sa tim efektom »starenja« termalne vode u pogledu klijanja sjemena, efektom koji je trebao da posluži kao argumenat u prilog gledišta o promjeni strukture vode »fervorizacijom«.

Ovaj argument, sudeći po onom što je V. Vouk napisao, a i Z. Klasova citirala, smatra se dosta važnim. Tako se spominje neki Schober (ref. 4, str. 153) koji

* To je ta »ostarjela« termalna voda, jer se stajanjem ohladi u rezervoaru i služi u Krapinskim toplicama za piće (vidi ref. 10, str. 240).

»čini se da smatra, da težište leži u neposrednoj nastalosti, »mladosti« novog agregatnog stanja, dakle vjerojatno onog svojstva, koje drugi autori, na pr. S. H. Schwabe, nazivaju kemijsko-fizikalnom neizjednačenošću (Unausgeglichenheit) ili labilitetom izvornih voda«. Kako smo vidjeli takvo nešto Z. Klasova nije dokazala kod klijanja sjemenaka gorušice.

Ističem ovdje još jedan prigovor, koji se tiče stila publikacije i načina na koji se stvari iznose. Sve se opisuje nekim razvučenim, nejasnim stilom; to je monolog koji traje vrlo dugo, do zamornosti. Sve je prikazano načinom koji je najdulji. Primjer nije teško odabrati, a radi kratkoće iznosim samo jedan iz publikacije Z. Klas: »Kako se dakle na osnovu rezultata naših pokusa i pored svih sličnosti ne može poistovetiti tok iskljivanja sjemenaka u destiliranoj vodi i u fervoriziranoj zagrebačkoj vodovodnoj vodi, tako se, općenito uzevši, ne može ni poistovetiti odnos toga iskljivanja sjemenaka istraženih biljaka u fervoriziranoj zagrebačkoj vodovodnoj vodi prema toku iskljivanja u zagrebačkoj vodovodnoj vodi s odnosom toga iskljivanja u fervoriziranoj destiliranoj vodi prema toku iskljivanja u destiliranoj vodi.« (ref. 3, str. 112, treći odlomak). Čitajući takve rečenice, nehotice potražimo eventualni spisak pogrešaka, ali umjesto toga nalazimo na poleđini knjige, da je korektura cijele 294. knjige »Rada« izvršila sama Z. Klas. Kad se sve te publikacije pročitaju, onda se istom vidi koliko u svima ima istoga, naročito u uvodu i na kraju. Nadalje, citiranje drugih autora vrlo je neobično. Ili se ne navodi publikacija spomenutog autora ili se citira po nekoj knjizi ili udžbeniku.

Sumnjam, da bi se igdje drugdje našla redakcija naučnog časopisa koja bi ove publikacije o »fervoriziranoj« i »glacijaliziranoj« vodi štampala u ovom obliku, kad bi ih već i primila za štampu. Danas je svuda u naučnom svijetu običaj, da se laboratorijski dnevnici kao i zaključivanja u stadiju prije konačnog formiranja zaključka ne štampaju.*

* Možda je ovom prilikom opet došla do izražaja loša praksa preuzeta iz SSSR (i sovjetske akademije) da se naučne publikacije honoriraju po broju stampanih znakova. Koliko je meni poznato, izdavači naučnih časopisa, (i to onih najboljih) iz oblasti egzaktnih nauka svuda u svijetu honoriraju publikacije tako da

5. »FERVOR-EFEKT« I ŽIVOTINJE

U ovoj poglavlje dosad ulazi samo prikaz publikacije D. Timeta (ref. 12). Međutim iz te publikacije kao i iz Planova rada Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za god. 1954. doznajemo, da će o toj temi biti još publikacija. Ovo je prva publikacija na temu »fervor-efekt« i životinje, i na početku čitamo, da je autor za svoje istraživanje dobio pobudu od V. Vouka i da to istraživanje vrši kao zadatak u okviru Instituta za eksperimentalnu biologiju Jugoslavenske akademije. Kao objekt istraživanja odabrao je sitnog slatkovodnog račića iz roda *Daphnia*, kojemu prati rad srca pod mikroskopom u običnoj i u »fervoriziranoj vodi«.

Budući da D. Timet u toj publikaciji ne daje nikakvih podataka o fizičko-kemijskim osobinama voda s kojima je vršio eksperimente, to bi svaka ocjena i prikaz njegovih rezultata bili neumjesni.**

Po Timetu, srce dafnije u »fervoriziranoj« vodi najprije brže kuca, a zatim nakon 7 minuta kuca sporije nego u običnoj vodi. Po njegovim je navodima taj zaključak statistički opravdan. I svakome će laiku biti jasno, da jedna mala životinja u jednoj novoj sredini (koncentracije vodikovih iona, različiti sadr-

autoru daću izvjestan broj (25 ili 50) posebnih otisaka besplatno. Zbog toga su publikacije kratke i pisane konciznim naučnim stilom, koji se njeguje kao lijepa i vrijedna tradicija. Tako je autoru najveća nagrada i zadovoljstvo što mu je prilog štampan, te time njegov rad postao poznat cijelom naučnom svijetu. Razumije se samo po sebi, da naučnom radniku treba sredene materijalne prilike omogućiti na drugi način i ukloniti jednu opasnost za našu nauku, opasnost koja se sastoji u tome da se naučni rad svede na publicističku djelatnost.

** Jedini mu je podatak da je vodu »fervorizirao« u emajliranoj posudi kod 129°C i tlaka od 3 atmosfere, i to tri puta po jedan sat, te da je pokuse vršio kod sobne temperature. Ne navodi zašto je odstupio od klasičnog recepta: 137°C i 2 puta po jedan sat kod 2,5 atmosfere. Bit će da je »zavodski autoklav« u kome je grijao vodu drugog tipa! Ostaje osim toga neobjašnjeno kako je Timet kod niže temperature (129°C) dobio u autoklavu veći tlak nego Klasova kod više temperature (137°C).

čaj kisika, ugljičnog dioksida, soli, elemenata u tragovima i t. d.) mora na neki način reagirati. Potrebno je, dakle, isključiti djelovanje svih drugih činilaca i tada ustanoviti da je samo pregrijavanje vode uzrok tom ponašanju srca račića.

Tim putem, međutim, D. Timet ne ide. On ponašanje tog račića u ferveriziranoj vodi uspoređuje s osjećajem pacijenta u topicama (Si licet parva...!). Prema L. Trauneru, pacijent naime u Stubičkim topicama postaje u početku kupanja razdražljiv, ne spava, srce mu brže kuca, zatim dolazi »prereaktivni zubac« i parasimpatička pojava s reakcijom na vagolitikum, dok mu se konačno živčevlje ne stabilizira, i naš se građanin opet dobro osjeća. To ponašanje račića u ferveriziranoj vodi i pacijenta u Stubičkim topicama čak se podudara i na grafikonu (ref. 12, str. 176-177, sl. 5 i 6). Eto, zbilja nema boljeg dokaza, da je termalna voda »ferverizirana«, da su jedna i druga aktivne, zahvaljujući »fervor-efektu« koji je njima zajednički, a općenit za akrototermalne vode, dok su sve druge, makar i ogromne razlike među njima od sporedne važnosti...

Vrlo je zanimljivo pročitati daljni tok izlaganja D. Timeta (ref. 12, str. 178), jer se tiče onog pitanja na koje treba da se tiče onog pitanja na koje treba da se odgovore fiziko-kemičari, a to je promjena strukture vode izazvana »fervorizacijom«. Te opaske o strukturi vode nalazimo na kraju svake publikacije prikazane na ovom mjestu, a važne su autorima tih publikacija zato da nekako pokažu da »fervor-efekt« nije samo ime nego da je nužna posljedica promjene stanja vode, dakle promjene njene molekularne strukture. »Fervor-efekt« treba, dakle, da konačno objasne fizičari i kemičari, ili fiziko-kemičari, a V. Vouk i njegova škola kao botaničari već su ga »ustanovili« u njegovim biološkim konzekvencijama. Zato ćemo se ukratko zadržati na tom pitanju u posebnom poglavlju.

6. MOŽE LI »FERVOR-EFEKT« IMATI KAKVE FIZIKALNO-KEMIJSKE OSNOVE S OBZIROM NA STRUKTURU VODE?

U nizu hidrida elemenata 6. B skupine zauzima voda osobito mjesto. Zahvaljujući velikoj elektronegativnosti kisikova atoma u poređenju s drugim elementima te grupe, veza kisik-vodik polarizirana je s dipolnim momentom od 1,5

Debyeovih jedinica. Zbog toga što su u vezi upotrebljeni 2p elektroni kisika, molekula vode ima angularnu konfiguraciju s ukupnim dipolnim momentom od 1,84 Debyeovih jedinica. Razumljivo je stoga, da molekule vode djeluju jedna na drugu elektrostatskim silama uz ostale međumolekularne sile. Tako kod vode iznosi ta dipol-dipol interakcija čitavih 77% od ukupnog međumolekularnog djelovanja, a ostalo je indukcioni i disperzioni efekt. Budući da se negativni kraj dipola nalazi na kisikovu atomu, a pozitivni na vodikovim atomima, odvija se ta dipol-dipol interakcija preko vodikovih atoma. Otuda prije svega slijedi važna konzekvencija da je privlačno djelovanje molekula vode usmjereno, te zbog toga dipolna interakcija koči kompaktno prilaženje jedne molekule vode drugoj. Drugim riječima, molekule vode mogle bi mnogo kompaktnije »prići« jedna drugoj, kad ne bi imale dipolnog momenta. Druga je važna konzekvencija, da molekule vode mogu na liniji kisik-kisik preko vodikovih atoma, dakle baš u onom smjeru u kome se odvija dipolna interakcija, doći bliže jedna drugoj nego što iznosi ta udaljenost kod nepolarnih veza, upravo na 2,76 Å umjesto 3,49 Å. To je zbog izvanredno malog radija protona koji se »utopi« u elektronskom oblaku kisikova atoma. Kemijske i fizikalne konzekvencije takve asocijacije dviju molekula na liniji kisik-vodik-kisik uočene su već 1912. godine. Zbog osobite važnosti i zbog toga što je vrlo česta, takva je međumolekularna veza dobila naziv »vodikova veza« ili »vodikov most« i kao takva poznata je svuda u stručnoj literaturi.*

Ta veza nije kemijska veza, jer njena energija iznosi svega oko 5 kkal na mol. Za poređenje navodim, da i najslabije

* Značenje vodikova mosta u živoj stanici danas je općenito priznato. Treba samo spomenuti, da su strukturalna istraživanja bjelančevina pokazala, da je prostorni razmještaj atoma koji ih izgrađuju među ostalim dirigiran upravo vodikovim mostovima (dušik-vodik-kisik). Nadalje, i sva voda koja je »vezana« na molekulu bjelančevina, vezana je tom vrstom veze. Tako postaje vodikov most osobito važna pojedinost za citokemijska, a time i fiziološka istraživanja. Vidi na pr. L. Pauling, The Nature of Chemical Bond, Ixhaca 1951., cijelo IX. poglavlje.

kemijske veze imaju energiju od nekih 30 kkal. Iz toga slijedi, da molekule vode vezane vodikovim mostovima (a to su najjače veze koje između njih mogu nastati) nisu polimeri u kemijskom smislu riječi, već asocijati i da ih polimerima možemo zvati samo »cum grano salis«, to jest ako ove vrijednosti za energiju uzmemo u obzir. Vodikov most uglavnom je ionske (elektrostatske) prirode, jer je udio rezonantne energije, zbog nejednakog razmaka između kisikovih atoma i vodikovog atoma, neznatan, pa je i energija aktivacije za stvaranje vodikova mosta malena. Tako se događa, da se vodikovi mostovi u tekućoj vodi vrlo lako cijepaju (toplinska agitacija molekula dovoljna je za cijepanje jedne tako slabe veze od 5 kkal), ali i zbog male energije aktivacije opet vrlo lako nastaju. Zbog toga imamo u običnoj vodi veliku asocijaciju u formi jedne dinamičke ravnoteže neprestanog cijepanja i stvaranja vodikovih mostova.

Led, kruto agregatno stanje vode, nastaje onda, kad se sve molekule vode povežu međusobno vodikovim mostovima. Budući da je, kako smo već istaknuli, vodikov most usmjeren, okruži se svaka molekula vode sa četiri susjeda u uglovima tetraedra i nastaje rahla kristalna rešetka leda. Zato i led ima manju gustoću od vode, iako je nastao skrućivanjem vode. Kad ne bi bilo vodikovih mostova, voda bi se smrzavala kod -100°C i imala bi kompaktnu kristalnu rešetku poput sumporovodila (H_2S u poređenju sa H_2O). Budući da je toplina taljenja leda svega 1,4 kkal na mol, slijedi da i nakon taljenja leda ostaje još velika većina molekula vode vezana vodikovim mostovima (cijeni se oko tri četvrtine). Zbog toga ta voda na temperaturi blizu tališta ima još uvijek nižu gustoću od 1 gram na ccm , i ima prema Debyeu kvazikristalnu strukturu. Mi bismo rekli: bliža je ledu nego vodi. Daljnim grijanjem dolazi do superpozicije dvaju procesa. Jedno je utjecaj vodikovih mostova koji djeluju orijentacijski, zadržavaju, dakle, rahlu strukturu. Drugo je utjecaj toplinske agitacije koji ide za kidanjem vodikovih mostova, oslobađajući molekule da mogu zauzeti proizvoljne položaje i ući u praznine skeleta asocijativnog kompleksa. Taj efekt u toj fazi očito povećava gustoću vode, tako da voda kod 4°C , kao što je poznato, postigne maksimalnu gustoću. Daljnim povišenjem temperature kidanje se vodikovih mostova, doduše, nastavlja,

ali toplinska agitacija sprečava kompaktno smještavanje molekula vode i, kao što je normalno, gustoća vode opet pada s porastom temperature. Tako se danas struktura vode više ne tretira postojanjem nekih dimera ili trimera vode, što mogu potkrijepiti citatom iz Paulingove knjige: »The structure of water is in part similar to that of ice and in part based on closest packing, the maximum in density at 4°C resulting from the change in the equilibrium between these structural types« (loc. cit., str. 304).

V. Vouk pak u vezi sa ovim pitanjem citira neke balneologe (ref. 11, str. 74), kojima vjerojatno kao balneolozima nema prigovora, ali što se tiče molekularne strukture vode, ipak je trebao konzultirati autore koji su bliže tim problemima. Osim toga i ti se citati baziraju na kemijskoj literaturi pred kojih dvadeset godina. Citirat ću još Z. Klas.: »Mi i dalje naginjemo shvaćanju, da je ferverizacija, a po svemu sudeći i glacijalizacija vode, zahvat, zbog kojega u vodi dolazi i do drugih fizikalno-kemijskih promjena. Ne čini nam se isključenim, da bi se moglo raditi o promjenama strukture vode, o djelovanju pojedinih polimera vode, a možda već i o djelovanju samog poremećenja strukturne ravnoteže.« (ref. 5, str. 166, 11. red odozdo. U tekstu dalje slijedi citat iz jednog udžbenika fiziologije iz 1937. god.!) Slično je i na drugim mjestima kod V. Vouka, Z. Klas ili D. Timeta.

Budući da oni ne insistiraju na »dihidrolu« ili »trihidrolu«, nego je dovoljan i poremećaj »strukturne ravnoteže«, treba reći još i ovo:

Kad vodu grijemo, cijepaju se vodikovi mostovi, pa iz toga slijedi, da na visokoj temperaturi koju primjenjuje V. Vouk i saradnici ima u vodi manje vodikovih mostova. Da, reći ćete, ali oni primjenjuju još i tlak!

Prvo. Pretpostavimo, da je za »fervorizaciju« potrebno više veza među molekulama vode. Budući da ih toplina kida, a tlak, recimo, stvara, onda zašto vodu grijati, možemo je podvrci samo tlaku. Pretpostavimo li pak, da za postignuće efekta treba umanjiti asocijaciju molekula, onda ne treba tlaka.

Drugo. Kao što je istina, da toplina kida veze među molekulama vode, tako je istina da im ni tlak ne pogođuje. Le Chatelierov princip, princip već davno poznat svim prirodoslovcima, kaže da onaj reakciji koja ide uz povećanje vo-

lumena smeta tlak. U našem slučaju asocijacija vode znači približavanje strukturi leda, dakle znači povećanje volumena zbog orijentacijskog efekta (kako smo gore istaknuli), pa prema tome povišenje tlaka ne će ići u prilog asocijaciji, pogotovo ne kod viših temperatura.

Slijedi, dakle, da je onaj »efekt« koji je ustanovljen »uzrokovan« smanjenjem stepena asocijacije. To znači, da treba u vodi smanjiti broj vodikovih mostova, pa će takva voda djelovati na živu stanicu.

U redu! No što ćemo onda reći za »glacijaliziranu« vodu? Ona pokazuje isti efekt kao i »fervorizirana«, a bila je zaleđena, pa logično ima veći stepen asocijacije molekula! Znači klijanju sjemena pogoduje ili da je veća asocijacija ili da je manja, a normalna ju koči! To se već neda shvatiti. Tu već prelazimo granice naučnog zaključivanja.

Treće. I jedan i drugi i treći zaključak pretpostavljao je zadržavanje izvjesnog stanja. To jest ono stanje koje je imala voda na višoj temperaturi, ili pak ono koje je imala kao led, ostalo je neko vrijeme nepromijenjeno, dok nije takva voda »ostarjela«, postala normalna. Međutim, pokazali smo kako iz pokusa Z. Klasove izlazi, da nije bilo tog efekta »starenja«, jer je vodovodna voda Krupinskih toplica davala isti efekt na klijanje kao i svježa termalna voda. Nadalje, bez obzira na to, zbog male energije aktivacije za stvaranje vodikova mosta, ravnoteža se uspostavlja vrlo brzo, takoreći odmah. Zbog toga još nijedan kemičar i fizičar nije primijetio takav efekt, jer bi se morao očitovati barem na gustoći, a da ne govorimo o spektrima, konstanti dielektričnosti i drugim konstantama koje su kod vode vrlo precizno i mnogo puta izmjerene.

Tako se, eto, opet vraćamo na koncentraciju vodikovih iona, na elemente u tragovima, na otopljene plinove, mineralni sastav i sve ostale faktore, koje Vouk i saradnici u svojim eksperimentima nisu uvažili.

Manje balneologije, a više biologije, kemije i fizike, pa će se prirodne poja-

ve moći bolje protumačiti bez »efekata«, a sa više efekta.

7. ZAKLJUČAK

Iz gornjeg prikaza, koji se bazira na originalnim publikacijama V. Vouka, Z. Klasove i D. Timeta, nedvojbeno i jasno proizlazi:

1. »Fervor-efekt« kao i efekt »glacijalizirane vode« nemaju apsolutno nikakve naučne osnove, jer autori u svojim eksperimentima nisu isključili faktore koji po savremenom stanju nauke imaju velik utjecaj na klijanje sjemena i rast biljaka (mineralni sastav, elementi u tragovima koncentracija vodikovih iona, apsorbirani plinovi, sadržina mikroorganizama i eventualna onečišćenja). Štoviše, upoređuje se djelovanje voda koje, po navodima samih autora, imaju a priori znatno različita fizikalno-kemijska svojstva i na osnovu tih poređenja autori zaključuju postojanje jednog posebnog efekta t. zv. »fervor-efekta«.

2. Autori dolaze na osnovu svojih eksperimenata do protuslovnih zaključaka o smislu i veličini »efekta«, što se može lako ustanoviti uspoređivanjem njihovih navoda.

3. Jedino oni podaci koji su besprikorni, a to su oni koji su stečeni na osnovu većeg broja pokusa i koji su statistički obrađeni, mogu se uzeti u razmatranje. Upravo ti podaci naučno ne dokazuju postojanje bilo kakvog »fervor-efekta« ili efekta »glacijalizacije«, nego, naprotiv ukazuju na neposrednu uzročnu vezu između kiselosti (odnosno alkaličnosti) upotrebljenih voda i klijanja sjemenaka gorušice i prosa. To slijedi direktno iz podataka iznesenih u najnovijim publikacijama Voukove škole, što, međutim, nitko od samih autora nije uočio.

Ove zaključke može provjeriti svatko tko prouči publikacije o »fervor-efektu« što ih je objavila škola akademika sveuč. prof. dr. V. Vouk od godine 1940. do danas, jer su ti zaključci doneseni samo na osnovu podataka iz tih publikacija

P R I K A Z I I O S V R T I

Predrag Vranicki:

Henri Lefebvre: Dijalektički materijalizam

(LE MATÉRIALISME DIALECTIQUE, PARIS, 1949.)

Ponovno izdanje ovog Lefebvrova djela (prvi put izašlo prije rata god. 1939.) o dijalektičkom materijalizmu zaslužuje poseban osvrt, kako zbog toga što su u marksističkoj literaturi uopće rijetke veće esejističke i monografske studije, tako i zbog toga, što pisac iznosi neke stavove koje treba prodiskutirati.

Autor nije sebi postavio cilj da sistematski obradi pojedina pitanja, tako da u prvom dijelu, koji nosi naslov dijalektička protivurječnost, ne analizira pojam protivurječnosti u naučno-sistematskom obliku, nego se najprije zadržava na kritici Hegelove dijalektike, uočava njene dijalektičke momente i protivurječnost kao osnovnu kategoriju tog sistema, pokazujući kako dijalektika kod Hegela dobija jedan novi i viši smisao: »Ona postaje tehnika, umjetnost, znanost: tehnika diskusije dirigirane i orijentirane iznutra (du dedans) prema racionalnoj povezanosti — umjetnost analiziranja mnogostrukih aspekata i odnosa ideja i stvari, a da se ne izgubi njihova suština — znanost koja otkriva što je istinito u svim kontradiktornim idejama između kojih oscilira vulgarni razum«. (str. 8).

Lefebvre ukratko pokazuje osnovnu poziciju Hegelovu, kojom on prevlada-

va Kantov transcendentni idealizam i u svom objektivnom idealizmu, u samorazvoju apsolutnog pojma daje i uklapa sve protivurječnosti svijeta. Time on ne odbacuje formalnu logiku, nego je prevladava. (str. 17).

Autor ovako određuje tu problematiku: »Formalna logika je logika momenta i afirmacije i objekta izoliranih i zaštićenih u njihovoj izoliranosti. Ona je logika pojednostavljenog svijeta: ovaj stol (promatran izvan svih relacija prema stvaralačkoj djelatnosti, pošto smo apstrahirali razorno djelovanje vremena) očigledno je ovaj stol, a ova svjetiljka nije ova knjiga. Formalna logika je logika apstrakcije kao takve. Jezik je u njoj podređen, jezik kao skup simbola koji služe priopćavanju izoliranog značenja i koji treba da čuvaju isto značenje za vrijeme jezičnog prijenosa. Ali čim treba izraziti postojanje i aktivnost, formalna logika postaje nedostatna.« (str. 17—18).

Uza sve to dijalektička logika ne odbacuje statičku afirmaciju; ona ne odbacuje princip identiteta, nego mu daje sadržaj. (18) Kontradikcija se određuje konkretno kao razlika, suprotnost, antagonizam i inkompatibilnost (moment odluke i prevladavanje). (str. 20).

Konkretizirajući to na primjerima identiteta i isključenja trećeg, fiksira

osnovne zakone razvitka koje je Hegel dao u spekulativnom obliku i prelazi na kritiku Hegelove dijalektike, ukazujući na njegova ograničenja.

Nakon ove problematike prelazi Lefebvre na pitanje historijskog materijalizma, zadržavajući se posebno na glavnim ranim radovima Marxa (»Ekonomske-filozofski manuskripti« i »Njemačka ideologija«) i na problemu alijenacije koji je bio jedno od centralnih pitanja koja je Marx u to vrijeme rješavao.

Autor smatra, da je Marx u tim manuskriptima odbacio »dijalektičku logiku da bi prihvatio teoriju otuđenja (alijenacije), temeljito je modificirajući« (str. 47). To izučava naročito u godinama 1845. i 1846., prevladavajući Feuerbachov humanizam. Naglašava svu važnost materijalističkog rješavanja problema čovjeka od strane Feuerbacha, ali i njegovu jednostranost, jer je čovjeka shvatio apstraktno i prirodu samo kao »čistu prirodu«, ne uviđajući njenu modificiranost ljudskom praktičnom djelatnošću.

»Feuerbachov humanizam se, dakle, zasniva na mitu: čistoj prirodi. Priroda i objekt se njemu čine kao da su »dani od vječnosti«, u misterioznoj harmoniji sa čovjekom — harmoniji koju opaža samo filozof. Objekt je postavljen kao objekt intuicije, a ne kao produkt društvene djelatnosti ili prakse. Feuerbachova priroda je priroda netaknute šume, ili atola koji je nedavno izronio na pacifiku. Njegov materijalizam je, dakle, inferoran Hegelovu idealizmu u jednom suštinskom aspektu: idealizam je polazio od aktivnosti jednostrano ali realno, on je pokušao rasvijetliti i razraditi tu aktivnost.« (str. 49).

Pokazavši, kako je Marx riješio i prevladao ograničenosti Feuerbachova humanizma izgrađujući historijski materijalizam, Lefebvre zaključuje: »Kad je jednom formiran, historijski materijalizam okreće se protiv filozofije od koje je proizašao: protiv hegelijanizma, pro-

tiv Feuerbachove filozofije i protiv filozofije uopće«. (str. 54).

Ovo je mišljenje posljedica Lefebvrova shvaćanja, da su Marx i Engels u tom periodu u potpunosti odbacili Hegelovu logiku (»U Manuskriptu od god. 1844., u Njemačkoj ideologiji i u svim djelima te epohe, Hegelova logika je tretirana s najvećim prezirom«, str. 61) pa prema tome niti formirali svoju dijalektiku.

Autor ovako zaključuje i formulira to svoje mišljenje: »Hegelova dijalektika izgleda, dakle zauvijek osuđena. Prva Marxova ekonomska razlaganja (a naročito Bijeda filozofije) možemo smatrati empirijskim. Teorija društvenih protivurječnosti uključena u Manifestu od 1848. inspirirana je humanizmom i »alijenacijom« u materijalističkom smislu više nego Hegelovom logikom.« (str. 62). »U toj epohi, dakle, dijalektički materijalizam još ne postoji. Jedan od njegovih suštinskih elemenata, dijalektika, izričito je odbačena. Samo je formuliran historijski materijalizam, čiji ekonomski element, uzet kao rješenje problema čovjeka transformira i prevladava filozofiju. U njihovu naporu da zahvata sadržaj — historijski, socijalni, ekonomski, ljudski i praktički — Marx i Engels eliminirali su formalnu metodu. Kretanje tog sadržaja implicira izvjesnu dijalektiku: suprotnost klasa, vlasništva i bijede — prevladavanje te suprotnosti. Ali ta dijalektika nije vezana uz jednu strukturu postojanja koje se može pojmovno izraziti. Ona je shvaćena kao praktički data i empirijski konstatirana.« (str. 63).

Isto to mišljenje zastupa Lefebvre u svom nedavno izdanom djelu »Misao Karla Marxa« (1947).

Mislim, da je ovo gledište neodrživo i da Lefebvre previda i zaboravlja mnoge momente koji govore sasvim protivno, a to su u prvom redu ovi:

1. Ako pogledamo Marxovu djelatnost ne samo u periodu njegova mladohegelijanstva, nego i već od god. 1843. dalje, (na pr. već u pismima Rugeu od 1843. i

drugim spisima), vidjet ćemo, da Marx uvijek problemima prilazi dijalektički. da se upravo u tome i sastoji bitno prevladavanje Feuerbachove ograničenosti i ona prednost koju ima Marx nad njim. Marxov kritički odnos prema utopijskom socijalizmu, prema Feuerbachovu shvaćanju religioznog otuđenja i humanizma, naučno postavljanje problematike komunizma i t. d. imaju suštinsku osnovu u dijalektičkom i materijalističkom odnosu prema problemima društva i čovjeka.

2. Lefebvre nadalje previda, a tako i ostali francuski marksisti koji se ovim problemom bave, Marxovu izrazito filozofsku orijentaciju u cjelokupnom njegovu mladenačkom opusu. Zato oni, preokupirani naročito problematikom alijenacije i humanizma (što je inače njihova prednost pred mnogim drugim marksistima, naročito onima u SSSR-u koji uopće ne razvijaju te probleme) vide u tim djelima uglavnom rješavanje tog antropološkog problema. Međutim, Marx u svojim »Ekonomske-filozofskim manuskriptima« (1844) rješava u sklopu problematike otuđenja (i opredmećivanja uopće) i izrazito logičko-gnoseološka pitanja, koja kulminiraju, svojom pregnantnošću, u prve dvije teze o Feuerbachu (1845). Radi se o momentu prakse kao gnoseološke kategorije, čime je Marx dao fundamenta za prevladavanje cjelokupnog dotadašnjeg razvitka materijalističke gnoseologije, koja je u suštini bila kontemplativna. Time je zacrtao onaj plodonosni put kojim se treba rješavati i riješiti tu kompleksnu problematiku razvoja i karaktera ljudskog mišljenja. Iz toga se vidi, da Marx nije odbacivao filozofiju uopće.

3. Lefebvre ističe naročito izgrađnju historijskog materijalizma, kojim je, prema njegovu mišljenju, Marx odbacivao ne samo Hegelovu i Feuerbachovu, nego filozofiju uopće.

Kod toga Lefebvre zamjenjuje izvjesne stvari: a to je naš današnji odnos i shvaćanje historijskog materijalizma

kao osnovnih elemenata marksističke sociologije, s Marxovim tadašnjim intencijama i shvaćanjima. Radi se o tome, da je Marx, ustvari, izgrađivao materijalističko shvaćanje historije još u potpunosti na filozofskom planu.

Cjelokupna problematika humanizma ljudskog otuđenja, države, pa konačno i religije — u to je vrijeme bila još izrazito filozofska problematika i rješavala se uvijek u filozofskom aspektu, u onom općem sintetskom obliku. Zato je i Marxovo posizanje za ekonomskom problematikom u spisima od 1844., 45. i 46. god. imalo prvenstveno zadatak da se sa te strane fundira jedno filozofsko rješenje tih problema.

S druge strane, nemoguće je govoriti o historijskom materijalizmu, onakovom kakav su izgradili Marx i Engels, a da se ne pretpostavi izvjesno dijalektičko-materijalistička koncepcija patila od niuopće. Bez toga bi njihova historijsko-materijalistička koncepcija patila od ni za ograničenja, što nije slučaj.

4. Točno je, da naročito Marx oštro kritizira i potpuno odbacuje spekulativnu metodu (dijalektičku, naravno), koja je bila kod mladohegelijanaca dovedena do apsurd. U svojoj oštroj mladenačkoj kritičkoj usmjerenosti protiv spekulativnog idealizma dolazio je, naravno, do izražaja prvenstveno taj negativni stav, stav odbacivanja te koncepcije uopće. To nije nimalo nerazumljivo, kad se čak i dandanas, na pr., marksisti odnose prema Hegelovoj spekulativnoj dijalektici više negativistički nego pozitivno, iako nijedan marksista nije više tako neposredno i historijski konkretno suočen i suprotstavljen toj koncepciji. Kako ne bismo onda razumjeli mladog temperamentnog Marxa, kome je takav način mišljenja bio njegova vlastita prošlost, osim toga i ona osnovna donekle životvornija koncepcija koja se suprotstavljala njegovu materijalističkom interpretiranju i rješavanju tih istih problema.

Spekulativna metoda u cjelini, u načinu rješavanja problema prirode i društva uopće, u načinu kategorijalne dedukcije svega realnog i t. d. i ne može se drugačije tretirati, nego u osnovi odbaciti. Drugo je pitanje kakve je ona spoznaje i momente, s obzirom na pojedine zakonitosti i oblike postojanja stvarnosti, donijela i otkrila. To je već pitanje konkretnih dijalektičkih momenata koji su od Marxa svakako bili sačuvani i pravilno iskorišteni već u toj fazi razvoja. Dijalektički duh Hegelov ostavio je i imao svoju vlastitu stvaralačku negaciju upravo u ličnosti Marxa.

5. Ne bi trebalo, kad se rješava ovo pitanje, mimoći ni neke Marxove izjave i podatke iz njegova života toga vremena. Lefebvre tvrdi, da se Marx nije u tom periodu nikada pozitivno izjasnio o Hegelovoj logici i da je ona tretirana s najvećim prezirom. Nasuprot tome ukazujem na jedno veoma važno Marxovo mišljenje o Feuerbachu i Hegelu (upravo o njegovoj logici) iz »Manuskripata«, dakle centralnog spisa u tom periodu: »Tek od Feuerbacha datira pozitivna humanistička i naturalistička kritika. Što je tiše, to je sigurnije, dublje, opsežnije i trajnije djelovanje Feuerbachovih spisa, jednih spisa nakon Hegelove Fenomenologije i Logike, u kojima je sadržana stvarna teoretska revolucija.« (Podcrtao P. V.) (Manuskripti, ME-GA, str. 34).

Isto tako podvlačim Marxovo pozitivno izjašnjavanje o Hegelovoj Fenomenologiji (a nju ne možemo odvojeno razmatrati od Logike) u »Svetoj porodici«. U tom djelu Marx naglašava na jednom mjestu, kritizirajući Bauerovo stajalište samosvijesti, da se »konačno samo po sebi razumije, da, dok Hegelova Fenomenologija, usprkos njezinu spekulativnom istočnom grijehu, daje na mnogim mjestima elemente stvarne karakteristike ljudskih odnosa, dotle gospodin Bruno i drugovi daju, naprotiv, samo karika-

tu bez sadržaja.« (Die Heilige Familie, Stuttgart 1913, str. 305).

6. Konačno ne treba zaboraviti, da je Marx godine 1844. drugovao i nadugo diskutirao sa Proudhonom kome je upravo objašnjavao Hegelovu filozofiju. To sigurno ne bi tako zdušno i uporno činio da nije imao i tada o njoj visoko mišljenje, bez obzira na neslaganje i u osnovnim pitanjima. Podsjećam na Marxovo pismo Schweizeru od 24. januara 1865. god. u kojem među ostalim piše: »Za vrijeme svoga boravka u Parizu, g. 1844., bio sam s Proudhonom u ličnim odnosima. Spominjem to ovdje zato, jer sam unekoliko i sam kriv za njegovu »sophistication«, kako Englezi nazivaju falsifikovanje kakvog trgovačkog artikla. Za vrijeme dugih debata koje su često puta trajale čitave noći, zarazio sam ga, na njegovu veliku štetu, hegelijanizmom, koji nije mogao čestito proučiti zbog nepoznavanja njemačkog jezika.« (Dodatak »Bijedi filozofije« 1946, str. 149).

Mislim, da ovako treba gledati na pitanje geneze dijalektičkog materijalizma.

U drugom osnovnom dijelu ove studije (pod naslovom: produkcija čovjeka) Lefebvre meditira o problemu aktivnosti, prvenstveno kao materijalne produkcije, koja je data uvijek samo u jedinstvu subjekta i objekta, aktivnosti ljudske sa stvari i t. d. U tom odnosu promatra proces mišljenja kao zahvatanje cjeline, ali ne kontemplativno, pravilno naglašavajući momenat prakse, čovjekom izmijenjene prirode, čovjekova djelovanja na stvarnost kao na osnovu misaonog procesa.

U daljem odjeljku Lefebvre razvija misli o dominantnom i nedominantnom sektoru s obzirom na čovjeka, o raznim sferama utjecaja (prirodna, psihološka, socijalna i t. d.) koje nemaju sve podjednako djelovanje na čovjekovu djelatnost i razvoj.

Nakon kratkog naznačavanja problema determinacije (fizičke i socijalne), povesćuje Lefebvre jedan pasus pitanju

»totalnog čovjeka«. Svojim postankom čovjek se suprotstavlja prirodi, odvajajući se od nje; ali odvajanjem od nje on stvara drugu stvarnost i determinaciju — socijalnu.

U dosadašnjem razvitku, u društvu različitih grupa i slojeva, interesa i težnji, shvaćanja i rješenja, čovjek je živio samo kao alijenirani (otudeni) čovjek. Bez obzira na to je li on tu alijenaciju lako i lagodno podnosio (vladajući slojevi) ili mučno i tegobno (potlačena klasa). Sve ljudske mnogostruke sposobnosti, vitalnost i svestranost svodili su se na jednostrane djelatnosti, užitke i shvaćanja. To parcijaliziranje ljudskog bića najtragičnije je u toj historijskoj drami.

Borba za totalnog čovjeka je borba za njegovo »dezalijeniranje« (147). Kraj alijenacije bit će povratak čovjeka samom sebi, jedinstvo svih njegovih čovječinih elemenata. (148). »Totalni čovjek je slobodan individuum u slobodnoj zajednici. On je rascvjetala individualnost u neograničenoj raznolikosti mogućih individualnosti.« (149).

Tim sadržajem završava Lefebvre taj svoj spis o dijalektičkom materijalizmu.

Danko Grlić:

G. V. Plehanov: Protiv revizionizma — Kritika naših kritičara

Izdanje Kulture, Zagreb, 1953.

Plehanovljevi spisi sakupljeni u ovoj knjizi podijeljeni su u pet skupina. (I. članci protiv Bernsteina, II. protiv K. Schmidta, III. protiv P. Struvea, IV. »Prve faze učenja o klasnoj borbi« i V. »Kritički prikazi«). Ti članci upućuju nas na to, kako je Plehanov vrlo aktuelan i interesantan ne samo s obzirom na svoje praktično političke poglede i sociološke analize već i s obzirom na vanredno suptilne i duboke filozofske re-

ustvari, on je više meditacija o nekim historijsko-materijalističkim i etičkim problemima, tako da se filozofskog, dijalektičko-materijalističkog sadržaja u njemu malo nalazi. To miješanje tih raznih problema svakako nije bilo potrebno. S druge strane, prednost francuskih socijalista pred mnogim drugima jest njihovo bavljenje problemom humanizma i otudjenja. Lefebvrove postavke zasnivaju se uglavnom na mladim Marxovim radovima u kojima je on to pitanje rješavao.

Shvaćanje totalnog čovjeka kao slobodnog individuumu u slobodnoj zajednici svakako je teoretski pravilno, kao što je točno da ga jedino socijalizam (komunizam) dosljedno i revolucionarno proklamira, teoretski objašnjava i za nj se bori.

Ali zašto dotični marksisti, a u prvom redu Lefebvre, nisu i praktički potvrdili svoju težnju za slobodnom individualnošću, koja je bila i bit će sušta suprotnost totalnom glajšaltovanju, kad je nastala potreba i historijski zahtjev za praktičkom provjerom onoga što se u Jugoslaviji događa?

fleksije kojima je, nažalost, kasnije poklonjeno vrlo malo pažnje. Možda je tom izvjesnom podcjenjivanju pridonio i Lenjinova, inače ispravna, kritika nekih očigledno nejasnih Plehanovljevih termina, formulacija i stavova. (Pritom se, međutim, zaboravlja Lenjinovo mišljenje o Plehanovljevim člancima kao o onomu što je »najbolje u čitavoj međunarodnoj marksističkoj literaturi«). Tako se s »marksističke« strane često isticalo i u-

pravo do dosade ponavljalo (a da se pravo i nije više znalo o čemu se tu radi), da je Plehanov pun teoretskih »slabosti«, »nedosljednosti«, »skretanja« i t. d. Kako je sasvim jasno, da je takav način kritike, u doba kad je gotovo postojala propisana i nepropisana filozofska marksistička literatura (a propisana se obavezno sastojala na pr. u Staljinovu »filozofskom« opusu), bio dostatan da se Plehanov sa »marksističke« strane zapostavi, a kako je još jasnije, da građanska filozofska historiografija ne želi ni čuti o bilo čemu pozitivnom i vrijednom kod Plehanova, to je on ostao posvema u sjeni, zaboravljen i »prevaziđen« velikim filozofskim diskusijama suvremenog filozofskog zbivanja. A koliko bi svijetla u pojedina pitanja mogao da unese stari Plehanov, na to se, dakako, uopće ne misli. (Spomenut ćemo usput: Kad je, na pr., već kod nas postao aktuelan problem odnosa logike i dijalektike, mislim da ne bi bilo loše, da mnogi naši uvaženi logičari i filozofi — koji tako često brkaju osnovne pojmove pa se bore (i to formalno logički) protiv formalne logike ili je loše iskonstruiranu i okrnjenu, umjetno natežu na dijalektiku — pročitaju što o tome kaže Plehanov u predgovoru Ludwiga Feuerbacha, koji je kod nas štampan u nakladi »Epohe« prije rata kao prilog Plehanovljevoj knjizi: »Osnovni filozofski problemi marksizma«. Profesori, filozofi i logičari će mi, nadam se, oprostiti što ih upućujem na tako zastarjelu, vulgarnu i profanu literaturu.)

Knjiga koju smo dobili u vrlo dobrom prijevodu Gaje Petrovića i skupom izdanju Kulture, sa dosta tiskarskih pogrešaka i pobrkanih redova — tako je ono na str. 97 upravo sramota) ponovni je dokaz možda ne suviše popularne teze, da od Plehanova i na »filozofskom frontu« treba štošta naučiti. Kad Plehanov tim profesorima, filozofima po profesiji i gospodi, koja su filozofski »obračunali« s Marxom, drži lek-

ciju iz Kanta i uopće historije filozofije, upućuje ih na čitanje izvornih tekstova i šalje ih natrag u svoje kabinete, onda on to čini kao dobar poznavalac filozofije, sa puno smisla, sa jasnim uočavanjem bitnog, *principijelno važnog* u čitavu nizu vrlo suptilnih i teških gnoseoloških i uopće filozofskih pitanja. Gajo Petrović točno je u pogovoru uočio, da Plehanov pritom ne stvara fikcije protiv kojih se bori, ne izmišlja filozofiju svojih protivnika, koja bi mu konvenirala pri kritici, već često uzima i njihove najjače argumente, da pokaže immanentnu neodrživost njihovih stavova.

Kritika Bernsteina, tog upravo klasičnog revizioniste — odvaja jasno, oštro i uvjerljivo svu mistifikaciju koja je u to doba bila spletena oko tog »socijaliste«, »plodonosnog i stvaralačkog kritičara Marxa« koji se borio protiv onoga što je nazvao »revolucionarnom frazom«. Plehanov jasno i direktno pita Kautskog: na čemu bismo mi to zapravo bili zahvalni Bernsteinu? Bernstein ponavlja već odavno napuštene teorije te »nadopunjuje« Marxa preživjelim, oportunističkim stavovima direktno suprotnim stvaralačkom marksizmu, napuštajući osnovne marksističke pozicije, napuštajući borbu proletarijata i prelazeći neosporno njegovim direktnim neprijateljima. Našlo bi se i danas štošta aktuelno u tim primjedbama! One pogadaju u mnogim točkama i sovjetski revizionizam i njegove teoretičare koji su po poznatoj frazi »razvili i dalje prenijeli zastavu Marxa, Engelsa i Lenjina« a koji u svojem samoobmanjivačkom uvjerenju i »upotpunjavanju« klasičnu zaboravljaju osnovno, principijelno, bitno, ono što i marksizam čini marksizmom. No ne radi se samo o sovjjetima. Postoje, ne, doduše, kao opća pojava (a to je principijelno važno uočiti) već kao »stvaralački mislioci«, kao neshvaćeni geniji, pa i osnivači bioloških i svjetskih sistema, i kod nas pojedinci (koji čak i koketiraju s marksizmom)

kojima se može ponoviti ono što je Plehanov ponovio Bernsteinu, a što je Faust rekao za Wagnera, naime da

»... kopaju blago rukom grabljivom a raduju se ako crva nađu!«

Za te ljude, koji sami ne vide ni smisao ni domet svojih vlastitih radova, koji ne uočuju što znači stvaralački izgrađivati, a što mudrijaški otkrivati kao »novo«, nikad viđeno, prevladano (jadni bi se Hegel zaista zastidio svog termina da čuje što se već sve od njegove smrti pod njim razumijevalo i razumijeva), za te, dakle, genije, koje treba, ustvari, učiti abecedi, Plehanov ima vanrednu moć zapažanja. To dokazuje i svojim člancima, koji su možda teoretski najvredniji prilozi u knjizi, protiv Karla Schmidta.

U toj kritici Plehanov želi pokrenuti neka važna pitanja s područja spoznajne teorije i uvjerljivo i jednostavno (u prilično kompleksnoj problematici) želi pronaći izlaz iz Kantova problema, ne u »povratku Kantu« ni u njegovu »povunjavanju«, već u pokušaju rješenja osnovnog pitanja »Kritike čistog uma« i »Prolegomena«. Možda bi bila potrebna dulja analiza da se pokaže kako to Plehanovu nije posvema uspjelo. On svojom tvrdnjom (poznatom i otprije) o unutarnjem protivurječju Kantova sistema (Ding an sich, noumenon, nepoznatljiv je, a ipak se na njega — kad se kaže da aficira našu svijest — primjenjuje kategorija fenomenalnosti: kauzalitet), uočivši jasno to dvojstvo Kanta — to što je i navelo Fichtea, a i kasnije mnoge neokantovce da izgrade u okviru Kantove problematike svoje sisteme zapravo suprotne Kantu — točno vidi najslabiju točku velikog Königsberškog mislioca. Ali ono što je Plehanov kao *pozitivno* suprotstavio Kantu, nalazeći rješenje u tom da naši osjeti i predodžbe nisu slični predmetima, da su oni simboli, znaci, ne može riješiti Kantov čvor, pa nas možda ta teorija i vodi k nekim i novokantovskim

pozicijama (koje je sam Plehanov inače vrlo dobro poznavao), mistificiranju ili zacobilaženju rješenja. Plehanovljeva misao ide ovim smjerom: Stvari po sebi djeluju na nas. Kant to priznaje. Djelovati na predmet — znači biti u nekom odnosu prema njemu. Prema tome, ako znamo — bar djelomično — djelovanje stvari na nas, onda znamo — bar djelomično — i one odnose koji postoje između nas i njih. Ali ako znamo te odnose, onda su nam također poznati — preko naših opažaja — i odnosi koji postoje među stvarima samim po sebi. Teško je međutim, riješiti se na taj način fenomenalnosti naše spoznaje — pa je Plehanov izričito na jednom mjestu i tvrdi. Ako, naime na ovaj način ostajemo na tvrdnji, da je stvar po sebi nama pristupačna samo preko fenomenalnosti, onda se nužno ili ostaje na Kantovim pozicijama, *principijelno* dijeleći noumenon od fenomena, ili pokušava tek preko odnosa spoznati Ding an sich, a to, bez postavljanja pitanja kriterija — to jest što bi u tom odnosu pripadalo subjektivitetu, a što objektivitetu — nikako ne rješava već zamršava još više Kantovo pitanje. Osim toga je Plehanovljeva logička dedukcija pretrpjela saltus in concluendo kad iz činjenice da su poznati odnosi između nas i stvari po sebi, zaključuje da su time ujedno i poznati odnosi koji postoje među stvarima samim po sebi. Čini se da je Plehanov pomalo u svojim rješenjima zapostavio Hegela, a bez njega je spoznajno teoretski vrlo teško izaći iz Kantova problema. Isto je tako često nejasno upoređivanje Kanta s francuskim materijalistima (o čemu piše i Lenjin s pravom kritizirajući Plehanova). No svaka bi takva stvarna kritika Plehanova, da ne ostane samo verbalna i frazerska, zahtijevala *pozitivno* suprotstavljanje, pokazivanje rješenja pitanja fenomenalnosti i Ding an sicha, što ne samo da nam nije sada namjera, već je uopće još uvijek u izvjesnom smislu

aktuelno i otvoreno filozofsko pitanje, na kojem je, ustalom, uključujući i Hegela, izgrađena i čitava klasična njemačka filozofija. Bez obzira, dakle, na rješenje, Plehanovljeve je distinkcije i refleksije vrijedno proučiti jer se radi, konačno, o piscu koji vanredno pozna i uočuje problem, pa nam u tom — da ponovim još jednom njegovu glavnu odliku — uočavanju bitnog, otvara izvjesne perspektive za naša vlastita rješenja koja se, mislim, nikako ne će poklapati s njegovim.

I članci protiv P. Struvea, bez obzira na možda zastarjele činjenice koje se upotrebljavaju kao argumentacija, u suštini su vanredno uspješno skidanje maske s jedne oportunističke, zbrkane, elektičke teorije društvenog razvitka koja navodno ide za likvidacijom »ortodoksnog« marksizma no kojoj nimalo nije stalo da odijeli kvazimarksističke teorije od istinskog marksizma, već da negira temeljne postavke naučnog socijalizma uopće. Strueova teoretska platforma je ona tipična likvidatorska tendencija, koja vuče korijenje iz Bernšteinova pohoda protiv Marxa i koja od poziva »zurück zur Kant« pa kreko harmonične evolucije kapitalizma u socijalizam i liberalističkog građanskog reformizma, tvori jedinstveni revizionistički pothvat. No Plehanov ne analizira samo pogreške gospodina Struvea, već također i *raison d'être* njegovih pogrešaka, ne shvaća ga samo po zbruci njegovih pojmova nego i s gledišta njegove historijske misije, te je upravo u toj završnoj analizi i glavna snaga njegove marksističke kritike.

U ovoj knjizi sakupljeni su još i članci »Prve faze učenja o klasnoj borbi« (što je predgovor drugom izdanju »Manifesta Komunističke partije«), zatim razni kritički prikazi (o Croceovoj knjizi, o knjizi S. Franka, o Masarykovoj

knjizi) te članak o književnoj ostavštini Karla Marxa i F. Engelsa. Tako je na oko 450 stranica, uz prijevode koje već imamo, dat jedan značajan opus koji — u doba kad se marksizam ili olako odbacuje i podcjenjuje kao zastario, ili se pak (što je češće slučaj kad se o njemu eksplicite govori) pod marksizmom razumijeva zaista svašta — znači dragocjen prilog za objašnjenje i nekih novih zbrka i nesjasnoća i nesumnjiva pomoć u razbistravanju mnogih akutnih pitanja. Čitavo je djelo od prijevoda, bilježaka, kazala i kratkog, no zato informativno i dobro pisanog pogovora, vrlo solidno rađeno, te predstavlja zaista vrijedno (u zadnje vrijeme uz »Rane radove« sigurno i najvrednije) upotpunjavanje klasične marksističke literature na našem jeziku.

Ustvare tek danas, kad promatramo Plehanovljev životni opus postaje posvema jasno, da su to — bez obzira na činjenicu da se on lično nije snašao u zbivanjima velikog Oktobra i da je u kolebanjima između boljševika i menjševika pomalo izgubio politički kompas — gotovo najbolje stranice što su napisane o teoretskim problemima marksizma, koje se ne mogu i ne smiju mimoići baš onda kad se dijalektički materijalizam zaista želi razviti, koje su, dakle, upravo kod nas principijelno i izvanredno važne. Teško je očekivati da će se nad njegovom problematikom istinski danas zamisliti Rusi, a isto tako i Zapad, i teško da im Plehanov može što kazati, iako bi baš najviše njima i mogao i morao reći. No oni koji smatraju, da je Plehanov teoretski potpuno preživio i bezvrijedan, pokazuju ujedno i time svoju vlastitu poziciju, pa im s pravom možemo uputiti njegove riječi: »Hvala vam, dobri ljudi! Ali vaš sat zaostaje: noć je već pri kraju, počinje pravi dan.«

Duško Berlot:

René Le Senne: Rasprava o općem moralu

(*Traité de morale générale*) Puf, Coll. »Logos«, Paris, III. izd. 1949. g. (I. izd. 1942.)

Uz Louisa Lavella René Le Senne je glavni predstavnik t. zv. »filozofije duha« u Francuskoj, te i ovo njegovo opsežno djelo treba da bude potvrda shvaćanja koje »totalitet duha« smatra apsolutno neovisnim o stvarnosti. Po riječima samog pisca »djelo ima namjeru da služi tradiciji francuskog spiritizma 19. vijeka«, čiju će raznolikost ono pokušati prevladati gotovo ekletičkom širinom svojih određenja kojima će u skladu sa savremenom dominirajućom orijentacijom pridoći još i vrijednosno zasnivanje moralne sfere. Tako će jedna od osnovnih distinkcija Uvoda biti distinkcija između moralnosti i morala kojom će Le Senne prećutno otkriti djelomično fenomenološki karakter svojeg prilaženja moralnoj problematici. No ova Le Sennova pozicija koja isključivo dimenzijom duha, shvaćenog kao jedinstva raznolikih njegovih (etičkih, estetskih i t. d.) ispoljavanja, želi prevladati jednostranosti najraznolikijih shvaćanja i tako se bezuspješno nastoji osloboditi njihovih nedostataka i protivurječnosti, omogućila mu je ipak, uz savršeno poznavanje materijala, da u prva dva dijela svoje knjige, koji nose naslov »Moralni portreti« i »Forme i moći moralne svijesti« i raspravljaju pretežno o problematici historijskog kretanja moralnih orijentacija, pruži čitaocu nekoliko izvanredno suptilnih i vrijednih analiza i zaključaka.

U prvom dijelu, među moralnim portretima, Sokrat i Platon su svakako najslabije obrađeni. No već kod Aristotela pisac je daleko opširniji. Interesantna je njegova postavka o dva Aristotelova morala — etičkom i dijanetičkom — koja je u općem kontekstu njegova djela ra-

zumljiva i nužna, ali je i izvan njega nesumnjivo vrijedna pažnja. Kroz izlaganje Epiktetove filozofije daje Le Senne stoičku orijentaciju za koju smatra da već svojim prvim stavom prevladava moral, jer trebanje (Sollen) shvaća ontološki, t. j. u smislu odnosa onoga što *jest* (prirode, uma, logosa) i čovjeka koji, da bi bio moralan, treba biti s time u skladu. Le Sennov pojam trebanja odnosi se, naprotiv, na ono što *nije*, ali treba da bude, jer je bliže »apsolutnom«. Ipak je ova interpretacija stoičkog morala, po svojim jasno i sažeto formuliranim određenjima, koja vrlo često pogadaju suštinu stoičkog, jedna od najvrednijih u prvom dijelu. U analizi etičke pozicije Spinoze, Le Senne komparira tri njegove vrste spoznaje — empirijsku, racionalnu i intuitivnu — sa trima vrstama života: neslobodnim životom strasti, koji se zadovoljava hedonistički shvaćenim dobrom, zahtijev životom, koji je spoznata adekvatnost reda ideja i reda stvari učinila slobodnim, te koji dobro otkriva u nadindividualnom, impersonalnom, i konačno sa životom koji prevladava jednostranosti prva dva i intuitivnim dohvatanjem istine dohvata vječnost. Utilitarizam u etici iznosi Le Senne kroz Benthamovu doktrinu. Posebnu pažnju zaslužuje sistematski izvedena interpretacija »Kantova čovjeka dužnosti«, koja je, iako nije izbjegla izvjesnim emocionalnim i vrijednosnim podmetanjima ipak ostala dovoljno adekvatna samom Kantu. U vezi s trima formulama njegova kategoričkog imperativa Le Senne smatra (a ova konstatacija je za marksističku filozofiju vrlo značajna), da se kod Kanta moralni od-

nosi među ljudima svode na odnose među njihovim određenjima, t. j. u ovom slučaju na odnose među njima kao »homo sapiensima«. Među ostalim filozofima osvrće se Le Senne na Fichtea i Hegela. Obojici je posvećeno vrlo malo prostora, jer prvi svojom koncepcijom osuđuje moralnost »na beskonačno istraživanje«, a drugi je podređuje »objektivnim institucijama«, državi, i tako negira »eminentnu vrijednost ljudske personalnosti«, koju Le Senne smatra nadređenom svemu ostalom. Ova Le Sennova osuda Hegela shvatljiva je utoliko, ukoliko u njoj dolazi do izražaja sukob dvaju različito shvaćenih »totaliteta duha«, od kojih svaki kao dominantan moment sadrži različito određenje: Hegelov totalitet — ontološko-spoznajni samorazvitak, Le Sennov — vrijednosnu moralnu samoaktivnost. U prikazu Schopenhauerove etičke orijentacije interesantna je komparacija sa Spinozom. Kod obojice se, po mišljenju Le Senna, subjekt kao moralna ličnost gubi u impersonalnom: kod Spinoze u intuitivno dohvaćenom sveopćem nužnom toku, u bogu ili prirodi, kod Schopenhauera u volji kao čistoj, slijepoj moći. Sa Ruskinom završava Le Senn ovaj niz moralnih portreta.

U prvom odjeljku drugog dijela raspravlja Le Senne o moralnoj svijesti i njenom odnosu prema totalitetu duha, o njezinu suštinskom porijeklu, koje on — nasuprot gotovo svim prijekantovskim moralima koji, po njegovu mišljenju, polaze od objekta k subjektu i tako odbacuju trebanje u smislu stvaralačke aktivnosti i prihvaćaju ga jedino u formi pasivnog pristajanja — otkriva u subjektu, u personalnoj, duhovnoj sferi trebanja. »Faktori« koji psihološku svijest čine moralnom sviješću jesu raznoliki udarci koje svijest doživljava u svojoj aktivnosti, a koji se, u odnosu na egzistenciju, pokazuju kao zapreke. Zapreka i njeno savladavanje postaju tako osnovnim pojmovima Le Sennova morala.

Zadatak drugog odjeljka jest da prikaže osnovne »koncepcije moralne svijesti« koje su se pojavile kroz historiju filozofske misli i da tako istakne raznolika porijekla koja je moralna svijest sebi pridavala. Ovaj prikaz započinje Le Senne teorijama koje su najbliže »svakidašnjem gledanju, vezanom za osjetni objekt«, te preko racionalističkih orijentacija kao »sredine između percepcije i duha« dolazi do onih, »kod kojih moralna svijest proizlazi iz čiste spiritualnosti«. Tako se kao prva prosuđuje empiristička koncepcija moralne svijesti, koja, uzimajući ugodu ili zadovoljstvo kao kriterij moralnog djelovanja pretpostavlja time, po mišljenju pisca, jedan »apriorni princip«, po kojem bi se i sama ugodu ili zadovoljstvo iznalazili i tako ovom pretpostavkom prelazi svoje empirističke okvire. Interesantna je interpretacija, asocijacionističke koncepcije moralne svijesti, koja, po Le Sennu, predstavlja samo jednu varijaciju empirizma. Racionalnu koncepciju moralne svijesti dijeli Le Senne na ontološku, koja strukturu moralnih principa izjednačuje sa strukturu svijeta i uma (Descartes, Spinoza) i kritičku, po kojoj je struktura moralnih principa izraz samoaktivnosti inteligibilnog Ja (Kant). Dalje slijede: evolucionistička koncepcija moralne svijesti koju Le Senne smatra beznačajnom, jer je najdalje od totalne istine; zatim pozitivistička, koja pokazuje očitu tendenciju da moralnu svijest i njeno djelovanje svede na biološke ili sociološke znanstveno utvrđljive činjenice. Ovaj prikaz završava Le Senne religioznom koncepcijom moralne svijesti, koju, kao u suštini i sve ostale, kritizira na taj način da pokazuje njenu jednostranost i uskoć u odnosu na totalitet duha, ali je u okviru tog totaliteta i dalje kao potrebnu zadržava. Svoja istraživanja o porijeklu moralne svijesti zaključuje Le Senne razlikovanjem triju njegovih osnovnih značenja: 1. dinamičkog — kad moralna svijest ima porije-

klo u samoj sebi (Rousseau i svi aprioristički morali); 2. kronološkog — kad moralna svijest dolazi kao rezultat usklađivanja djelovanja subjekta s izvanjskim događanjem, bilo objektivnom iskustvenom datošću (empirizam), bilo apriorno ali ontološki zasnovanim principima (racionalizam); 3. aksiološkog — kad moralna svijest, iako »aktivna i samouvjetujuća«, ipak potvrđuje svoje nadindividualno važenje u Apsolutnom, u Duhu koji se tako pokazuje kao moralni duh. Aksiološka koncepcija izbjegava dakle po mišljenju Le Senna, nedostatke dviju prvih i predstavlja definitivnu pobjedu moralnog duha kao totaliteta.

Analiza tradicionalnih morala predmet je trećeg dijela ove rasprave. Ona treba da pokaže kako na određeni način shvaćeno porijeklo moralne svijesti uvjetuje određenje cilja i principa djelovanja, t. j. moral. Tako će kronološki shvaćeno porijeklo, polazeći od dobra kao izvanjskog objekta, isticati cilj, rezultat konačno, dok će dinamički shvaćeno porijeklo, polazeći od subjekta kao izvora moralnosti, obratiti pažnju jedino na djelovanje, na beskonačno. S obzirom na ovaj cilj i princip djelovanja Le Senne razlikuje morale zadovoljstva, interesa, dobra, osjećanja, htijenja, individualističke morale, morale tradicije i konačno pozitivističke morale.

Kao svaka sistematizacija, tako i ova Le Sennova, čak i neovisno o principu na osnovu kojeg je izvršena, pokazuje mnoštvo sitnih nedostataka. Ipak je ovaj dio rasprave zbog svojih suptilnih analiza koje se zasnivaju na izvanrednom

poznavanju materijala najvredniji u čitavom djelu.

U trećem dijelu rasprave, koji nosi naslov »Moralni život«, razrađuje Le Senne naprijed iznesene postavke o moralu i moralnoj svijesti, ističući umjesto uobičajene hijerarhije vrednota hijerarhiju života.

Čitavo djelo upravljeno je, dakle, na svijest, na totalitet duha koji kao jedinstvo raznolikih sfera (morala, ljepote i t. d.) nosi u sebi u različitoj mjeri svaka persona i u svojem djelovanju ga ostvaruje, dajući ipak prednost uvijek jednoj određenoj sferi. Za sam duh dominantna je pak moralna sfera koja svakoj njegovoj samoaktivnosti daje obilježje moralnog. Na taj način Le Sennova koncepcija pokušava u sferi svijesti izmiriti duh i personu u jednom funkcionalnom jedinstvu u kojem duh isključivo kroz djelatnost persone izražava svoj sadržaj, a subjekt se konstituira kao persona zahvaljujući jedino djelatnosti duha. Ovakva pozicija, koja duhu daje apsolutnu prednost pred materijalnom stvarnošću, doživjela je već svojevremeno kritiku od strane Marxa, a svakodnevno je u njenoj osnovi demantira sama praksa. No ona je vrlo pogodna za historijsko izlaganje filozofskih, u ovom slučaju etičkih orijentacija, jer njihov logički izvedeni kontinuitet, ukoliko su cne adekvantan izraz stvarnosti, ukazuje upravo na kontinuitet same stvarnosti, kojom su i one u krajnjoj liniji obuhvaćene. Le Senne je spomenutu pogodnost vrlo dobro iskoristio, te upravo zato njegova rasprava zaslužuje pažnju čitaoca.

O historijskom razvoju funkcija živčanog sistema

Osvrt na rusku fiziološku školu s prikazom dviju radnji ruskih autora

Ruska fiziološka škola dala je niz značajnih imena. Dok su razna tvrđenja o nekim prioritetima ruske nauke više puta znatno pretjerana, to su u fiziologiji, osobito živčanog sistema, Rusi dali zaista izvanredne doprinose, oslanjajući se na evoluciono gledište.

Tako je još I. M. Sečenov pod utjecajem svoga učitelja Helmholtza, počeo svoja fiziološka istraživanja Darwinova djela o postanku vrsta i Spencerova rada o osnovama psihologije. Spencer je evolucione misli, još prije nego što je Darwin objavio svoje djelo, pokušao primijeniti i na tumačenje porijekla psihičkih pojava.

Sečenov je u svojoj knjizi »Refleks velikog mozga« (1863) nastojao pokazati evoluciju psihičkih pojava od najjednostavnijih refleksa pa sve do najkomplikiranije aktivnosti psihe. Svi psihički akti, svi svijesni pokreti zapravo su porijeklom pokreti refleksa. Do tog mišljenja dolazi na temelju eksperimentalnih fizioloških podataka te otvara nove puteve psihologiji. Sečenov kaže: »Nova će psihologija, umjesto praznih filozofisterija, imati kao osnovu naučnog izlaganja pozitivne činjenice, koje će u svako doba moći biti dokazane eksperimentalno. A to može provesti samo fiziologija, jer jedino ona ima ključ za stvarnu naučnu analizu psihičkih pojava.«

Sečenov je svojim istraživanjima odbacio metafizičko rješavanje problema u psihologiji, iako za mnoga svoja tvrđenja još tada nije imao uvjerljivih dokaza. Tvrđnja Sečenova da i viši dijelovi mozga rade po principu refleksa, nije se tada mogla uzeti kao obavezna. Njegova je ipak osnovna zasluga što je dao na-

zreti most, koji postoji između nervne djelatnosti životinja i čovječje psihe. Na taj način on je dao značajan doprinos darvinističkom shvaćanju.

Sečenov je zajedno s Timirjazevim, Botkinom, Mendjeljejevim stvorio školu učenjačke generacije, iz koje je izašao i I. P. Pavlov, koji je njegove osnove dalje proširio i utvrdio.

Pavlov je objasnio djelovanje probavnih žlijezda i na osnovu proučavanja toga djelovanja osnovao nauku o uvjetnim refleksima, a time pridonio i proučavanju funkcije velikog mozga, te konačno pokazao nove smjernice i psihologiji i psihijatriji. Metafizičari su ga, kao i njegova prethodnika Sečenova, napadali da ljudski um, koji je, po njima, nešto potpuno odvojeno od drugih životnih pojava, srozava na razinu običnih instinkata.

Pavlov je svojim radovima sve više rasvijetljavao urođene reflekse, koji su baza životinjske djelatnosti još od rođenja, zajedno s refleksima, koji su obično dotad nazivani nagonima. On je proučavao i izazivao udaljene manifestacije, koje proistječu iz ove baze, manifestacije koje su obično označene kao navike i asocijacije, ali koje bi, prema njemu, još uvijek bile refleksi, i to stečeni, ponovno uspostavljeni, signalni refleksi, uvjetni refleksi. Pavlov je pokazao kako se manifestiraju jasno individualizirani karakteristični tipovi nervnih sistema, označavajući različite modalitete nervne djelatnosti. Na osnovu eksperimentalnih fizioloških proučavanja i opservacija na životinjama, specijalno na psima, on je imao i ključ za objašnjenje osnovnih psihičkih pojava kod čovjeka.

Pavlov je proučavao cjelokupno vladanje psa kao zbroj urođenih i stečenih refleksa. Njegov je rad značio golemu prekretnicu. Proučavanje centralnog nervnog sistema, koje se do njega vršilo na temelju subjektivne analize, Pavlov je vršio objektivnom fiziološkom metodom.

Pavlov dolazi do zaključka, da okolina svojim neprekidnim podražajima stvara promjenljive uvjetne reflekse kod životinja, i na taj se način stvara ravnoteža između životinja i prilika okoline. Budući da uvjetni refleksi imaju za sjedište više nervne centre, u kojima se svakog trenutka sudaraju bezbrojni vanjski podražaji, to postoji neprestana borba i neprestani izbor između različitih uvjetnih refleksa. Odatle česti slučajevi inhibicije ovih refleksa. Pavlov kaže: »Ukoliko je jedna životinja na višem stupnju zoološke ljestvice, utoliko svijet za nju predstavlja veću raznolikost, utoliko je veći broj različitih pojava koje uvjetuju njenu opću djelatnost.«

Pri uvjetnim refleksima vidimo prilagodivanje rada živčanog sistema, sistema koji je nastao prirodnim odabiranjem i naslijeđivanjem u toku dugog vremenskog perioda. Pavlov kaže: »Charlesu Darwinu, pokretaču i animatoru uporednog istraživanja viših životnih manifestacija životinja, bez poricanja pripada zasluga što je svojim genijalnim razumijevanjem ideje evolucije oplodio intelektualni rad čovječanstva, a naročito biološku granu prirodnih nauka. Hipoteza životinjskog porijekla čovjeka prirodno je dala strastan interes ispitivanju životnih manifestacija životinja.«

Pavlov nije mehanički prenosio svoja materijalistička shvaćanja i svoja otkrića sa životinja na čovjeka, već je stvari u osnovi promatrao dijalektički, premda se znao sam nazivati mehanicistom. On kaže: »Kad je životinjski svijet, koji se neprestano razvija, dostigao fazu čovjeka, onda je mehanizam živčane djelatnosti dobio izvanredan dodatak. Kod životinja, stvarnost se signalizira gotovo je-

dino putem podražaja i njegovih tragova u hemisferama velikog mozga, koji neposredno stižu u stanice vidnih, zvučnih i drugih receptora organizma... To je prvi signalni sistem stvarnosti, koji je zajednički nama i životinjama. Ali riječ je formirala drugi, specifično naš signalni sistem stvarnosti... Riječ nas je pretvorila u ljude.« Riječ, taj ljudski signalni sistem, jest »univerzalni podražaj«, da se izrazimo jezikom Pavlova. Ali ona nije samo goli fiziološki faktor. Pavlov se zato i bavio sve više psihologijom i izrazio želju da se bavi lingvistikom.

Ovaj veliki fiziolog pomogao je da se rasvijetle mnogi živčani mehanizmi i mnogobrojna neuro-psihička oboljenja. Na osnovu njegovih radova izazivane su i proučavane neuroze pasa. On je ukazao na nove puteve u psihijatriji, gdje je donio svijetle perspektive. On veli: »Naš se sistem, u najvećoj mjeri, sastoji u samoupravljanju, u oponašanju, obnavljanju, ispravljanju i čak usavršavanju samog sebe. Glavni i najjači utisak, koji uvijek ostavlja proučavanje više nervne djelatnosti našom metodom, jest plastičnost te djelatnosti, njene goleme mogućnosti; ništa ne ostaje nepokretno i nepopravljivo, već sve i uvijek može da se postigne i da se promijeni na bolje.«

Proučavanje uvjetnih refleksa, zahvaljujući radovima Pavlova i njegovih učenika, sačinjava danas obilno poglavlje bogato brojnim činjenicama, kojima upravljaju precizni zakoni. Tako je L. Orbeli, istraživač fiziologije osjetnih organa, dao niz novih doprinosa svojom teorijom evolucije fizioloških funkcija. Pavlovljeva škola učinila je veliki napredak i u proučavanju urođenih refleksa i stvaranju uvjetnih refleksa kod posve male djece, te na taj način dala nova osvjetljenja ljudske psihologije. Iz svega toga se vidi, da je »nepromjenljivi« »dar božji« — razum nastao kao jedna karika općeg razvoja. Time je »božan-

ska sila« istjerana iz svoga posljednjega zakutka.

Jedan od učenika Pavlova jest J. P. Frolov, čiju ćemo radnju »Poredbena fiziologija više živčane djelatnosti i darvinizam«* ovdje prikazati. On je poznat po svojim radovima u oblasti komparativne fiziologije više živčane djelatnosti, a osobito po primjeni Pavlovljeva učenja u pedagogiji i psihijatriji. Pisao je također stručne i popularne knjige i članke sintetskog karaktera o učenju Pavlovljeve škole.

U spomenutoj radnji Frolov iznosi, kako je poslije objavljivanja Darwinove teorije materijalistički pravac u fiziologiji mozga, kao i u cijeloj biologiji, zauzeo čvrste pozicije. Na osnovu revolucionarnog darvinističkog gledanja, Pavlov, a djelomično i njegov prethodnik Sečenov, postavili su sebi zadatak da istražuju više pojave živčane djelatnosti, jednako kao što se proučavaju i ostale pojave žive prirode — objektivno, bez antropocentrizma.

Struktura nervnog sistema neke životinje utoliko je složenija i savršenija ukoliko ova stoji više na zoološkoj ljestvici. Tri principa darvinizma: promjenljivost, nasljeđivanje i odabiranje, osnivaju se uglavnom na morfološkom materijalu, ali se oni odnose i na fiziološke funkcije, a djelomično i na funkcije živčanog sistema. Individualna promjenljivost organizma toliko je velika, da može smetati pravilnoj razdiobi vrsta ili sjediniti potpuno različite vrste; osobito se to odnosi na funkcije hranjenja, razmnažanja, zaštite potomstva i dr. Naslijede se odnosi i na funkcije živčanog sistema, kao što su navike i cjelokupno ponašanje životinja. Već je Sečenov zapazio, da se iskustvo kod životinja predaje od predaka potomcima, a Pavlov je zaključio da uvjetni refleksi životinja prelaze kroz pokoljenja u bezuvjetne. Zahvaljujući

* Фролов Ю. П. Сравнительная физиология высшей нервной деятельности и дарвинизм, техника и жизнь (8) 24-31, 1948.

odabiranju promjena korisnih za organizam, usavršava se i viša živčana djelatnost. Na taj se način stvara karakteristična shodnost ponašanja.

Proučavajući objektivnom metodom moždane funkcije raznih organizama, možemo dobiti sliku o historiji razvitka tih funkcija. U tu svrhu pomaže nam i istraživanje promjena na mozgu embriona. Još u utrobi matere okarakterizirana je životinja nizom funkcija, koje se očituju kao pojednostavljenje, ali odražavaju onaj golemi put, koji je nekada prešao mozak predaka. Mijenjaju se ne samo forme ponašanja, već i mnoge kemijske funkcije, kao kod organa s unutrašnjim izlučivanjem, koji igraju bitnu ulogu u razvitku individuuma.

Glavni predmet u proučavanju poredbene fiziologije mozga i više živčane djelatnosti svakako je pojava instinkta i refleksa. Na fiziološkoj nauci o refleksu osniva se i pojam o razvitku djelatnosti organizma. Kad je Darwin došao u dodir s pitanjem o evoluciji funkcije živčanog sistema, proučavao je i proste složene instinkte, ali se nije koristio idejom o refleksu kao osnovi instinkta, koja je kasnije došla do jasnog izražaja u radovima Pavlova i njegove škole. Ipak, već je i Darwin potvrdio postepenost formiranja funkcije ponašanja, njihovo kompliciranje zajedno sa sve većom složenošću živčanog sustava, a to pokazuje, da je bio ne samo biolog, nego i fiziolog novoga tipa, koji je nastojao objektivnim metodama protumačiti takva ponašanja.

Darwin je istakao tri principa izražavanja osjećanja, koji su bili osnovica za dalji razvitak nauke o ponašanju. To je princip stvaranja veza u nervnom sistemu, koje se pojavljuju kao rezultat asocijacije, zatim princip rađanja veze zavisno od same strukture nervnog sistema, i princip kontrasta ili akcije životinja na osnovu kontrasta. Svi ti principi potpuno su razjašnjeni u radovima Pavlova o urođenim i stečenim refleksima. Suvremena nauka o uvjetnim i bezuvjetnim refleksima osnovica je izučava-

nju evolucije ponašanja. Premda su refleksi pokreti odraz, ipak se oni ne ograničuju samo na jednokratni odraz, već često nastaje lanac refleksa. Do stvaranja složenog lanca refleksa dolazi i u području stečenih uvjetnih refleksa. Takav slučaj zapravo je stvar motornih navika. Tu se pokazuje, da je privremena nervna veza najuniverzalnija fiziološka pojava u životinjskom svijetu i u nama samima.

Proučavajući karakter uvjetnih refleksa životinja, koje su na raznim stupnjevima razvitka, mi kao da pratimo sav tok evolucije, objašnjavamo sebi kompliciranje ovih ili onih instinkata u borbi za opstanak. Ali uvjetni refleksi, koji se u golemom broju formiraju u mozgu čovjeka, predstavljaju novu kvalitetu i po tome se bitno razlikuju od najsloženijih životinjskih refleksa. Dižući se po zoološkoj ljestvici prema savršenijim organizmima, životinje mogu stjecati sve veće sposobnosti da stvaraju sve udaljenije privremene veze. Tu dolazi do stvaranja t. zv. pamćenja i konačno mašte koja je razvijena kod čovjeka, a u životinja se nalazi tek u elementarnoj formi. Dakako, uporedo s razvitkom mozga vrši se i evolucija osjetnih organa.

Na taj način poredbena fiziologija više živčane djelatnosti dalje stvaralački razvija darvinizam u jednom od njegovih osnovnih dijelova. Na svršetku svoje radnje Frolov iznosi, kako se Pavlovljevo učenje koristi zdravom osnovom Darwinove teorije za upoznavanje zakonâ više živčane djelatnosti, vezanih za ulogu rada u razvitku ljudskog društva, pa prema tome i za dijalektičko-materijalističke dokaze o porijeklu govora i drugih psihičkih sposobnosti čovjeka.

Daljni učenik Pavlova, kojega ovdje spominjemo, jest P. K. Anohin, koji je proširio mnoge specijalne Pavlovljeve metode i uveo nove. On je razradio teoriju funkcionalnog sistema, pomoću koje je postalo moguće objašnjenje mnogih složenih oblika nervne djelatnosti.

Razradio je »teoriju nervne povrede«, predložio je način plastike nerva i dr. Neki učenjaci smatraju, da je Anohin dao najsajjniji eksperimentalni dokaz za Engelsovo učenje o odlučujućoj ulozi rada u čovječjem postanku i njegovu društvenom i duhovnom razvoju, dokaz za materijalističko učenje o dijalektičkom jedinstvu ruke i živčanog sistema, rada i duhovnog razvoja. To su njegovi pokusi sa t. zv. heterosistemskim anastomozama. Radi se o direktnom spajanju raznih perifernih nerava sa centrima, koji inače nisu spojeni, a koji se sada u novoj vezi na interesantan način reorganiziraju. Tako je Anohin spojio dva živčana sistema, koji su inače funkcionalno i anatomski odvojeni: periferni živac prednje noge, nerv radialis, sa centrom živca vagusa, koji, među ostalim, inervira pluća i želudac i koji sprovođa podražaje kašlja i povraćanja. Tada je vagusni centar još neko vrijeme zadržao svoju specifičnost, koja je historijski stečena, i životinja je pri dodiru kože (pri hodaњу ili češanja) kašljala i povraćala, a prednje su se noge kretale u ritmu disanja. No nakon izvjesnog vremena vagusni se centar tako »privikao« i preuredio na nove podražaje, da su pojave kašljanja i povraćanja nestale, a vagusni centar postao je sprovođač motoričkih kretanja za ekstremite. Na osnovu ovakve preinake vagusnog centra došlo se do revizije ranijeg učenja o isključivoj ulozi centra i o beznačajnoj ulozi periferije. Moglo se postaviti novo učenje o jedinstvu centra i periferije, o organizatornoj i preobražavalačkoj ulozi periferije u fiziologiji živčanog sistema.

Ovdje ćemo donijeti prikaz Anohinove radnje »O odlučnoj ulozi vanjskih faktora u historijskom razvitku živčane djelatnosti«.*

* Анохин А. К.: О решающей роли внешних факторов в историческом развитии нервной деятельности, успехи соврем. Биол. 28 (1) 11-46, 1949.

Anohin, u iznošenju svoje rasprave citira Sečenova, koji kaže, da organizam ne može živjeti bez vanjske sredine, koja omogućava njegovo postojanje, te zbog toga u naučno objašnjenje organizma mora ulaziti sredina, koja na njega djeluje. Ključ za materijalističko shvaćanje biološkog progressa nalazi se u proučavanju zakonitosti, po kojima nastaje historijska zavisnost organizma od vanjskih činilaca i po kojima se izgrađuju bio-fiziološki odnosi između njegove prirodene i stečene aktivnosti. Konceptija da je shodnost rezultat historijski skupljenog djelovanja vanjskih faktora na organizam, otkriva put za sistematsko proučavanje konkretnih fizioloških mehanizama, pomoću kojih se vanjski faktori, na dugom historijskom putu, transformiraju u unutrašnje osobitosti svoje organizacije.

Postavlja se pitanje, da li se može sve ono, što je opaženo kod nasljeđivanja stečenih svojstava biljaka, bezuvjetno prenositi i na životinje. Na to pitanje autor odgovara negativno. U procesu evolucije protoplazma biljaka stekla je specifično svojstvo da reagira na vanjske faktore, a za to svojstvo postoji široka oscilacija, znatna plastičnost biokemijskih procesa, u zavisnosti od širokoga kolebanja uvjeta života. Kod životinja pak, kad su se pojavili prvi znaci živčane tvari, sva je evolucija krenula savršenijim putem prilagođivanja vanjskim uvjetima. Tada je živčani sistem primio ulogu osnovnog posrednika između faktora vanjske sredine i intimne protoplazmatske organizacije životinja. Za razliku od biljaka, životinje aktivno reaguju na promjene vanjskih faktora. Taj novi oblik prilagođivanja u evoluciji dovodi do toga, da promjena vanjskog ponašanja organizma, ostvarena preko živčanog sistema, naročito zaštićuje postojanost unutrašnje sredine organizma.

Mnoge zakonitosti nasljeđivanja novih strukturnih osobitosti životinje, a i po-

javu novih biokemijskih svojstava pojedinih njegovih tkivnih tvorevina, možemo riješiti samo proučavajući evolucijske zakonitosti živčane djelatnosti. Danas ulazimo u novu epohu razvitka bioloških nauka, gdje se struktura ima promatrati kao materijalni izražaj funkcionalnog sistema organizma i gdje bilo koja funkcija životinje ima predstavljati konačni efekt morfo-fiziološkog jedinstva u njenoj organizaciji. Vanjski svijet u svojoj raznolikosti djeluje prije svega na cijeli funkcionalni sistem organizma u zavisnosti od historije razvika dotične životinje i njezina individualnog iskustva. Ta se zakonitost osobito jasno manifestira u embrionalnom periodu razvitka životinja. Embrionalni razvitak možemo potpuno shvatiti baš sa stajališta sazrijevanja funkcionalnih sistema, a ne pojedinih strukturnih tvorevina. Zadatak proučavanja mora se sastojati u tome, da se otkriju one zakonitosti morfogeneze, po kojima nastaje u svakom određenom slučaju svojevrstan funkcionalni sistem, historijski uvjetovan onim prilikama, u kojima mora živjeti novorođeni individuum dotične vrste. Autor na osnovu istraživanja, koja je svojedobno objelodanio, iznosi, da svaki funkcionalni sistem prolazi svakako četiri stadija razvitka. Izrazito demonstrativan primjer organizatornog djelovanja vanjskih činilaca u razvitku struktura i aparata organizma daje razvitak lokomotornih funkcija.

Snagom svoje plastičnosti i brzom prilagodbenom sposobnošću centralni nervni sistem prije svih drugih sistema slijedi kolebanje vanjskih faktora. Zbog toga je jasno, da razvitku novih perifernih aparata moraju prethoditi i elementi novih integrativnih veza u centralnom živčanom sustavu. Proučavajući embrionalni život različitih funkcionalnih sistema životinja, među njima i t. zv. reflekse hvatanja i sisanja kod čovjeka, dolazimo do zaključka, da je heterohronni razvitak različitih funkcionalnih si-

stema jedno od najsnažnijih oruđa, kojim se organizam izuzetno prilagođuje uvjetima svog postnatalnog života. Ovaj uspjeh osigurava se prije svega time, što embriogeneza odražava filogenetičko iskustvo određene životinje i unaprijed priprema reakciju na djelovanje budućih uvjeta njegova života.

Na primjeru eksperimenata s pticama, koje pokazuju s obzirom na ekološke faktore golemu raznolikost u svom prilagodbenom ponašanju, Anohin razlaže mehanizam nasljeđivanja prirodnih reakcija signalnog tipa. Takvi slučajevi daju uvid u mogućnost, da stečene forme aktivnosti prelaze u nasljedno učvršćene oblike reagiranja. Nasljeđivanje stečenih svojstava u životinja mora se

izraziti u učvršćenju najprikladnije nerвне organizacije mnogo prije, nego što se nasljeđuju nastali preobražaji tjelesne organizacije dotične životinje, jer vanjski faktori djeluju najprije baš na nerвне odnose.

Anohin zaključuje, da proučavanje zakonitosti, koje reguliraju historijski preobražaj u ovisnosti o vanjskome svijetu, i prikupljanje sve jačih dokaza za veliki zakon razvoja organizama, predstavlja zahvalan zadatak za istraživača, koji stoji na pozicijama ektogeneze, t. j. koji priznaje odlučujuće djelovanje vanjskog materijalnog svijeta na procese organizama i njihovo historijsko preobražavanje.

Zeitschrift für philosophische Forschung

(Časopis za filozofsko istraživanje), 1953. godište

Izdaje Georgi Schischkoff u suradnji sa: O. Fr. Bollnow, Mainz — H. Heimsoeth, Köln — H. Kuhn, Erlangen — L. Landgrebe, Kiel — F. J. v. Rintelen Mainz i širom redakcijom koju sačinjavaju: W. Bröcker, Kiel, A. Dempf, München, H. Dingler, München, A. Gehlen Spycer, P. Häberlin, Basel, W. Hellpach Heidelberg, J. E. Heyde, Berlin, E. Hochstetter, Münster, G. Jacoby, Greiswald W. Jaeger, Cambridge (USA), G. Kafka Würzburg, Ph. Lersch, München, P. F Linke, Jena, P. Pichler, Greifswald, K Reidemeister, Marburg, J. Ritter, Münster, B. Russel, Cambridge, W. Weischedel, Tübingen, R. Zocher, Erlangen.

Ovaj časopis je nesumnjivo danas jedan od vodećih filozofijskih časopisa u svijetu, a suradnja u njemu daleko prelazi granice Njemačke. I po širini temačke i po aktualnosti tema nalazi čitače daleko izvan kruga samo užih stručnih interesenata. Godina 1953. bila je sedma godina njegova izlaženja. Četvrtgodišnjak je i pred nama sa sve četiri sveske protekle godine na 636 stranica. Svaki broj časopisa sadrži izvorne rasprave, stručne diskusije, referate i kritičke obavijesti o knjigama i časopisima. Ovo godište sadrži tako 19 rasprava, 4 diskusije, 16 referata, mnoštvo obavijesti iz filozofskoga života Njemačke i svijeta, te 25 kritičkih izvještaja o knjigama i časopisima.

Već prva rasprava *Wilhelma Weischedela* (Tübingen): »Pravi i krivi put u

zapadnjačkom mišljenju« izlaže zanimljivu problematiku i prigovor, koji se obično stavlja filozofiji, a to je, da se svaka protivna teza, s kojom se neki filozof ne slaže naziva zabludom, a time su svagda širom otvorena vrata subjektivizmu, a u krajnjoj konsekvenciji nihilizmu. Podvrgavajući jednoj zanimljivoj poredbenoj i ujedno dijalektičkoj analizi razvoj evropske filozofije, Weischedel pokazuje, kakó ona kao cjelina bazira na dvije osnovne komponente, a to su: *ratio* i *intuitio*. U očitu se zabludu zapadalo samo tada, kad se jedna od komponenata učinila ekskluzivno važnom i apsolutnom. Prosvjetiteljstvo i mistika, koji se javljaju u različitim fazama i oblicima u razvoju evropske kulture, jesu zato očiti primjeri. U Hartmannovom i Heideggerovom umovanju vidi autor sretnu sintezu zapadnjačke filozofske misli. I kad Heidegger upozorava, da se treba čuvati od raspadanja u samom ratu kao i potapljanje u noći iracionalnoga, onda u sintezi obojega dobiva Zapad novo povezano izlazište i osnovicu svoje filozofije.

Druga ništa manje aktuelna rasprava (*Udo Johansen*, Kiel: Kierkegaard i Hegel) izlaže ovu upravo školsku temu o paraleli i antitezi ovih dvaju najmarkantnijih mislilaca 19. stoljeća. I čini se — bez dublje analize — da ta dva ovako povezana imena predstavljaju simbole suprotnih, nepomirljivih stajališta, koja su samo u negativno-polemickom odnosu,

kao metafizika apsolutnog mišljenja: filozofija osamljene egzistencije od apsolutnosti izoliranog subjektiviteta. Međutim, Johansen pokušava pokazati dijalektičku prožetost Kierkegaardove filozofije s Hegelovim mislima. On tvrdi, da Kierkegaardovo filozofiranje u cijelom svom opsegu i nije drugo nego imanentno razračunavanje s Hegelom i indirektna njegova kritika. Ona nastaje svakako u dijalektičkoj antitezi prema Hegelovoj filozofiji. Tu vezu pokazuje Johansen konkretno na problemu subjektiviteta, na problemu slobode, na problemu dijalektike opstojnosti, problemu humanosti kao pozicije nemoći, problemu diskontinuiteta postajanja, problemu skoka, vremenitosti opstojnosti i konačno na problemu povijesnosti egzistencije, te problemu sistema svjetske povijesti. Dok je u Hegelovoj koncepciji pojedinačni individualitet uključen u apsolutu tako, da supstancijalitet njegove djelatnosti stoji pod dominacijom apsolutnog uma, dotle kod Kierkegarda subjektivitet predstavlja zazbiljnost, a ta zazbiljnost je ono jedino, što uopće postoji. To nije pomišljena zazbiljnost (*Gedankenrealität*). Za Kierkegarda nema ničeg apsolutnog, čak ni kao subjektivno doživljene zazbiljnosti. Za pojam subjektiviteta, ako čovjek ne će da on postane predmet proizvoljnog fantastičnog misaonog eksperimenta, nego da imade svoj pravi smisao, mora taj smisao tražiti samo u konačnom ljudskom subjektivitetu. »Spekulativnu filozofiju« idealizma baš na tom problemu općeg i posebnog Kierkegaard odbija i u »pojedinačnoj egzistenciji« vidi problem i rješenje antropološkog pitanja (problem položaja čovjeka u svijetu), a time i osnovnog problema filozofije uopće. Johansen zanimljivo analizira redom sve gore naznačene Kierkegaardove probleme u antitezi prema Hegelu.

Friedrich Schneider (Manubach/Rh) u raspravi pod naslovom »Problem jedne logike govora«, izlaže to pitanje u tro-

strukom vidu (historijski, psihološki i spoznajno-teoretski). Sažeta i zanimljiva rasprava ukazuje na osnovno spoznajno-teoretsko pitanje odnosa govorne i stvarne logike (*Sprach- und Sachlogik*) i tendencu logičkoga govora, da govor usavrši i da ga u smislu sve savršenije adekvacije primijeni logici stvari.

Walter del Negro (Salzburg) piše o temi: »Statistički zakoni i determinacija«. Ukazujući na rezultate modernih prirodnih znanosti i iznoseći mišljenja najprominentnijih suvremenih fizičara, biologa i filozofa prirode, autor ukazuje na nemogućnost, da bi se iskustvenim putem moglo riješiti pitanje određenja egzaktne determinacije elementarnih događaja. Obje su mogućnosti otvorene i prema tome kauzalni zakon nužno ostaje i dalje općeznanstveni postulat. Kritička znanstvena metodologija mora o tome voditi računa.

Johannes Thyssen (Bonn) u opsežnoj studiji »Prilog novom fundiranju realizma u raspravljanju s Husserlom« u II. i III. svesku izlaže opću tendencu suvremenog filozofiranja, a to je priklanjanje k realizmu. Autor citira poznatu tezu Nicolaia Hartmanna, da se od Descartesa na ovamo neprestano raspravlja o spoznajnoteoretskom odnosno spoznajmetafizičkom problemu realizma. Thyssen veoma zanimljivo — imajući u vidu i najnovija djela N. Hartmanna i Heideggera — pokušava opravdati stav kritičkog realizma na nivou teoretski visoke fenomenološke problemske pozicije Edmunda Husserla. — Thyssen je ovu svoju interpretaciju i nastavljanje na Husserla nadopunio i referatom na ovogodišnjem Internacionalnom filozofskom kongresu u Bruxellesu svojim prilogom »Putovi iz zatvorenog sistema Husserlove monadologije«.

Stephan Strasser (Nimwegen) u raspravi »K čuvstvenom upravljanju ljudskog akta«, na osnovu suvremenih psiholoških istraživanja, (prvenstveno Francaza), a i jednog svestranog poznavanja

povijesti filozofije, u kojoj se često javljao problem odnosa »pathosa« i »logosa« pokazuje na nedostatnost suvremene psihologije čuvstava za potrebe filozofske antropologije. — Ova kritička rasprava upozorava na mnoge nedostatke moderne psihologije, koja nepovezano s filozofijom ne uočava često najvažnije svoje probleme,

Gottfried Martin (Köln) u raspravi »Platonova nauka o broju i njezin prikaz po Aristotelu«, izlaže zanimljiv povijesno-filozofski problem, koji se nalazi i u raspravi *Maxa Salomona Shellensa* (Plymouth - Engleska) »Pojam pravednosti kod Trazimaha«, a to je, koliko su kritike i prikazi nauka tih starih kritičara točni i pouzdani. Kako kritike i polemike svagda vole — pa i u nauci — malo izmijeniti i iskarikirati tuđu misao, to se Martin pita, da li je uopće Platon ovako nešto doista učio, što Aristotel kritizira. Još i dalje on pita, da li je uopće Aristotel shvatio Platonovu misao. Martin argumentira Aristotelovu ispravnu tezu i odbija sumnju krive interpretacije, dok Shellens pokazuje kako je nauka sofista Trazimaha nepravedno povezana s Kaliklovim primitivnim pojmom prirodnog prava (»moć radi moći; prirodno pravo jačega«) i kako tek površno čitanje Platonove Države (I. knjiga) može na to upućivati. Trazimahova teza nije etičko-aksiološka nego sociološka. On tek provodi sociološku analizu stvarnog postanka realne norme pravednosti. — Shellensova rasprava otvara jednu novu perspektivu na već uvriježene teze iz povijesti grčke filozofije.

Kurt Hübner (Kiel) u raspravi »Tijelo i iskustvo u Kantovu Opus postumum« unosi svijetla, po ovom kasno objelodanjenom Kantovom djelu, u cjelovitost njegova životnog opusa.

Rudolf Schottlaender (Berlin), u zanimljivoj raspravi iz područja logike pod naslovom »Pravo i nepravo u apstrakciji« upozorava, kako ovako već od davnine upotrebljavani termini (kao apstrakcija)

ipak u svom smislu variraju i mijenjaju gotovo neprimjetno značenje i to prema tome, s kojim antitetičkim terminom stoji u smisljenoj povezanosti. Schottlaenderova rasprava, obrađujući ovaj konkretni problem, upućuje na upotrebu opće analize naučne terminologije.

Max Wundt (Tübingen) u svojoj vanredno zanimljivoj povijesnofilozofskoj raspravi pod naslovom »Promjene Descartesove slike« ukazuje na izmjene, koje su nastale i još uvijek nastaju sa stvaranjem osnovnog profila Descartesove filozofije. Od prve slike, kad je Descartes bio prikazan kao fizičar (a to neki i danas i kod nas još uvijek kao osnovno naglašavaju!), preko Descartesa kao znanstvenog metodičara, nastavljača srednjovjekovne filozofije na jednoj strani i radikalnog prekidača sa filozofijom srednjega vijeka na drugoj, osnivača racionalizma, pa sve do suvremenog prikaza Descartesa kao predstavnika »tehničkog razumskog čovjeka« (Ortega y Gasset) ukazuju na to, da je Descartes još uvijek interesantan — povijesno filozofski problem, jer njegova nauka nosi u sebi toliko raznolikih elemenata.

G. Kahl-Furtmann (Bayreuth) raspravljajući o temi »Subjekt i objekt«, daje jedan povijesni prilog nastanku Kantovog »kopernikanskog obrata«.

Joseph Münzhuber (Amberg) u radnji »Transcendentalna logika u problematici suvremene filozofije« ukazuje na potrebu spoznajnoteoretske kritičnosti, koja je uvedena problematikom transcendentalnoga u noviju filozofiju i koja je čuva od diletantizma, koji se kadgod javlja u modernoj filozofiji današnjice.

Gerhard Hennemann (Werdohl) obrađuje aktuelnu spoznajno-teoretsku i metodološku temu pod naslovom: »Značenje spoznajne teorije za fiziku«. Autor je specijalno obradio problem kauzaliteta kao i problem prostora i vremena u fizici, te pokazao značenje empirizma i pozitivizma kao metodološko-programatskih koncepcija u fizikalnom istraživanju.

Hennemann je izložio, ukazujući na rezultate moderne fizike kao i na protivurječja modernih fizičara, da još uvijek nisu riješeni spoznajnoteoretski problemi fizike i da se »dohvatanje fizikalne zbilje ne smije prepustiti jednostavno nekom empirijskom iskustvu budući da i transcendentalni elementi kod toga imaju značajnu ulogu«.

Rudolf Berlinger (München) obrađuje filozofsko historijsku temu »Vrijeme i vremenitost kod Aurelija Augustina«.

Irig Fetscher (Tübingen) obrađuje aktuelnu temu: »Individuum i zajednica u svijetlu Hegelove filozofije duha«. Nasuprot općoj tezi, da je »veliki dijalektičar žrtvovao individuum nadindividualnim moćima« postavlja Fetscher antitezu mladog Marxa koja glasi: »Treba se prije svega kloniti toga, da se »društvo« fiksira nanovo kao apstrakcija nasuprot individuumu. Individuum jest društveno biće.« Prevedeno u Hegelov izraz: Subjektivni su i objektivni duh oboje samo apstraktni momenti jednoga konkretnoga duha uopće.« — Ova radnja pokušava na nizu primjera pokazati dijalektičku povezanost i pripadnost individualne i društvene strukture u Hegelovoj filozofiji. U tom vidu osvjetljava problem nadindividualnoga, društvenoga u nastajanju duhovno-ljudskoga. Nadalje problem korespondencije između strukture objektivnog duha i razvojnih stupnjeva kod pojedinca čovjeka; te konačno značenje »apsolutnog duha« u vezi s postavljenim problemom. Autor smatra, da je dokazao onu naprijed postavljenu Marxovu tezu, da je Hegelova intencija bila ne rastaviti, nego konačno pomiriti individuum i zajednicu.

Michele Federico Sciaccia (Genua) piše o temi »Osvajanje čovjeka« i vraća se iz suvremene egzistencijalističke situacije na fichteansko rješenje, da čovjek treba kao duh sam sebe da nađe, te da ostane sebi dosljedan i vjeran.

Rudolf Freundlich (Graz) u radnji »Logika i mistika« uzima zapravo u raspravu pitanje racionalnoga odnosno diskurzivnoga mišljenja i svega što je van te racionalnosti doživljeno kao intuitivni zor, i svodi konačno problem na govornoteoretsko, dakle izražajno pitanje

Uz ove zanimljive rasprave donosi ovo godište i četiri interesantne diskusije i to: 1. O »transcendiranju« i »prekoračvanju« od Else Buddeberg (Bielefeld) 2. Rielkeov nadgrobní natpis od Hermannna Mörchena (Frankfurt/M) 3. Filozofijska i evangelička etika od Hansa Reïnera (Freiburg/ Br.) i 4. Filozofijska antropologija i Rilke od Hermannna Weïna (Göttingen).

U odlomcima gdje su referati imade veoma zanimljivih priloga, a među njima su najznačajniji ovi: Filozofija Franza Brentana od Paula Linkea (Jena); Pojam istine u Veihingerovoj »Philosophie des Als Ob« od Hansa von Noordena (Berlin); Misli prigodom moga osamdesetog rođendana od B. Russela; Djelo Ludwiga Klagesa od Hansa Kasdorffa. (Kiel); Filozofska situacija u današnjoj Indiji od Swami Agehananda (Banaras); Od Brentana preko Husserla do Heideggera od Waltera Del Negra (Salzburg); Smisao i duh, studija uz Kaiserlingovu antropologiju od Hermannna Noacka (Hamburg) i mnoge druge.

U obavijestima dani su mnogi zanimljivi izvještaji iz filozofijskog života (kongresa, sastanaka, diskusija, predavanja) u Njemačkoj i u inozemstvu.

Mnogo kritičkih osvrtâ na značajne knjige i časopise čine informativni dio ovog časopisa veoma zanimljivim.

I u svom problematskom dijelu i u svojim obavijestima i prikazima ovaj evropski filozofski časopis predstavlja vrijednu i značajnu stručnu literaturu.

Vladimir Filipović

Les temps modernes (Moderna vremena) — godište 1952.

izdaje J. P. Sartre, Paris.

»Moderna vremena« je najistaknutiji časopis francuskih egzistencijalista, koji uređuje poznati književnik i filozof toga pravca J. P. Sartre. Među raznim strujama samog egzistencijalizma ovaj časopis predstavlja građansku ljevicu i, možemo reći, onu klasičnu francusku malo-građansku intelektualističku ljevicu, koja je uvijek pokazivala sklonosti prema lijevim i naprednim pokretima, ne napuštajući pritom svoje osnovne filozofske pozicije. To je i razlog da je taj časopis okupio priličan broj uglednih ličnosti i pobudio dosta širok interes, jer je mogao nastupiti istovremeno kao izraz anti-marksističke misli i predstavnik izvjesnih progresivnih tendencija, naročito na aktuelnom političkom planu. Tako u njemu nalazimo redovito aktuelnu političku problematiku, koja zanima francusku javnost, bilo da se radi o Maroku, o ratu u Indokini, o velikim radničkim štrajkovima, odnosu prema Sovjetskom Savezu. Zastupajući često progresivna rješenja na aktuelnom političkom planu, Sartre i neki njegovi suradnici, međutim, sve su se više približavali francuskoj Komunističkoj partiji i baš u toku 1952 Sartre se otvoreno priključio kominformističkom »Pokretu pristalica mira«. S time u vezi nalazimo u tom godištu niz zanimljivih članaka, koji izražavaju reakciju prema toj posljednjoj evoluciji Sartra, reakciju koja dolazi kako iz redova egzistencijalista tako i od marksista. Jedni i drugi prigovaraju Sartru izvjesnu neprincipijelnost, naročito u nekritičkom prihvatanju staljinističke »mirovne politike«.

U broju 75. (januar) *Simone de Beauvoir* (poznata egzistencijalistkinja i žena Sartrova) piše »Da li treba spaliti markiza de Sade?« i pokazuje, da je markiz de Sade preteča suvremenog »crnog romana«, koji razobličuje najintimnije slabosti čovjeka, zatim Freudova pansek-

sualizma i psiho-analize. Naročito je zaslužan za oslobodanje čovjeka od griznje savjesti i osjećaja krivnje, koji sputavaju njegovo uživanje (»ja sam pobijedio, uništio, iskorijenio iz svoga srca sve što je moglo ometati moje uživanje«). Za razliku od enciklopedista on je dosljedni ateista i amoralista (priroda je zla, a čovjek je čovjeku vuk). U duhu 18. vijeka on slobodu čovjeka zamišlja samo kao oslobađanje od strasti, prevladavanjem strasti predavajući se porocima. Kao propovjednik »libertineage-a« slobodnjaštva (u seksualnom pogledu), slobodnjak ima »potrebu za žestokim emocijama da bi iskusio istinitost svojega posebnog postojanja«, i kad ojača kroz poroke pa i zločine, on će osjetiti čuvstvo »veličine i sublimnosti, koje će svagda prevladati monotone privlačivosti krijeposti«. Radi se kod Sade, ustvari, o jednoj vrsti anarho-individualističkog revolta na seksualnoj osnovi, koji je do danas našao već mnoge druge sljedbenike.

U 77. broju nalazimo jednu kritičku recenziju povodom američkih publikacija o SSSR-u prof. Leirisa »Operativni kodeks Politbiroa« i poznate sociološkinje M. Mead »Sovjetski stav prema vlasti«. U slijedećem broju Sartre najavljuje niz članaka pod naslovom »Jesmo li mi u demokraciji« i osvrće se posebno na opadanje tiraža štampe u Francuskoj od oslobođenja na ovamo. Cl. Lefort pod naslovom »Kapitalizam i religija u 16. vijeku« daje prikaz dvaju engleskih autora (R. H. Tawney, Religija i polet kapitalizma, i Robertson, Vidovi uzrasta ekonomskog individualizma), gdje se napada teza Maxa Webera o odnosu protestantske etike i ranog kapitalizma, jer on ispušta iz vida srednjevjekovni kapitalizam i njegov utjecaj na protestantizam. Spomenuti autori nalaze u 13. vijeku začetke manufakture, a Ró-

bertson naročito ističe godinu 1202., kad je Pisano objavio traktat o ekonomskoj aritmetici (Liber Abacci), Venecija polazi u osvajanje Orijenta (Carigrada) da bi istočno tržište otvorila čitavoj Evropi, pojavljuju se banke i prvi čekovi, ugovori osiguranja i t. d. Cl. Lefort prigovara Robertsonu da, pobijajući M. Webera, nastoji osporiti utjecaj ekonomskih faktora na ideološke promjene (na religiju). Tawney je u tom pogledu objektivniji. Puritanizam je bio potreban za ekonomski uspjeh, kao »praktički asketa, koji ne odnosi svoje pobjede u samostanu, već na bojnopolju, u uredima i tržištima«.

U 79. broju Donald Webster-Cony piše o položaju homoseksualaca u Sjeverno-američkim državama. Autor, koji je i sam homoseksualac, nastoji pokazati društveni status homoseksualaca kao društvene manjinske grupe. Prava, koja uživaju u društvu sve manjinske grupe, trebalo bi priznati i homoseksualcima. — Treba spomenuti, da jedna pojava kao homoseksualizam ipak ne odgovara sociološkim kriterijima »grupe« u smislu društvenih manjina. F. Jeanson analizira u članku »Albert Camus i pobunjeni čovjek« posljednje Camusovo djelo. Smisao je ovog djela za razliku od »Sizifova mita«, gdje se dokazivala apsurdnost postojanja, da je uloga revolta da »izvuče čovjeka iz njegove usamljenosti«. Zlo koje čovjek doživljuje postaje za revoltiranog čovjeka kolektivna kuga. Pobuna je prvi izraz takve izvjesnosti. Bunim se, dakle mi jesmo. Sa tog zaključka Camus prelazi od metafizičke pobune na historijsku, analizira buržoasku revoluciju, kojoj zamjera da je uvela u historiju »neprekidna nasilja« (povodom smaknuća Luja XVI. kaže, da je »odvratna skandal da se prikazivalo kao veliki historijski događaj javno smaknuće jednog dobrog i slabog čovjeka«). Osnovna je teza A. Camusa, da se »pobuna« izopacila u »revoluciju«, jer je smisao revolucije da »deificira vrstu«,

jer je to »apetit za bogom u srcu čovjeka«, i tako svaka revolucija svršava kao negacija početne pobune (pojedince) u korist totalitarističkih zahjeva. (Očito je, da Camus dijeli mišljenje M. Schelera i svih buržuaskih individualista da revolt ili pobuna mora voditi duhovnom oslobodjenju pojedinca, a to je moguće jedino izdvajanjem pojedinca iz »gomile«). Stoga F. Jeanson s pravom utvrđuje, da je to knjiga, koja ostaje na individualističkim pozicijama i tako »posvećuje buržoaski poredak«.

U 80. broju nalazimo psihološko-estetsku studiju *Merleau-Pontyja* »Indirektni govor i život šutnje«, zatim jednu vjernu i jezivu reportažu o životu antifrankista u španskim zatvorima. A u 81. broju Sartre počinje s objavljivanjem svojeg poznatog članka »Komunisti i mir«, u kojem se deklarira za staljinističku politiku mira i briše sve one prigovore, koje je nešto ranije formulirao u predgovoru knjige Dałmasa o Jugoslaviji. Osnovna je teza njegova članka da je politika SSSR-a u osnovi defenzivna i da je SSSR poduzimao sve poslijeratne mjere radi zaštite svoje sigurnosti. On što više, dolazi do zaključka: »Nemojmo se varati: ako jednog dana SSSR izgubi svaku nadu da je moguće izbjeći rat, on će se sam odlučiti na sukob. I tko će ga moći ukoriti?« Znamo, da se nakon toga članka Sartre priključio akciji francuskih kominformista. To je, međutim, izazvalo neke reakcije kod suradnika »Modernih vremena«.

Tako 89. broj donosi članak Cl. Leforta: »Marksizam i Sartre«. On prigovara Sartru što je pojam klase definirao subjektivistički, rekavši da KPF predstavlja jedinstvo te klase, jer ta klasa nije stvorila neku drugu komunističku partiju. Iz toga je Sartre izveo zaključak, da su radnička klasa i francuska KP nešto identično, pa je dosljedno svaki akt kritike i neprijateljstva prema KPF istovremeno i akt neprijateljstva i kritike prema samoj radničkoj klasi. Lefort

upozorava, da su se istim argumentom mogli poslužiti socijal-demokrati protiv Lenjina. Nikakva kritika ne bi bila moguća sa Sartrova stajališta, ustvari nedijalektičkog. Ona je moguća samo onda, »ako partiju ne shvaćamo utjelovljenjem klase, već njenim izrazom, i ako dopustimo, da ona može izraziti kako protiv-rječnosti tako i napredak te klase, tada je kritika staljinizma moguća«.

U 82.broju nalazimo studiju poznatog likovnog kritičara G. Limboura o kubizmu i odgovor A. Camusa Sartru povodom Jeansonove kritike njegove knjige. On se brani od prigovora da ga je desna štampa dobro primila pa kaže: »Ne odlučujemo o istinitosti jedne misli po tome da li je na desno ili na lijevo, a još manje po tome što su desnica ili lijeva odlučile da s njome učine. Na taj bi način Descartes bio staljinista, a Peguy bi blagoslovio g. Pinaya (desničarskog predsjednika vlade.) Kad bi mi se konačno, istina činila na desno, i ja bih tu bio. To znači, da ja ne dijelim vašu uznemirenost u tom pogledu.« Nadalje Camus odbija različite prigovore na račun svoje knjige, ali sistematski prešućuje da je Jeanson onaj, koji ga je kritizirao, što je dalo povoda Sartru u slijedećem broju da ga napadne kao »nečovječnog aristokratu«. Camus prigo-

vara Sartru njegov »kompleks buržuja« i kaže: »Čini se, da ne možemo biti drugo nego komunisti i buržuji, i to u isto vrijeme, i, bez sumnje, da ne bi ništa izgubio od suvremene historije, on je izabrao da bude oboje... Ali ne možemo biti komunisti, a da se ne stidimo što smo buržuji, i obratno; ako pokušamo biti oboje, nagomilavamo samo dvije vrste nelagode. Tako autor našeg članka (Jeanson) pokazuje dvostruku zabunu, jednu koju prouzrokuju njegove buržoaske oči, drugu zbog koje prešućuje svoju pravu misao i što ga prisiljava da izopačuje tuđu misao. Na taj način, umjesto doktrine i akcije, dobivamo neki tjeskobni kompleks, u kome se miješaju pokajanje i samodostatnost. Kako god iscrpljivao ovaj dvostruki napor, ne vjerujem da može računati s time da se uključi u realnost, osim u obliku podložnosti.«

U posljednja tri broja nalazimo studiju o F. Kafki od Marthe Robert, neke izvatke iz Kafke, nastavak Sartrova članka o »Komunistima i miru«, jedan članak o »lovu na vještice u Sjevero-američkim državama«, zatim članak od Amerikanca Stetsona i Kay Kennedyja o prisilnom radu u USA, te nastavak studije od Limboura o kubizmu.

Rudi Supek

BIBLIOGRAFSKE BILJEŠKE

B. A. G. Fuller, A HISTORY OF PHILOSOPHY

New York, 1946, str. 992.

Ogromna historija filozofije Fullera, profesora filozofije na univerzitetu u Kaliforniji, ponovni je pokušaj jednog buržoaskog historičara filozofije da samostalno dade historiju one nauke koja je oduvijek najviše zaokuplja ljudski duh.

Takvi su pokušaji za građanske učesnake i mogući i prirodni. Nije ovo jedini pokušaj tretiranja tih problema, ni po veličini, ni po načinu. Historije filozofije prilično su česte u građanskoj filozofskoj historiografiji. A kako i ne bi kad su za njih osnovne predradnje i pretpostavke učinjene ili sredene: originalna djela uglavnom postoje, osnovni problemi u njima uglavnom su prokomentirani, osnovni utjecaji (naročito idealističkih sistema) ispitani, a za drugo ih nije mnogo briga. Kakve su detaljno bile ekonomske i društvene prilike, kako se kretala psihologija pojedinih klasa i slojeva, kako su se formirali različiti pogledi u tim kompleksnim društvenim zbivanjima — to za njih ne predstavlja nikakve probleme.

Tako je i Fullerova historija filozofije historija filozofskih imena, od prvih predsokratovaca (Talesa, Anaksimandra i Anaksimena), preko skolastike i novovjeke filozofije do Bergsona, Crocea, Gentilea i neorealista u koje ubraja Meinonga, Husserla, Russela, Whiteheada, Moora, Alexandera, neoskolastičare i Santyanu.

Kako je posljednje izdanje ove historije izašlo god. 1948., čudnovato je, da su iz najnovije filozofske epohe izostavljena upravo najznačajnija imena građanske filozofske misli. Tako nema Schelera, N. Hartmanna, Heideggera. Sartra i francuskih egzistencijalista, ni modernih francuskih filozofa scientista, a manjka i Wittgenstein.

U uvodnom dijelu svoje historije Fuller pokušava na 16 stranica da odgovori na neka osnovna pitanja: odakle, kako i zašto je nastala filozofija, zašto se filo-

zofi u svojim mišljenjima ne slažu u pitanju odnosa filozofije i posebnih znanosti.

Kako anglo-američkoj filozofiji uopće nedostaje dublji spekulativni smisao, to se njihov humeovsko-millovski pozitivizam očituje i u ovim Fullerovim pokušajima. Dalje od želje za znanjem, znatiželje kao osnove i razloga filozofiranja uglavnom ne ide, a problem čovjekova temperamenta, koji se, naravno, različito oblikuje u različitim situacijama, trebao bi nadomjestiti dublju socijalno-psihološku analizu tolikih različitosti u sistemima filozofije. Što se tiče obrade ostalog filozofskog materijala, Fuller nije izašao iz okvira pozitivizma u tretiranju pojedinih sistema, očito preferirajući, naravno, idealističke. Baconu i Hobbesu zajedno posvetio je, na primjer, desetak stranica, a samom Humeu dvadeset i šest. Diderot, Lametrie, Holbach, Helvetius i Condillac nisu »dobili« zajedno ni šest punih stranica, dok sam Herbart ima dvostruko više i t. d.

Dijalektički materijalizam prikazan je nakon mladohegelijanaca, a posvećeno mu je 8 stranica. U tom odjeljku obrađuje Marxovo slaganje s Hegelom i odbacivanje Hegelove filozofije, odbacivanje idealizma i pozitivizma, prirodu dijalektičkog materijalizma, ekonomsku bazu društva, dokidanje privatnog vlasništva, svjetsku revoluciju, besklasno društvo i Marxov pogled na religiju. Fuller je pokušao da bude objektivn, ali nije zašao dublje ni u jedno bitno pitanje materijalističke dijalektike.

Sve u svemu, unatoč ogromnom trudu koji je uloženo i pokušaju izvjesnog objektivizma, i ovo je ponovni dokaz, da građanski filozof ne može dati zadovoljavajuću naučnu historiju filozofije.

V. P.

Immanuel Kant: DVIJE RASPRAVE Matice Hrvatska, Zagreb 1953, str. 252

«Prolegomena za svaku buduću metafiziku» prva je od dviju rasprava objavljenih u ovoj knjizi. Kant je u njoj pokušao iznijeti na jednostavniji način

(analitički!) one iste probleme, koje obrađuje njegova »Kritika čistog uma.« Zapravo ta rasprava obuhvaća sve što u biti sačinjava t. zv. Kantov problem: kako i kakva je spoznaja uopće moguća? Rješenjem toga pitanja Kant nastoji prevladati raskorak njemu savremenog (18. stoljeće) filozofskog naslijeđa: racionalizma i empirizma. Negira »metafiziku« i određuje granice našoj spoznaji koja »nije udešena za prekomjerne (transcendentne!) pojmove, nego samo za neograničeno proširenje iskustvene upotrebe.« Ipak »razum ne crpe svoje zakone iz prirode, nego ih on njoj propisuje«, jer su prema »apriornim« uvjetima spoznaje nama dostupne samo pojave (phenomena), a ne i »stvari o sebi« (noumena). To je filozofski stav, koji sam Kant naziva »kritičkim idealizmom«, dok je kasnije ipak pravilnije ocijenjen kao agnosticiizam.

»Osnov metafizike čudoređa« je druga sada objavljena rasprava. Problemi se ovdje rješavaju približno analogno problemima spoznaje. Tu Kant razvija misao o svojim glasovitim »kategoričkim imperativima«, idući od »obične čudoredne umske spoznaje« preko »filozofije« i »metafizike čudoređa« do »kritike čistog praktičnog uma«. Kategorički su imperativi »praktična načela a priori« koji dobivaju svoj smisao jedino po »autonomiji volje«. Da bi ipak autonomija volje kao takva bila moguća, potrebna je pretpostavka slobode za sva umna bića. Sloboda je, doduše, samo »pretpostavka«, koja se u svojoj biti ne može »objasniti« ni dokazati kao »objektivni realitet«, no zato je njena pretpostavka ipak »nužna«, čija se nužnost i te kako može dokazati. Mogućnost slobode omogućuje autonomiju volje, koja je, kako kaže Kant, »najviši princip čudoređa«. Time Kant zastupa jednu etiku izričitog autonomnog morala, samo — dakako — u čisto formalnom značenju.

Knjiga je štampana kao peti svezak Filozofske knjižnice Matice Hrvatske. Obje su rasprave seriozan prijevod Viktora S. Sonnenfelda, vršen uz komparaciju niza njemačkih kritičkih izdanja. Pogovor knjizi napisao je dr. Vladimir Filipović, dajući informativnu ocjenu značenja Kantove filozofije, ističući kako se u »novovjeku filozofiju i njen misao ni i problematički sklop ne može ući mi mo Kanta«.

Z. P.

Julien Benda: TRADITION DE L'EXISTENTIALISME OU LES PHILOSOPHIES DE LA VIE

(Tradicija egzistencijalizma ili filozofije), Paris, 1947., str. 122

J. Benda se već četiri decenija bori protiv iracionalizma sa stanovništa jednog uopštenog racionalizma, koji pokazuje puno simpatija za ono što je idealno i večno, te za filozofiju Platona, T. Akvinskog, Descartesa, Spinoze. Tu je borbu započeo god. 1912., kad je, dok se u Francuskoj sve klanjalo Bergsonu, napisao oštru kritiku Bergsonove filozofije »Le bergsonisme ou une philosophie de la mobilité« (»Bergsonizam ili filozofija promjenljivosti«) Iako blizak Péguyevom krugu okupljenom oko »Petnaestodnevnih svezaka«, koji je obožavao Bergsona, Benda je smelo Bergsona proglasio običnim mističarem i protivstavio mu u francuskom duhu Comta i Renouviera. Pritom je napisao sledeće reči: »Nećemo prestati da govorimo ovo: ako je savršeno istinito da »saznati ne znači živeti«, tačno je i obratno, da živeti ne znači saznati«. Od toga vremena on doista ne prestaje da to ponavlja. Istina, njegova je aktivnost više usmerena na oblast estetike, u kojoj je najoštrije osudio savremenu iracionalističku impresionističku i sentimentalističku estetičku misao i umetničku praksu u nizu dela od kojih su najpoznatija *Belphégor* (1919) i *Vizantiska Francuska* (1944). Ali Benda nije prestao da se interesuje i za filozofiju. Njegovo delo *Tradicija egzistencijalizma* je oštar napad na egzistencijalizam kao novu formu starog metafizičkog stava revolta života protiv misli, težnje da se proslavlja život, osećanje, delanje, postojanje nasuprot saznanju, umu, mišljenju, suštini (u tom smislu Benda ubraja u »filozofije života« i marksizam kao iracionalnu metafiziku prakse, praktične delatnosti).

Benda simplicistički deli čitav razvoj filozofske misli na dve struje: racionalnu struju i struju pobune života protiv misli. Ova pobuna, po njemu, započinje sa sofistima i nastavlja se sa sokratovskim školama. Ali nju guši razvoj filozofije koji ide linijom Sokrat — Platon — Aristotel — Seneca — Plotin — Avgustin — T. Akvinski — Descartes — Pascal — Spinoza. Revolt života protiv misli započinje ponovo tek u XVII veku, sa Gassendijem, i ide preko nemačkih estetičara XVIII veka, Fichtea, Schellinga, Stirnera, Nietzschea i Bergsona, tako da u našem veku potpuno preo-

vladava, i, u dinamizmu nacizma ili u egzistencijalizmu, dobija svoju najrazvijeniju formu. Pošto je ovaj revolt prirodan, iako latentan i nesvestan, pokret gomile, Benda, koji usprkos saradnji u francuskim kominformovskim listovima zastupa aristokratizam, smatra da je ovome razlog u — demokratizaciji filozofije. Sve do XIX veka filozofija je bila aristokratska, ali tada je, »postajući narod«, pokušala da izrazi »nemir života«, stavljajući ga iznad inteligibilne ideje. Filozofija je usvojila hijerarhiju vrednosti karakterističnu za narod i stvorila njihove inkarnacije (Bergsonizam, ničanizam, egzistencijalizam).

U ovoj tradiciji »večnog« stava neprijateljstva prema racionalnom, egzistencijalizam ima neke »klasične«, ali i svoje specifične crte. Međutim, i među ovim specifičnim crtama, Benda, koji se ne može smatrati odličnim poznavaocem egzistencijalizma (navodi samo literaturu na francuskom), pre pronalazi one crte koje su zajedničke za modernu filozofsku svest uopšte (napr. i za Bergsona), nego one doista specifične, kako bi potkrepio svoju tezu o »revoltu života« u savremenoj filozofiji. U zaključku Benda izlaže (po njegovom mišljenju), tri osnovne dogmatske teze egzistencijalizma. Prva je teza da je biće negacija svake determinacije: sloboda. Druga je teza da se »bačenost-usvet« izražava angažovanjem, koje znači realizovanje slobode, akciju lišenu svakog određenog cilja i odlučnost da se umre za jedan stav bez obzira na njegovu intelektualnu i moralnu vrednost, tako da se više ceni tip sličan Hitleru i njegovoj bandi nego neodlučni Aristotel ili Descartes. Treća je teza da je život apsurdan, stav koji je prihvatila omladina unesrećena poslednjim ratom, i koji ima različite završetke: u poziciji bliskoj antičkom stoicizmu (Sartre, Camus, Heidegger), hrišćanstvu (Kierkegaard, Jaspers i Marcel) ili dadaizmu (»crna« književnost)! Očevidno je, da Benda vrlo proizvoljno tumači neke stavove egzistencijalizma, povodeći se za izvesnim polemičarima i nesigurnim interpretatorima. Tako on prenosi mišljenje pisca pod pseudonimom Pervicax da je egzistencijalizam u nacional-socijalističkoj Nemačkoj bio dočekan kao sama metafizika nacizma! Zato se »bačenost-u-svet« izražava angažovanjem Bendine četrdesetogodišnje borbe protiv iracionalizma, nego kao izlaganje ili kritika egzistencijalizma.

D. J.

P. A. Hayek: KONTRA-REVOLUCIJA U NAUCI, STUDIJE O ZLOUPOTREBI RAZUMA (The Counter-Revolution of Science, Studies on the Abuse of Reason), The Free Press, Glencoe, Illinois, USA. 1952, 255 str.

Pod gornjim naslovom objavio je F. A. Hayek, profesor statistike i ekonomskih nauka (najprije u Londonu, a zatim u Chicagu) tri svoje ranije studije, koje nose naslov »Kontra-revolucija u znanosti«, »Sciјentizam i izučavanje društva« i »Comte i Hegel«. Te tri studije lagano su revidirane i objavljene sada logičkim redom: najprije teoretska studija o sciјentizmu, zatim historijski prikaz o razviku sciјentističke koncepcije, pa tumačenje o utjecaju Hegela i Comta na to shvaćanje.

Sciјentizam se može ukratko definirati kao nepravilna primjena metoda, koje su dale dobre rezultate u prirodnim naukama, na izučavanju društva.

»... Svaki puta kad imamo posla sa slijepom imitacijom metode i jezika nauke, a ne sa istraživačkim duhom uopće, u njegovu nezainteresiranom obliku, radi se o »sciјentizmu« ili o »sciјentističkoj« predrasudi... ti pojmovi označuju, u smislu koji im mi dajemo, kao što se vidi, izrazito antinaučno stanovište u pravom smislu riječi, budući da se sastoji u primjenjivanju na mehanički način i bez razlikovanja izvjesnih navika misli u onim oblastima, za koje nisu bile stvorene. Sciјentizam, u suprotnosti s naučnim duhom, nije jedno nepristrano stanovište, već naprotiv veoma pristrano stanovište, jer želi znati, koji je najbolji način izučavanja jednog pitanja, prije nego što je i ispitivao to pitanje.«

Do sciјentizma dolazi početkom 19. stoljeća, kad razni naučenjaci, fascinirani uspjesima prirodnih nauka, pokušavaju neke opće principe tih nauka primijeniti i na ispitivanje društva i njegova razvika. Tako se pokušalo primijeniti na razvika društva principe gravitacije, evolucije (na spencerovski način), relativiteta, psihoanalize. Međutim, sam Hayek ne inzistira toliko na prenošenju metoda iz jedne oblasti stvarnosti u drugu, koliko na isticanju same naučne prirode metoda, kojima se služe historijske znanosti. Sa tog stanovišta on navodi glavne zablude sciјentizma, koje stavlja pod tri rubrike: »objektivizma«, »kolektivizma« i »historicizma«.

Objektivizam se sastoji u apstrahiranju od subjektivnosti naših pojmova, s kojima zahtevamo stvari ili vanjske odnose. Tako se izvjesne društvene ideje,

mišljenja ili pojmove tretira kao »činjenice«. On se očituje također u slijepoj upotrebi kvantitativnih podataka. Često se nastoji brojčano izraziti i tako besmislene odnose, kao što je, na primjer, Platonova tvrdnja da je pravedni tiranin sedamstotina dvadeset i devet puta sretniji od nepravednog tiranina.

Kolektivizam se sastoji u tendenciji da se pojmove kao »društvo«, »kapitalizam«, »društvena klasa«, i t. d. posmatra kao pojave slične biološkim organizmima, vjerujući da se može posmatranjem otkriti zakone njihova ponašanja. Ali »složene« pojave, kojima se bave društvene nauke, ne može se posmatrati, jer su one bez iznimke tvorevine našeg duha.

Konačno, historicizam, u modernom smislu, sastoji se u pokušaju da se društvene pojave objasne isključivo na osnovu historije. Filozofija historija nastoji otkriti zakone i tamo gdje oni ne postoje. Od Hegela, Comta, i naročito Marksa, pa do Sombarta i Spenglera, jako je rašireno vjerovanje, da su zakoni društvenog razvika isto tako sigurni i nužni kao i prirodni zakoni.

Prema Hayeku te tri zablude leže u osnovi mnogobrojnih suvremenih pokušaja, da se postavi jedna istinska nauka o društvu. Mnogi nisu odoljeli iskušenju da zasnuju jednu »društvenu fiziku« ili »socijalnu energetiku«. Pragmatističko shvaćanje društvenih institucija također je u korijenu scijentističko, jer se rukovodi principom korisnosti ili ekonomičnosti. Govori se tako o »političkim inženjerima«, o »društvenim inženjerima« pa i o »inženjerima duša« (za umjetnike).

Iako je Hayekova kritika scijentizma u mnogim točkama točna, njegovo vlastito stajalište rukovođeno je agnosticizmom i relativizmom, tako da njegovu kritiku ne vrši sa naprednijih dijalektičkih pozicija, već sa nazadnijih, iracionalističkih. Tako socijalizam kao nauku smatra samo nekom vrstom generalizacije one pogreške, koju je nazvao kolektivizmom, vjerovanjem u objektivnu egzistenciju »društvenih klasa«, i t. d. On sam ostaje na pozicijama građanskog liberalističkog individualizma. Otuda njegov skepticizam prema kolektivnim pojmovima.

R. S.

Dunn, L. C.: GENETIKA U DVADESETOM STOLJEĆU. Eseji o progresu genetike za vrijeme njenih prvih 50 godina. (GENETICS IN THE 20th CENTURY. Essays on the progress of genetics during its first 50 years). The MacMillan Co. New York 1951. 634 str.

U ovoj knjizi sabrani su referati iz genetike koji su održani na proslavi 50-godišnjice Mendelovih radova u Columbusu (Ohio, USA) god. 1950. Na toj proslavi istaknuti genetičari Amerike i nekih evropskih zemalja prikazali su progres genetike kroz 50 godina, t. j. od vremena kad je ona postala egzaktna znanost pa do danas.

Kroz pedeset godina genetika se razvila u samostalnu i ogromnu znanost. Od prvih proučavanja jednostavnih primjera hibridizacije, pri čemu je dominirala čisto vanjska, morfološka deskripcija nasljednih pojava, genetika je u kasnijim godinama proučila i unutarnju bazu tih pojava (citogenetika), a u zadnjih deset godina vrše se istraživanja vrlo kompliciranih genetskih problema koja su izvršila snažan utjecaj na gotovo sve grane biologije. Dvadeset i šest referata u ovoj knjizi prikazuju nam taj progres genetike kako u njenim teoretskim koncepcijama tako i u specijalnim oblastima, kao što su oplemenjivanje bilja i životinja, genetika čovjeka, imunologija, problem raka, kemijska genetika, genetika bakterija, biljna patologija i t. d.

Uobičajeno je, da se na proslavama govori samo o dobrim stranama slavjenika i tako je i u ovom slučaju Mendelizam doživio svoj trijumf. Da je taj trijumf ipak bio isforsiran, vidi se i po tome, što su ti isti ljudi samo godinu dana kasnije morali priznati da su njihove predstave o jedinicama nasljednosti (genima) danas manje jasne nego što su bile ikad prije. Time je dovedeno u pitanje upravo ono osnovno na čemu je sagrađena cjelokupna klasična teorija o naslijeđu.

Za proučavanje klasične genetike ova knjiga predstavlja potreban priručnik, jer daje sumaran prikaz, očišćen od mnogih detalja i sitnica, onih istraživanja i puteva koji su imali presudan utjecaj na razvoj teoretske misli o naslijeđivanju i značaj prema teoriji evolucije, te najzad važnost za rješavanje pojedinih praktičnih problema poljoprivrede i medicine.

S. B.

IZ SVEUČILIŠNOG ŽIVOTA

Ivo Žuvela:

Djelatnost Društva sveučilišnih nastavnika u g. 1953.

Dne 19. prosinca 1953. održana je Godišnja skupština Društva nastavnika Sveučilišta i visokih škola i suradnika naučnih ustanova u Zagrebu kojoj je podnio godišnji izvještaj o radu Društva tajnik Društva dr. Branimir Gabričević.

U organizacionom dijelu izvještaja navodi se, da je Društvo imalo 17 podružnica sa 1178 članova. Inicijative su iz podružnica dolazile gotovo isključivo za pokretanje socijalno-staleških pitanja, dok su inicijative i akcija Društva u općim pitanjima iz života fakulteta visokih škola i naučnoistraživačkih ustanova pokretane gotovo uvijek iz Upravnog odbora, zbog čega rad Društva nije bio obimniji i plodniji. Društvo se nadalje kao cjelina većinom bavilo problemima života na Sveučilištu, dok je u manjoj mjeri zahvaćalo naučna i nastavna pitanja podružnica izvan Sveučilišta.

Osnovna je slabost podružnica da na plenumima prisustvuje malen broj članstva, a tome je većinom razlog što upravni odbori podružnica nisu uočavali i postavljali na dnevni red ona pitanja kojima organi fakultetskih vlasti iz bilc kojih razloga nisu posvetili pažnje. Neke su podružnice i poduzimale izvjesne akcije i diskusije ali nije bilo dovoljno energije i aktivnosti, da im se dade »završni udarac«.

Zatim su iznesene akcije, diskusije, priredbe i događaji u Društvu u protekloj godini među kojima se ističe diskusija o nacrtima Zakona o univerzitetima, javna diskusija o problemima Sveučilišta, smrt predsjednika Društva, prof. dr. Stjepana Patakija, svečane akademije povodom 1. maja i Dana republike u zajednici sa studentima te akcija za rješavanje pitanja apsolutenata kao i nastavnih planova i programa povodom odnosnog dopisa Centralnog odbora Saveza studenata Jugoslavije. Kako sami podaci o djelovanju Društva kroz g. 1953. ne mogu osvijetliti kvalitet tog djelovanja izvještaj smatra potrebnim da se dodirne nekih problema Društva kao cjeline kao i nekih podružnica, pa nastavlja:

Na konferenciji o problemima Sveučilišta, održanoj 6. i 7. svibnja, organizator konferencije — Upravni odbor — imao je namjeru da se na jednom javnom skupu, u prisutnosti što većeg broja našeg članstva, a i javnosti uopće, iznesu neka važna pitanja iz života Sveučilišta, o kojima se dosad ili nije uopće raspravljalo, ili su samo uočena i na bačena ostala u zatvorenom krugu pojedinih naših članova. Nije bio cilj konferencije, da takva pitanja rješava, jer to i ne spada u djelokrug jedne društvene organizacije kao što je naša, nego da ih pokrene, da prikupi najosnovnije teze i dokumentaciju, te da na taj način pridonese, da se tim pitanjima počnu baviti sveučilišne vlasti, koje su i nadležne da ih rješavaju. Konferencija je pokazala, da ima mnogo toga, o čemu bismo morali razmišljati, pa je tako bilo diskusije i izmjene misli ne samo o nacrtu Zakona u sveučilištima, o pitanju naučnog pomlatka i tome sl., nego i o položaju Sveučilišta u našem današnjem društvenom razvitku, o odgovornosti Sveučilišta prema zajednici, a i zajednice prema Sveučilištu, o materijalnim sredstvima, o stepenu razumnosti, kojom se ta, inače ne baš obilna sredstva troše i t. d. Tako je bilo i vrlo žive diskusije u vezi s pitanjem t. zv. koncentracije naučnog i nastavnog rada. U vezi s time priloživši osnovnu dokumentaciju, koju je dala konferencija, Društvo je uputilo rektoru Sveučilišta pismo s molbom, da sveučilišni senat razmotri pitanje koncentracije nastavnog i naučnog rada. Ovom prilikom sa zadovoljstvom konstatiramo, da se drug rektor spremno odazvao sugestiji Društva te je preko senatske komisije pozvao predstojnike najprije kemijskih, zatim bioloških, a onda fizičkih i geofizičkih instituta na Sveučilištu. Ne ulazeći u razmatranje kakvi su zaključci doneseni, mislimo, da je točno, kad se kaže, da je to lijep primjer saradnje Društva i sveučilišnih vlasti, i da je to jedan od osnovnih puteva kojim se pitanja sveučilišnog života

moraju postavljati i rješavati. Kroz opću i slobodnu diskusiju što šireg kruga pristupati onima, koji su pozvani da donose odluke, t. j. našim vijećima i Senatu, jer će i našem rektoru i našim dekanima biti velika moralna podrška, ako u svakom pojedinom slučaju, kad se rješavaju vrlo važna pitanja sveučilišnog života budu znali, koje i koliko snage stoje iza njih, te kakve argumente iznose. Iz tih je razloga sigurno da se iz kolaboracije naših podružnica s rukovodstvom ustanove može pronaći široko polje rada i za samu podružnicu, jer će u mnogim slučajevima biti itekako potrebno, da se problemi pretresu najprije u što širem krugu kako samog nastavnog osoblja, tako po neki put i studenata. A baš je zadatak podružnica našeg Društva da se pritom angažiraju i da omoguće što širu i demokratskiju izmjenju i borbu mišljenja.

Kad govorimo o konferenciji o problemima Sveučilišta, nije moguće prijeći preko jedne pojave, koja nas mora potaknuti na razmišljanje. Činjenica, da je konferenciji prisustvovalo prosječno samo oko 150 ljudi (iako je drug rektor bio dao slobodan dan); već je sama po sebi toliko simptomatična da bi joj u ovom referatu trebalo posvetiti posebnu pažnju. No još više zabrinjuje neugodna konstatacija, da je među tom stotinom i pedeset učesnika bilo relativno vrlo malo naših mladih drugova, posebno asistenta, čiji su problemi naišli na naročit interes konferencije. Pokazalo se nadalje, polazeći naravno od onoga što se vidjelo na konferenciji, da probleme Sveučilišta kao cjeline poznaje malen i ograničen krug sveučilišnih nastavnika, gotovo isključivo starijih drugova profesora. Gdje su ostali naši drugovi, posebno oni mlađi? Ne radi li se možda o jednom procesu, u kojemu se naši naučni radnici potpuno gube u izolaciji usko specijaliziranog stručnog rada, gubeći takoreći iz dana u dan sposobnost ne samo da se bave općim problemima života na Sveučilištu, nego u krajnjoj liniji i društvenim problemima svoje struke?

Slične tendencije specijalističke izolacije skupo su koštale i neke vrlo razvijene evropske narode u posljednjim decenijama njihove političke povijesti. Ne mislimo iz tih formalno postavljenih analogija praviti zaključke, ali je sigurno i to, da najveće unutrašnje neprijateljstvo socijalističke demokratije — birokracija — nalazi na terenu nauke i naučnog rada

najjači oslonac u tome, što se naučni radnik odvaja od društvenih problema svoje nauke pa time objektivno uvjetuje onu, socijalističkom društvu tuđu pojavu, da ne znam koji »corpus alienum« odlučuje o problemima nauke i njezine društvene funkcije. Socijalizam je jedinstvo radnog naroda i kao takvom potrebno je i jedinstveno političko rukovodstvo, ali stvaralačka razrada općih političkih, ekonomskih i kulturnih načela našeg života i razvitka pripada samom društvu. Ako pri rješavanju problema naše poljoprivrede ne uzmu najaktivnijeg učesća poljoprivredni stručnjaci, u pitanjima zdravstvene politike, uz ostale stručnjake, i naši drugovi s medicinskog fakulteta i t. d., onda je apsurdno misliti, da će netko treći uvijek pronalaziti čarobne formule rješenja. To su stvari, s kojima smo, čini se, svi načisto, ali ih je bilo potrebno naglasiti, jer nas na to nukuju pojave s konferencije o problemima Sveučilišta, a i to, što nisu daleko odmakli dani, kad su sveučilišni nastavnici išli k organima vlasti i »pitali ih za savjet«, da li bi ovu ili onu nastavnu materiju podijelili ovako ili onako, da li bi uveli ovaj ili onaj predmet u nastavni plan, i tome slično.

Konferencija o problemima Sveučilišta daje nam povoda da kažemo koju i o poznatim nacrtima Zakona o univerzitetima. Ne mislimo ulaziti u same nacрте, nego se zadržati na nekim političkim konzekvencama, koje su se u vezi sa spomenutim nacrtima u našem Društvu dodadale. Kad je došao prvi nacrt, on je bio predmet diskusija po svim našim podružnicama. Ogroman broj članstva — bez obzira na iznimke u ponekoj podružnici — koji je aktivno sudjelovao u diskusiji, bio je — politički gledano — jasan dokaz, koliko se naše članstvo saživjelo sa socijalističkom stvarnošću, t. j. ono je pokazalo da duboko vjeruje u osnovnu postavku našeg socijalističkog društva, prema kojoj sva vlast pripada radnom narodu, i ono je izrazilo svoju duboku vjeru, da se u našoj zemlji zakoni ne donose bez naroda i mimo naroda.

Međutim, kad je Društvu dostavljen drugi nacrt Zakona, Upravni odbor je bio razočaran. Tražilo se naime, da se diskutira i o drugom nacrtu, koji je bio gotovo potpuno isti kao i prvi, iako su na prvi nacrt postojale brojne primjedbe ne samo sa strane našeg Društva nego i ostalih univerzitetskih centara. Naš U. O. bio je načisto s time, da se pri-

mjedbe i mišljenja ne moraju bezuvjetno prihvatiti, ali je zato stajao i danas stoji na stanovištu, da su uz drugi nacrt morali doći i argumenti, zašto se pojedina mišljenja i primjedbe ne mogu usvojiti. Na taj način, t. j. na osnovu argumentacije i kontraargumentacije, mogla se po našim podružnicama i fakultetskim vijećima razviti kvalitetno nova diskusija, a ovako je — htjeli mi ili ne htjeli — druga diskusija bila dosadna, pa prema tome i politički beskorisna. Tako je za treći nacrt, koji je došao pred kraj ljetnog semestra, interes bio sasvim neznan.

U toku onih mjeseci, kad je pitanje nacрта bilo naročito aktuelno, često su se mogli čuti glasovi naših drugova: »Sveučilišni zakon treba da izrade sami sveučilišni nastavnici, jer oni najbolje poznaju sveučilišne probleme« i sl. To je u suštini točno, nema sumnje. Ali sada, kad su sva tri nacрта donesena »odozgo«, kako se to rado običava kazati, pala u vodu, zapitajmo se, što smo učinili da »odozdo«, iz naših redova, na temelju širih konzultacija našeg članstva, iznesemo pred javnost jedan naš nacrt? Oni, koji su najviše govorili, kako su sami sveučilišni nastavnici pozvani i sl. sada mudro šute i valjda čekaju četvrti nacrt »odozgo«, pa da onda počnu opet glasno meditirati i lamentirati, kako su sveučilišni nastavnici najviše pozvani i t. d. i t. d. Ovaj se prigovor ne odnosi ni na koga lično, nego na sve naš skupa. Gdje je inicijativa našeg Društva, gdje je inicijativa fakultetskih ili sveučilišnih vlasta, gdje pojedinaca putem naših podružnica ili fakultetskih vijeća? Očito je, da tu nešto s nama samima nije u redu.

Vrlo važno pitanje sveučilišnog života, pitanje života i rada naših studenata — ostalo je ove godine gotovo potpuno izvan djelatnosti našeg Društva, i to je, prema mišljenju U. O., znatan nedostatak društvene djelatnosti u prošloj godini. Ukoliko delegati pojedinih podružnica smatraju, da je ovakva ocjena nerealna ili preoštra, molimo da se u diskusiji to iznese. Kad govorimo o studentskim pitanjima, u prvom se redu misli na pitanja nastavnih planova i programa, o kojima su zajedno sa problemima socijalne zaštite, naši studenti prije mjesec dana uputili poznato pismo javnosti. Bez obzira koliko se tvrdnje studenata dadu uočiti, ostaje činjenica, da forumi sveučilišnih nastavnika nisu bili oni, koji su prvi signalizirali na postojeće probleme i samoinicijativno pokazali dobru volju

da ih riješe, a to sve skupa nije podiglo ugled Sveučilištu kao ustanovi.

Mi smo se, čini se, bili samozadovoljno pomirili s nedokazanom pretpostavkom, da je pitanje nastavnih planova i programa na Sveučilištu u potpunosti riješeno. Međutim, kad već mi nismo bili oni, koji će te probleme do kraja rješavati, digli su, i morali su dignuti svoj glas oni, kojima su na nekim fakultetima nastavni planovi i programi natrljali žuljeve i kvрге po ledima, a to su naši studenti. Ovaj izvještaj, naravno, nema pretenzija da daje ocjenu svih detalja, koje studenti iznose i koje će iznositi. No naše je Društvo itekako zainteresirano, da se navedena pitanja što hitnije i što savjesnije počnu rješavati. Stoga je sa strane U. O. i data uputa svim našim podružnicama da omoguće gdje se god ukaže potreba, slobodne razgovore između studenata i nastavnika — članova vijeća. Pri tom studenti, što je sasvim pravilno, nemaju pretenzija da odlučuju o nastavnim planovima i programima, ali isto onako, kao što su oni dužni da iznesu poteškoće, koje ih tište, tako su i nastavnici dužni da te njihove jadikovke drugarski saslušaju, i da onda — sine ira et studio — na osnovu argumenata, koji će biti u skladu i s naukom i s našim društvenim potrebama, izbore ono što je u ovom času s obzirom na naše Sveučilište i na opće prilike našeg razvitka najpravičnije i najbolje. Zadatak je, prema tome, svih naših podružnica da one — kao društveno-političke organizacije sveučilišnih nastavnika — omoguće saradnju i slobodnu izmjenju misli svih sveučilišnih građana. Time će one naše zajedničke proslave 1. maja i 29. novembra postati simboličan izraz jedne nove i plemenitije stvarnosti na Sveučilištu, dok bi bez toga bile formalne i licemjerne manifestacije nečega, što ustvari ne postoji.

U izvještaju se dalje iznosi djelovanje i rad podružnica, pa se posebno ističu neke samoinicijativne akcije podružnice Jugoslavenske akademije, podružnice u Splitu i podružnice Veterinarskog fakulteta.

O ideološko-političkom radu i odnosu Društva prema »Pogledima« izvještaj navodi slijedeće:

»Što se tiče ideološko-političkog rada, nije bilo nikakvih dirigiranih akcija iz U. O. Društva. To je u neku ruku sasvim normalno, jer je pojedinim podružnicama ostavljeno da rade onako, kako to odgovara karakteru struke i afi-

nitetu njihova članstva. No s druge strane to je dovelo dotle, da je priličan broj podružnica u tome znatno zakazao. Već smo se odavna složili, da se političko-ideološki rad na fakultetima, visokim školama i naučnoistraživačkim ustanovama sastoji prvenstveno u tome, da se kroz naučnu i stručnu materiju tretiraju pitanja naše socijalističke izgradnje. Čini se, da je u tome najviše uspjeha imala podružnica Pravnog fakulteta, ali bi prije konačne ocjene bilo dobro, da u toku diskusije delegati kažu svoja iskustva i mišljenja.

Na teoriji društvenih i prirodnih nauka radi u okviru Društva vrlo agilna grupa naših članova, okupljenih oko časopisa »Pogledi«. Taj časopis ima svoje samostalno financiranje i ni u čemu materijalno ne opterećuje naše Društvo. Premda postoje neki nedovoljno precizirani odnosi između U. O. Društva i redakcije časopisa, što se može vrlo lako u skladu s Pravilima Društva precizirati, Društvo i nadalje namjerava dati svoju podršku »Pogledima«, i to ne kao svom organu, jer to nikada nisu ni bili, nego kao slobodnoj tribini, gdje će svaki član Društva — ukoliko to želi — moći iznijeti bilo svoje teoretske stavove, bilo diskusije iz sveučilišnog i općekulturnog života. Društvu kao političkoj organizaciji naročito je stalo do toga, da se među njegovim članstvom na doličan način razvija slobodna izmjena i borba mišljenja, te će se sa te točke gledišta odnositi kako prema grupi oko »Pogleda« tako i prema svim onim eventualnim grupama i pojedincima, koji budu razvijali djelatnost oko unapređenja napredne marksističke misli u oblasti nauke i općekulturnog našeg razvitka.

Konačno izvještaj iznosi poduzete akcije i probleme materijalnog stanja i plaća sveučilišnih nastavnika i asistenata, teškoće stambenog problema, odobrene pomoći u novcu socijalno ugroženim članovima, pitanje uređenja odmarališta u Velom Lošnju i društvenu aktivnost, koja se odvijala u društvenom klubu.

Poslije izvještaja tajnika, blagajnika i Nadzornog odbora razvila se živa i plodna diskusija o problemima rada i života Društva i njegovih podružnica. Posebna je pažnja posvećena pitanju plaća sveučilišnih nastavnika i honorara honorarnih nastavnika, pitanju nastavnih planova, režima ispita i izdavanja skriptata i udžbenika, pitanju financijskih odnosa podružnica i Društva, stambe-

nom pitanju, pitanju ideološko-političkog rada i u vezi s time pitanju odnosa Društva i časopisa »Pogledi«. Zamjeren je Upravnom odboru, što se u djelatnosti Društva nisu imale u vidu vanfakultetske ustanove, što je došlo napose do izražaja prilikom poduzimanja koraka u korist asistenata i u vezi s koncentracijom naučnoistraživačkih ustanova. Istaknuta je potreba osnivanja jednog centralnog lista za sve personalne, organizacione, stručne i ostale informacije iz područja Sveučilišta, Jugoslavenske akademije i drugih naučnih ustanova. Izražena je i želja, da se republička udruženja sveučilišnih nastavnika i suradnika naučnih ustanova povežu u jedno zajedničko tijelo. Dosta je bila oštra diskusija o časopisu »Pogledi«: prihvaćen je prijedlog da se odnosi između Društva i časopisa preciziraju u duhu Pravila Društva. Iznesene su i neke kritičke primjedbe na prijedlog novog budžeta.

Poslije diskusije dana je razrešnica starom Upravnom odboru, izabran je novi odbor i konačno su prihvaćene neke manje izmjene društvenih Pravila.

KONSTITUIRANJE NOVOG UPRAVNOG ODBORA DRUŠTVA SVEUČILIŠNIH NASTAVNIKA

Na prvoj sjednici novog Upravnog odbora Društva nastavnika Sveučilišta i visokih škola i suradnika naučnih ustanova NR Hrvatske u Zagrebu, koja je održana 30. prosinca 1953., Upravni odbor konstituirao se ovako: predsjednik dr. Marijan Horvat, red. prof. Pravnog fakulteta, I. potpredsjednik dr. Vladimir Vranić, red. prof. Ekonomskog fakulteta, II. potpredsjednik dr. Hrvoje Iveković, red. prof. Farmaceutskog fakulteta, I. tajnik dr. Ivo Žuvela, asistent Ekonomskog fakulteta, II. tajnik dr. Leo Randić, docent Tehničkog fakulteta, blagajnik Ivan Friščić, asistent Ekonomskog fakulteta, pročelnik komisije za stručna pitanja dr. ing. Božo Težak, red. prof. Prirodoslovno-matematskog fakulteta, pročelnik ideološko-političke komisije dr. Predrag Vranicki, predavač Filozofskog fakulteta, pročelnik socijalno-ekonomske komisije ing. Slavko Macarol, vanr. prof. Tehničkog fakulteta, domaćin društvenoga kluba dr. mr. Branka Akačić, vanr. prof. Farmaceutskog fakulteta i pročelnik komisije za odmaralište Lošinj dr. Branko Kojić, naučni suradnik Jadranskog instituta Jug. akademije znanosti i umjetnosti.

Osnivanje Instituta historijskih nauka u Zadru

Filozofski fakultet našeg Sveučilišta odlučio je na inicijativu Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu da u Zadru osnuje institut, koji bi se bavio izučavanjem prvenstveno historije, arheologije i povijesti umjetnosti Dalmacije i naših primorskih krajeva uopće, a zatim i ostalih naučnih disciplina. Pravilnik o osnivanju glasi:

Član 1.

U okviru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu osniva se Institut za historijske nauke sa sjedištem u Zadru.

Član 2.

Svrha je instituta, da organizira i vrši znanstvena istraživanja iz područja povijesti i kulturne povijesti Dalmacije, primorskih i ostalih krajeva NRH, te, da vrši nastavni rad sa studentima i uvodi studente u metode naučnog rada odgovarajućih disciplina.

Član 3.

Uprava Instituta pripada nastavničkom vijeću Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koje tu upravu izvršava preko posebno izabranog odbora sa dekanom na čelu.

Za vršenje neposredne uprave bira se predstojnik.

Član 4.

Institut se dijeli na odsjeke: povijesni, povijesno-umjetnički i arheološki. U okviru rada Instituta mogu se uključiti i istraživanja iz područja ostalih nauka, koje se uče na Filozofskom fakultetu.

Član 5.

Na čelo pojedinih odsjeka postavlja se pročelnici odsjeka, a za pomoć u naučnom i nastavnom radu potreban broj naučnih i stručnih suradnika, te asistenata.

Prema potrebi mogu se postavljati i vanjski naučni i stručni suradnici. Pra-

va i dužnosti tih suradnika reguliraju se statutom Instituta.

Član 6.

Izbor predstojnika, pročelnika odsjeka, naučnih i stručnih suradnika, te asistenata vrši nastavničko Vijeće Filozofskog fakulteta na prijedlog odbora Instituta.

Član 7.

Za vršenje poslova administracije i računovodstva postavlja se potreban broj službenika.

Član 8.

Institut imade svoj odijeljeni budžet, koji kao cjelina ulazi u okvir budžeta Filozofskog fakulteta.

Naredbodavno pravo po tom budžetu pripada predstojniku Instituta.

Član 9.

Ovaj pravilnik stupa na snagu oglašavanjem u Narodnim novinama.

*

Kao što se iz gornjeg vidi Institut ne samo što bi trebao postati jedan od glavnih centara za izučavanje historije i kulturne historije ovih krajeva, nego će značiti i znatan doprinos u kulturnom podizanju Zadra. On bi osim toga trebao označiti prekretnicu u onome, čemu su mlade snage na Fakultetu već duže vremena težile: povezivanju nastave sa neposrednim naučnim radom i uvođenje studenata u radnu metodiku pojedinih disciplina putem povjeravanja manjih a kasnije i sve većih naučnih zadataka. U tom smislu Institut će za c/o niz fakultetskih disciplina značiti povezivanje sa terenom i materijalom, kojim Zadar sam i primorski centri uopće obiluju. Oslonjen na zadarski Arhiv, Arheološki muzej, te arheološke terene i umjetničke spomenike Dalmacije, Istre i Primorja, Institut će preko stalnih stručnih i naučnih suradnika, te studentskih ekipa započeti radom već ovog ljeta. G. G.

OSNOVANA JE SEKCIJA ZA TEORIJU DRUŠTVENIH I PRIRODNIH NAUKA

Na inicijativu redakcije »Pogleda« osnovana je sa odobrenjem Upravnog odbora Društva sveučilišnih nastavnika sekcija za teoriju društvenih i prirodnih nauka. Cilj je ove sekcije da okuplja sve one članove našeg društva koji žele raditi i surađivati na razvijanju teoretske misli idući od konkretnih naučnih istraživanja ka jednom općem pogledu na svijet. Opća načela sa kojih će polaziti rad ove sekcije bit će u duhu suvremenog racionalizma i, točnije, dijalektičkog marksizma. Bit će to, dakle, onaj rad kojim se dosada bavila redakcija »Pogleda«.

Na konstituirajućem sastanku je konstatirano, da se već dosadašnji rad redakcije »Pogleda« zasnivao na oblicima rada — diskusioni kružoci, predavanja sa diskusijama, i t. d. — koji padaju u djelokrug jedne sekcije, pa je sasvim prirodno da se takva sekcija sada i formira. Sekcija će također izdavati teoretski časopis, to jest ona će preuzeti na sebe časopis »Pogleda«.

Na istom sastanku od 29. I. 54. izabran je za predsjednika sekcije drug Predrag Vranicki, docent Filozofskog fakulteta, a za tajnika drug Dušan Sabolović, predavač Ekonomskog fakulteta.

Pozivljemo sve članove našeg društva, koji imaju smisla i volje za rad u ovoj sekciji, da se u nju upišu.

NAKNADNA OBJAŠNENJA U VEZI SA NAGRADNIM NATJEČAJEM

Neki drugovi upozorili su nas, da nije jasno da li se nagrade u našem natječaju iz teorije prirodnih i društvenih nauka odnose na svaku temu, to jest po tri nagrade za svaku obrađenu temu, ili se one odnose na sve predane radove bez obzira na obrađenu temu. Nagrade se zaista odnose na sve predane radove bez obzira na temu, jer bi nagrađivanje svake teme posebno zahtijevalo, u prvom redu, veoma velik broj poslanih radova, da bi moglo doći do nekog izbora (a mi nismo takvi optimisti), a, u drugom redu, veoma veliku sumu novaca u nagradnom fondu, a mi sa takvom sumom ne raspolažemo.

Istovremeno želimo upozoriti da krajnji rok do kojega treba poslati radnje glasi 30. juli, dakle jedan mjesec duže, i to zbog zakašnjenja sa kojim je izašao naš januarski broj.

Ako netko od naših čitalaca želi neko objašnjenje, molimo da se obrati na redakciju.

Redakcija

ZBOG TEHNIČKIH RAZLOGA FEBRUARSKI I MARTOVSKI BROJ IZACI ĆE SA ZAKAŠNENJEM

Jaka zima i pomanjkanje oborina izazvali su niski vodostaj naših rijeka i opće pomanjkanje električne energije u industriji. To je izazvalo skraćanje radnog vremena u štamparijama i jako usporilo normalni rad izdavačke djelatnosti, tako da naš februarSKI broj izlazi sa osjetljivim zakašnjenjem, a to će biti slučaj još i za martovski broj. Međutim, nadamo se da će aprilski broj biti štampan pod normalnim uvjetima, te da ćemo taj gubitak na vremenu nadoknaditi.

Molimo naše čitaoce i pretplatnike da uzmu u obzir ove tehničke poteškoće.

Redakcija

SADRŽAJ 2. BROJA

	Str.
<i>Mihajlo Marković:</i> O karakteru simboličke logike i glavnim etapama njenog razvitka	113
<i>Ivan Focht:</i> Antinomije moderne muzike	127
<i>Jura Medarić:</i> Nešto o elementima naučne osnove naše historiografije	141
Kulturni život:	
<i>Grga Gamulin:</i> Na području likovne umjetnosti	158
Naučna kronika:	
<i>S. Dogan:</i> Prof. Dr. Dezider Julius	171
<i>Dr. Drago Grdenić:</i> O »fervor-efektu«	174
Prikazi i osvrti:	
<i>Predrag Vranicki:</i> Henri Lefebvre: Dijalektički materijalizam	191
<i>Danko Grlić:</i> G. V. Plehanov: Protiv revizionizma — Kritika naših kritičara	195
<i>Duško Berlot:</i> René Le Senne: Rasprava o općem moralu	199
<i>Tvrtko Švob:</i> O historijskom razvoju funkcija živčanog sistema	202
Pregled časopisa:	
<i>Vladimir Filipović:</i> Zeitschrift für philosophische Forschung	208
<i>Rudi Supek:</i> Les temps modernes	212
Bibliografske bilješke	215
Iz sveučilišnog života:	
<i>Ivo Žuvela:</i> Djelatnost društva sveučilišnih nastavnika u 1953. godini	219
Osnivanje instituta historijskih nauka u Zadru	223

UVEZANO GODIŠTE „POGLEDA“ 1952-53

TKO ŽELI DOBITI PRVO GODIŠTE »POGLEDA« (12 BROJEVA) UVEZANO U TVRDI UVEZ, NEKA POŠALJE NARUDŽBU. — CIJENA 1.100 DINARA.

NEUVEZANE KOMplete RAZAŠILJEMO UZ CIJENU OD 720 DINARA.

DOSTAVITE ODMAH VAŠU NARUDŽBU!

KNJIŽARAMA DAJEMO POJEDINE BROJEVE ČASOPISA U KOMISIJU UZ 15% RABATA.

ADMINISTRACIJA